

54210

T.C
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

*KUR'AN'DA İNZAR METODU
VE
EĞİTSEL DEĞERİ*

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

TURGAY GÜNDÜZ

BURSA 1996

T.C
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

***KUR'AN'DA İNZAR METODU
VE
EĞİTSEL DEĞERİ***

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

TURGAY GÜNDÜZ

Danışman
Yard. Doç. Dr. M. Akif Klavuz

BURSA 1996

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	III
KISALTMALAR	VI
ÖNSÖZ.....	VII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM KUR'AN'DA EĞİTİM

I-KUR'AN'A GÖRE EĞİTİMİN TANIMI VE İLGİLİ

KAVRAMLAR	6
A-TANIM	6
B-KAVRAMLARIN AÇIKLANMASI	6
1-Rabb	6
2-Hüdâ.....	7
3-Mev'ize	8
4-Hikmet ..	9
5-Rahmet	10

II - KUR'AN'DA EĞİTİMİN TEMEL

ÖZELLİKLERİ.....	11
A-BÜTÜNLÜK	11
B-İLAHÎ TEMELE DAYALI OLMASI.....	12
C-EVRENSELLİK.....	12

III -KUR'AN'DA İLAHÎ EĞİTİMİN MUHATAPLARI13

A-İLK PEYGAMBER HZ. ÂDEM (A.S)'DEN SONUNCUSU

HZ.MUHAMMED (SAV)'E KADARKİ MUHATAPLARIN

GENEL GÖRÜNÜMÜ.....14

B-KUR'AN'IN NÂZİL OLDUĞU ÇAĞDAKİ İLK

MUHATAPLARI VE BELİRGİN ÖZELLİKLERİ.....18

1-İletişim Sürecinin Başlangıcı ve Tepkiler.....18

a) Kaynağa Yönelik Tepkiler.....20

b) Mesaja Yönelik Tepkiler.....	22
2-Muhatabların Dinî İman Düzeyleri ve Psikolojik Tahliller.....	24
a) Gerçekçi, Dengeli ve Sağlıklı Bir Özbenliğin Oluşmaması	
Olması	25
aa) Aşırı Bir Olumluluk İçinde Kendini Yüceltme.....	26
ab) Aşırı Bir Olumsuzluk İçinde Kendini Zayıf Gösterme.....	29
b) Akletme, Düşünme Yerine "Zan"la Hareket Etme.....	32
c) Vicdanî Duyarsızlık	34
d) Kayıtsızlık (Keyfi Hareket Etme)	37
C-KUR'AN'DA İNSANIN PSİKOLOJİK YAPISI.....	38
1-Kur'an'da Fert Olarak İnsanın Psikolojik Yapısı	39
2-Psikolojik Özellikleri Açısından İnsanlığın Genel Durumu.....	44
IV - KUR'AN'DA İLAHÎ EĞİTİMİN AMACI.....	49
V - KUR'AN'DA EĞİTİM METOTLARI	54
A-METOTLARA ESAS TEŞKİL EDEN ANA İLKELER.....	55
1-Fitrat Kaynaklılık.....	55
2-Muhatabın Anlayış Seviyesine Uygunluk.....	58
B-METOTLAR.....	60
1-Örnek Edinme ya da Model Sunma Metodu.....	60
2-Kıssa İle Eğitim Metodu.....	61
3-İbret ve Güzel Öğütle Eğitim Metodu.....	61
4-Tebyin, Tafsil ve Tasrif Metodu (Açık, Ayrıntılı ve Değişik	
Yönleriyle Tekrarlı Açıklama Metodu.....	62
5-Soru-Cevap (İsticvâb) Metodu.....	63
6-Terhib ve Terğib (Sakındırma ve Teşvik) Metodu	64

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'AN'DA İNZAR METODU

I - KUR'AN'DA İNZAR KAVRAMI VE DİĞER BAZI

KAVRAMLARLA İLİŞKİSİ.....	67
A-KUR'AN'DA İNZAR KAVRAMI	67
1-Lügat Anlamı	67
2-Tanım	68
B-İNZARIN DİĞER BAZI KAVRAMLARLA İLİŞKİSİ.....	70
1-İnzar-Korku-Takva İlişkisi	70
2-İnzar-Ceza İlişkisi	82

3-İnzar-Tebşir İlişkisi.....	85
II-KUR'AN'DA İNZAR METODU VE EĞİTSEL YÖNÜ.....	89
A-KİŞİLİK EĞİTİMİ VE İNZAR METODU	97
1-Duygu Eğitiminde İnzar	101
2-Düşünce Eğitiminde İnzar.....	114
3-Tutum ve Davranış Eğitiminde İnzar	118
a) Tutumları Değiştirmede İnzar Metodu	119
b) Davranış Eğitiminde İnzar Metodu.....	121
B-DİNE DAVET VE DİN EĞİTİMİNDE İNZAR METODU.....	126
1-Dine Davette İnzar Metodu.....	126
2-Din Eğitimde İnzar Metodu	129
a) İnanç Eğitiminde İnzar	129
b) İbadet Eğitiminde İnzar	137
c) Ahlâk Eğitiminde İnzar	140
4-İnzar Metodu Kullanılırken Dikkat Edilecek Hususlar	143
SONUÇ	150
BİBLİYOGRAFYA.....	152

KISA LTMALAR

ae.	: aynı eser
age.	: adı geçen eser
agm.	: adı geçen makale
a.mlf Ank.	: aynı müellif Ankara
ark.	: arkadaşları
(a.s)	: aleyhisselâm
Ata.ÜİFD	: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ay.	: aynı yer
Bkz., bkz.	: Bakınız,
bs.	: baskı, basım
bs.y.y.	: basım yeri yok
c.	: cilt
çev.	: çeviren
DEÜ.....	: Dokuz Eylül Üniversitesi
DEÜİFD	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİB.....	: Diyanet İşleri Başkanlığı
EÜİFD.....	: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Hz.....	: Hazreti
İst.	: İstanbul
md.	: maddesi
MEB.....	: Milli Eğitim Bakanlığı
Neşr.	: Neşriyat
s.	: sayfa
sad.	: sadeleştirilen(ler)
(sav)	: sallallahu aleyhi ve sellem
SÜİFD	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
sy.	: sayı
tah.	: tahkik
TDK	: Türk Dil Kurumu

TDVİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm
Ansiklopedisi

ts.: tarihsiz

Yay.,yay.....Yayınları,yayınevi

ÖNSÖZ

Kur'an-ı Kerim bütün insanlığın hidayet kitabı ve yaşam rehberidir. İnsanın iç ve dış âleme yönelişlerini doğru bir istikamette tutarak yaratılış özüne uygun bir şekilde yaşam sürüp mutlu olmasını amaçlar. Bunu gerçekleştirebilmek için de insan gerçeğine uygun bir yol takip eder.

Yaratıcısı olduğu için insanı her yönü ile en iyi bilen yüce Eğitici, rahmetinin eseri olarak kullarını peygamberlerin rehberliğinde bir eğitim sürecine tabi tutarken onların ruh dünyalarının derinliklerine kadar inebilen nüfuz edici metotları kullanır. Bunlardan Kur'an-ı Kerim'de en yoğun şekilde kullanılanı ve belirgin bir şekilde göze çarpanı inzar ve tebşir metodudur.

Kur'an-ı Kerim'de genel olarak birbirinden ayrılmayan bu iki kavramın anlam muhtevaları itibariyle birbirine ters ve ayrı oluşları, onların etkili olabileceği davranış türleri ile insan gruplarını da birbirinden ayırır. Fakat bu ayrılık çoğu zaman bir diğerini dışlayıcı olmadan gerçekleşir.

İşte biz bu çalışmamızda Kur'an'da inzar metodunu ve onun kullanıldığı yerler ile bu metodun kullanılış gereği ve önemini, yine Kur'an ayetlerinin tanımladığı insan gerçeğinden hareketle açıklamaya çalıştık.

Araştırmamızın birinci bölümünde Kur'an'a göre eğitimin tanımı ve özellikleri hakkında bilgi verildi. Ayrıca ilahî mesajın muhatapları ve onların inzar metoduna

mesnet teşkil edecek özellikleri de yine Kur'an âyetlerinin verileriyle açıklanmaya çalışıldı.

İkinci bölümde Kur'an'da inzar metodu ve eğitsel değeri hakkında bir takım tespit, yorum ve değerlendirmeler yapıldı.

Bu tezin hazırlanması sırasında beni yönlendiren danışman hocalarım Yrd. Doç. Dr. Ömer Özyılmaz ve Yrd. Doç. Dr. M. Akif Kılavuz'a, ayrıca her türlü yardımlarını esirgemeyen diğer hocalarım Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖCAL, Doç. Dr. M. Emin AY ve Prof. Dr. Hayati HÖKELEKLİ'ye en içten teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Tezin teknik yönüyle son şekline kavuşmasında değerli mesaisini benimle paylaşan Araştırma Görevlisi Adem APAK'a da teşekkürler...

Başarı âlemlerin Rabbi Allah'tandır.

23.02.1996-Bursa

Turgay GÜNDÜZ

G İ R İ Ş

Kur'an-ı Kerim'in nüzulü, 610 senesinde Alak sûresinin "yaratan Rabbinin adıyla oku. O insanı alak(*) 'tan yarattı. Oku, Rabbin en büyük kerem sahibidir. O (insana) kalemle (yazmayı) öğretti." mealindeki sözlerle ifade edilen ilk beş ayetiyle başladı. İnsanların kadın ve erkekli gruplar halinde İslam'a girmeye başlaması ve bu dinin Mekke'de iyice konuşulur hale gelmesine kadar geçen üç yıl aradan sonra¹ "Ey örtüsüne bürünen (Rasûlüm), kalk ve insanları inzar et, sadece Rabbin büyük tan, elbiseni temiz tut, kötü şeyleri terket, yaptığın iyiliği çok görerek başa kakma, Rabbinin rızasına ermek için sabret"² ayetleri nazil oldu.³

Âlemlerin terbiye edicisi âyetlerle elçisini inzar göreviyle mükellef kılarken ona bu görevle birlikte birtakım hatırlatmalarda bulunmuş; her yönüyle insanlara örnek olması istenen İslam'ın ilk mübelliğinin ve onun şahsında bütün davetçi ve eğitimcilerin başarıya ulaşabilmeleri için dikkat etmeleri gereken hususlar ile sahip olmaları istenen maddî ve manevî hususiyetler özlü bir şekilde açıklanmıştır.

(*) "Alak" kelimesi müfessirlerce genellikle "kan pıhtısı" olarak anlaşılmıştır. Ancak kelimenin özellikle son dönem tıp çevreleri ve müfessirlerince farklı yorumları bulunmaktadır. (Bilgi için bkz., Bucaille, Maurice, Müspet İlim Yönünden Tevrat İnciller ve Kur'an, (çev. M.Ali Sönmez), Ank., 1991, s.325; Ateş, Süleyman, Gerçek Din Bu, İst., 1991, c.II, s.170

¹ Bûtî, Said Ramazan, Fıkhu's-Siyre, (çev. Ali Nar.O.Aktepe), İst.1987, s.101

² Müddessir 74/1-7

³ Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa, İst. 1981, s.67; Mevdûdî, Ebu'l-A'la, Tefhimu'l-Kur'an , (çev. Muhammed Han Kayânî ve ark.), İst. 1986-1988, c.VI, s.439

Bu emir ve tavsiyeler doğrultusunda gizli bir şekilde yürütülen tebliğ vazifesi, Allah Teâlâ'nın; "şimdi sen, sana buyurulan şeyi açıkça ortaya koy ve ortak koşanlara aldırış etme"⁴ emriyle birlikte âleni⁵ ve daha aktif bir hale dönüşmüş, " (önce) en yakın akrabamı inzar et"⁶ buyruğuyla da hareket stratejisi tayin ve tespit edilmiştir.

Bunun hemen sonrasında Hz. Peygamber önderliğinde gittikçe ivme kazanan bu hareket kendi içindeki gelişmesine, tedric basamağının son safhasında Allah'ın bu dini kemale erdirmesine kadar devam etmiştir.

İslâm eğitiminin Kur'an-ı Kerim'in nüzûlü ile başlayan ilk merhalesinden sunduğumuz bu kısa kesitte Allah'ın vahyiyle desteklediği Rasûlü aracılığıyla insanların ruhlarını hakkı kabule meylettirmek için ondan ilk olarak kullanmasını istediği üslûbun 'inzar' olduğunu görmekteyiz. Bundan sonra da Kur'an-ı Kerim'in nüzûlünün tamamlanmasına kadar pek çok yerde geçen 'inzar'ın kendi anlam sınırları içinde Kur'an eğitimi içerisindeki yeri ve değeri araştırmamızın genel problemini oluşturmaktadır.

Bu genel problemi alt başlıklar halinde şöylece tespit etmemiz mümkündür.

1. Rahmeti ve acıması sonsuz olan âlemlerin terbiye edicisi, insanları vahyiyle buluşturan elçisine ilk olarak neden inzar görevi vermiştir? Kur'an eğitiminin başlangıç noktasında muhatap-inzar ilişkisinin eğitsel değeri nedir?

2. İnzar, Kur'an eğitim sürecinin hangi safhalarında, hangi boyutlarda ve ne şekilde gerçekleşmektedir?

3. İnsanların dinî iman düzeyleri ve psikolojik durumları değişkenlerinde muhatap oldukları "inzar"ın nicelik ve niteliklerinin tespit edilmesi.

4. Kur'an eğitiminin amacı ile insan gerçeği ve mutluluğu açısından inzarin önemi ve eğitsel değeri nedir?

Araştırmanın amacı; Kur'an'ın, kâinatın en şerefli varlığı olan insanı eğitmede kullandığı metotlardan biri olan 'inzar'ı tanımak ve onunla ilgili olarak yukarıda

⁴ Hicr 15/94

⁵ A.Cevdet Paşa, age., c.I, s.68; Yazır, Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, (sad. İsmail Karaçam ve ark.), İst., 1992, c.V, s.223

⁶ Şuara 26/214

sıralanan problemleri çözüme kavuşturacaktır. Ayrıca, ortaya çıkacak sonuçla bağlantılı olarak bu günkü din eğitiminde inzarın yeri ve önemi tespit edilmeye çalışılacaktır.

Bütün peygamberlerin tebliğ tarzında değişik derece farklarıyla yer alan inzarın Kur'anî bakış açısıyla incelenerek eğitsel yönüyle ilgili bulgulardan bu gün de doğru bir şekilde yararlanılabilmesi için gerekli ölçüleri verebildiği oranda bu çalışma önem kazanacaktır.

Bildiğimiz kadarıyla bu alanda müstakil bir çalışma da bulunmamaktadır. Ancak 'tebşir' kavramıyla birlikte ele alınarak yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış bir çalışma mevcuttur.⁷ Burada kavramlar eğitim psikolojisi açısından ele alınarak birtakım izahlar getirilmiştir. Eser kavramların eğitimle ilintili tahlil, yorum ve değerlendirmelerine geniş yer ayırmış olmakla birlikte çalışılan bilim sahasının dışında kaldığından din eğitimi ile ilgili somut sonuçlar içermemektedir.

Araştırmamız, kavram ve anlam sınırları içinde Kur'an'da inzar konusu ile sınırlıdır. İnceleme sırasında kavram olarak inzarın geçtiği âyetler kolay bir şekilde tespit edilmiş olmakla birlikte, anlam bakımından inzar ifade eden âyetleri belirlemek, pek çok âyetin her iki yönde de yoruma müsait oluşları yüzünden o kadar kolay olmamıştır. Bu nedenle, âyetlerden genellikle anlaşılan mana ağırlıklarına göre inzarın daha açık ve baskın olduğu kabul edilen âyetler çalışmamıza dahil edilmiştir.

Araştırmanın kaynakları, başta Kur'an-ı Kerim ve değişik tefsir kitapları olmak üzere lügatlar, hadis, siyer ve İslâm tarihi; eğitim ve din eğitimi ile ilgili eserler ile psikolojik ve sosyolojik eserlerden oluşmaktadır.

Araştırmanın metoduna gelince, Kur'an-ı Kerim'den tespit edilen ilgili âyetler değişik tefsirlerden yararlanılarak farklı yorumlar değerlendirilmiştir. Tercih edilen manalar psikoloji, sosyoloji ve eğitimle ilgili eserlerin yardımıyla yoruma tabi tutulmuştur.

⁷Bkz. Temiz, Bilal, Kur'an-ı Kerim'de Tebşir ve İnzar Kavramları. DEÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tefsir-Hadis Anabilim Dalı, İzmir, 1990

İnzar âyetleri, Kur'an'da eğitim süreci içinde incelenerek yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla Kur'an-ı Kerim'in nazil olduğu çağda ilk karşılaştığı muhataplar ile onların psikolojik yapıları yine Kur'an âyetlerinden faydalanılarak açıklanmaya gayret edildi. Daha sonra onların ruhî durumlarıyla inzar arasında ilgi kuruldu.

Ayrıca inzar, genel olarak fert ve toplum psikolojisi açısından ele alınarak gerekli tahlil, yorum ve değerlendirmeler yapıldı.

İnzarın Kur'an-ı Kerim'in nüzûlü sırasındaki oluşum ve gelişim sürecinden ve birtakım psiko-pedagojik bilgilerden hareketle günümüzde takip edilmesi gereken metotlar ile dikkat edilmesi gerekli hususlar açıklanmaya çalışıldı.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'AN'DA EĞİTİM

I-KUR'AN'A GÖRE EĞİTİMİN TANIMI VE

İLGİLİ KAVRAMLAR

A-TANIM:

Kur'an'ın eğitim anlayışını ve özelliklerini kısa ve özlü bir şekilde ifade etmemiz gerekirse Kur'an'a göre şöyle bir eğitim tanımı yapabiliriz.

Kur'an'a göre eğitim, yüce Eğitici tarafından rahmetinin eseri olarak konulmuş, bütün insanlığın ferdî ve toplumsal düzeyde müspet yönde değişim ve tekâmülünü konu alan, insanın dünyevî ve uhrevî saadetini temine yönelik kural, kaide ve anlatılar bütününden oluşan sıkı örüntülü bir yapıdır.

B-KAVRAMLARIN AÇIKLANMASI:

1-Rabb:

Kur'an'da eğitim kavramının en derin ve kapsamlı ifadesini "Rabb" kelimesinde buluruz. Kur'an-ı Kerim'de "Allah" isminden sonra en çok geçen bu kelime(*) Arapçada "islah etmek, üzerinde tasarrufta bulunmak, kemale erdirmek; efendisi olmak, kefil olmak, sorumluluğunu yüklenmek; toplamak, yağmak, başkanlık yapmak; sahip ve malik olmak" gibi anlamlara gelmekle birlikte esas anlamı "terbiye"dir⁸. Bunun yanında bakıp büyütme, lütuf ve ihsanda bulunma gibi manaları da ihtiva etmektedir⁹.

(*) "Rabb" kelimesi Kur'an'da 965 yerde geçerken "Allah" ismi 2799 yerde tekrarlanmaktadır. (Bkz. Abdülbaki, Muhammed, Mu'cemu'l-Müfrehes li Elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerim, İst., ts., ilgili maddeler).

⁸ İsfehani, Ragıp, el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an, Kahire 1970, s. 269-270

⁹ Râzi, Fahrüddin, Tefsir-i Kebir, (çev. Suat Yıldırım ve ark.), Ank., 1988-1995, c.XI, s.227; Bu

" 'Rabb' aslında terbiye manasına gelen bir masdar olduğu halde mübalağa maksadı ile terbiye edene isim olarak ve masdarına da 'rububiyet' denilmiştir ki çok adaletli yerine 'Adl' (adalaletin kendisi) denilmesi gibidir. İşte bu mübalağa manasından dolayı "Rabb" yalnız terbiye eden ile eş anlamlı değil, aynen terbiye gibi olan ve bundan dolayı zorla ele geçirme, üstün gelme, ihsan, idaresi altına alma ve tasarruf etme, öğretme ve yol gösterme, teklif, emir ve yasak, teşvik, korkutma ve gönülünü alma, azarlama gibi terbiye için gerekli olan bütün şeylere sahip, kuvvetli, mükemmel ve kusursuz olan bir 'terbiye edici' demektir¹⁰.

Bu kelime Kur'an-ı Kerim'de pek çok yerde "âlemîn" kelimesiyle tamlanmış olarak "Rabbu'l-âlemîn" şeklinde geçer. Bu kullanılış şekli aynı zamanda yukarıdaki manaların kapsamı hakkında bize bilgi verir. Buna göre Allah'ın "terbiye edici" olması sadece insanla ilgili ve sınırlı olmayıp bütün âlemleri içine alır.

Yine bu kelime, kendisine isim olan yüce Zat'ın bütün isim ve sıfatlarında olduğu gibi aşkın bir manaya sahiptir. Ayrıca bu kelimenin terbiye ile ilgili yönünün terbiye edici açısından amaç itibarıyla diğer beşerî bütün sistemlerin eğitim anlayışlarından farklı bir özelliği bilinmektedir. Bu da en geniş anlamıyla bütün eğitim faaliyetlerinin eğiticinin kendisi için bir fayda temin etme amacından tamamen uzak, sadece muhatabın faydasına yönelik olma özelliğidir¹¹.

2-Hüdâ (el-Hüdâ,Hüden):

Hüdâ, Kur'an'da eğitimin dikey boyutunu ifade eder. Dikey boyut, insan olmanın en alt sınırından onun tekâmülünün en üst düzeyine kadar uzanan meşru istikamettir.

Kur'an-ı Kerim'de kök fiil anlamıyla "tarif etmek, yol göstermek; irşad etmek, iletme, götürme, hidayet etmek, (doğru yoldan) ayırmamak; sevk etmek; muvaffak

anlamıyla fiil şeklinde geçtiği âyetler için bkz. İsrâ 17/24; Şuara 26/18

¹⁰ Yazır, age., c.I, s.76; Geniş bilgi için bkz. Mevdûdî, Kur'an'a Göre Dört Terim, (çev. Osman Cilacı, İsmail Kaya), 15.bs., İst., 1989, s. 33-40

¹¹ Râzi, age.,c.I, s.321

etmek, kazandırmak; açıklığa kavuşturmak"¹² gibi anlamlara gelen bu kelime anlam yapısı itibariyle eğiticiyi etkin kılan bir özelliğe sahiptir.

Bununla beraber fiilin, muhatabın eğitici tarafından gelen etkiye cevabını ifade eden bu kökten türetilmiş kullanılışları da bulunmaktadır. Bu şekildeki eğitici-muhatap arasındaki etkileşimin olumlu ya da olumsuz sonuçları bütünüyle Kur'an'da eğitimin niteliksel sürecini oluşturur. Eğitici tarafından yöneltilen hidayet çağrısı devamlı bir üst veya daha üst seviyeden gelir. Bunun aksi yöndeki karşılığı ise şeytanının sahte ümitlerle dolu "dalâlet" istikametidir¹³.

En alt seviyede kendilerine ulaşan hidayet çağrısına "iman etmek" şeklinde verilen olumlu cevap "doğru yolu bulma" (ihtida) şeklinde anlam kazanırken; aynı etkileyici, yol gösterici saiklerin inanan bir toplumda bulacağı karşılık, onların hali hazırda buldukları seviyeden bir üstüne yükselmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Bunun âyetlerde geçen ifadesi "hidayetini artırma"¹⁴ şeklindedir.

Böylece hidayet çizgisinin alt ucu dalâlet (sapıklık) sınırına kadar inerken üst ucu Hakk'a doğru uzanır. İşte Kur'an'da öngörülen eğitim de bu iki uç arasındaki bağlantıyı gerçekleştirir. Yani, insanlığı karanlıklar (zulümât) dan aydınlık (nur)a, her türlü övgüye layık Allah'ın yoluna çıkarma görevini üstlenir¹⁵.

3-Mev'ize:

Mev'ize kavramının Kur'an'da eğitimin yatay boyutunu karşıladığını düşünüyoruz. Yatay boyut aynı zamanda Kur'an'da eğitim materyalinin genel adıdır.

Kur'an'daki kullanılış şekliyle mev'ize, "Allah Teâlâ'nın taatlara teşviki ve günahlardan uzaklaştırmayı gerektiren şeylerin tamamı"¹⁶ şeklinde ifade edilebilecek genel bir anlam muhtevasına sahiptir. Bu kelimenin birbirini tamamlayan va'd ve va'îd kutuplarının birbirine nicelik ve niteliksel oranı, muhatabın hidayet çizgisindeki

¹² Abdülbaki, M. Fuad, Kur'an-ı Kerim Lügatı, (çev. Mahmut Çanga), İst.,1991, s.531

¹³ Muhammed 47/25

¹⁴ Kehf 18/13

¹⁵ İbrahim 14/1

¹⁶ Râzi, age..c.XI, s.62

konumuna bağlı olarak değişkenlik gösterir. Taban noktasında tamamen inzar ağırlıklı olan muhteva yukarıya doğru gittikçe değişime uğrayarak st düzeyde tebşirle işlenmiş bir hale dnřr¹⁷.

Kur'an'ın herkes için bir mev'ize olma özelliği, iman etme ve doğru yolu bulmada olduğu gibi muhatabın algısal yetilerinin açık ve işler halde olması şartına bağlı olarak işlev grr¹⁸.

4-Hikmet:

"Her şeyi yerli yerince değerlendirmeyi sağlayan ölçüler vaz'edebilme ve ilahî emirlerin gelişindeki nihaî gayeleri idrak etme hassası"¹⁹ olarak tanımlanabilen hikmet, düşünme gücünün bir fazileti olarak kabul edilir²⁰. Zekâ, hatırlama, sratlı kavrayış vb. tali faaliyetler de hikmetin şml içinde yer alırlar²¹.

Bilgelik olarak da adlandırabileceğimiz hikmet, sahibini vahyin ışığında el-Hakîm'in (Allah) bilgisine gtrr²². Onun için Kur'an-ı Kerim, kendilerine hikmet verilenlere bununla pek çok hayırlar bahşedilmiş olduğunu haber verir²³.

Ayrıca hikmet, gerçek bilgiye ulaştıran kesin ve yakînî delillere ad olarak da kullanılır²⁴.

Bu özelliklerinden dolayı Kur'an'da eğitimin düşünsel yönüyle derinlik boyutu da "hikmet" kelimesi ile ifade edilebilir.

Kur'an'da eğitimin dikey, yatay ve derinlik boyutlarını ifade etmek üzere incelenen "hd", "mev'ize" ve "hikmet" kelimeleri, muhtevalarındaki baskın mana

¹⁷ Tipik iki örnek için bkz. Sad 38/49,55; Ayrıca bkz. Mâide 5/66; A'raf 7/96; İbrahim 14/7; Saffat 37/51-57; Talak 65/2-3; Cin 72/16

¹⁸ Bakara 2/66,275; l-i İmran 3/138; Mâide 5/46; Yunus 10/57; Nur 24/34

¹⁹ Kutub, Seyyid, F Zilali'l-Kur'an, (ev. İ.Hakkı şengüler ve ark.), İst., 1986, c.I, s.288

²⁰ Aydın, Mehmet, Türkiye Diyanet Vakfı İşlm Ansiklopedisi (TDVİA), İst., 1989, c.II, s.12 (ahlâk md.)

²¹ Aydın, age.,ay.

²² şerifi, Hdi, "Modern Eğitim Felsefesi Karşısında İşlm Eğitim Felsefesi", (S.M.Nakib el-Attas'ın" İşlm Eğitim" (ev. Ali Çaksu), İst., 1991, adlı derlemesi içinde), s.121

²³ Bakara 2/269

²⁴ Râzi, age., c.XIV, s.378

ağırlıklarına göre taksim edilmiş olup kelimeler arasında olduğu gibi boyutlar arasında da kesin bir ayrılık ifade etmezler. Birbirleriyle sıkı ilişkili sağlam bir yapı oluştururlar.

5-Rahmet:

Kur'an'da eğitimin bütünüyle oluşum, şekilleniş ve işleyiş ruhuna hakim olan temadır. Diğer ilahî kitapların olduğu gibi²⁵ Kur'an-ı Kerim'in de nüzûl sebebi yüce Eğitici'nin rahmeti ile ifade edilmiştir²⁶.

Bu kavramlar ışığında Kur'an'da eğitimin kapsam ve niteliklerini özetle şu şekilde maddeleştirebiliriz:

a) Kur'an'da eğitime ilişkin kurallar, prensipler ve değişik maksatlı anlatılar ile bunların sunuluş biçimi bütünüyle ilmi sonsuz olan âlemlerin Rabbi Allah'a aittir.

b) Amaç, insanlığın doğru yolu bulup yüceltilmesidir. (Huden linnâs).

c) Âlemleri kapsayacak geniş bir sahada hizmet verir. Dolayısıyla muhataplarının çeşitliliği kadar çok değişik ikna ve inandırma vasıtaları (mev'ize) ile el-Hakîm'in bilgisine ulaştırarak derecede katî delillere (hikmet) sahiptir.

d) Bütün bu faaliyetlerin başlaması ancak sonsuz bir rahmet ile ifade edildiği gibi kesintiye uğramadan devamı da bu sonsuz rahmetle mümkün olmaktadır.

²⁵ En'am 6/154; A'raf 7/154; Kasas 28/43

²⁶ En'am 6/157; A'raf 7/52,203; Yunus 10/57-58; Yusuf 12/III; Nahl 16/64,89; İsra 17/82; Neml 27/77; Kasas 28/86; Ankebut 29/51; Lokman 31/3; Duhan 44/6; Casiye 45/20

II-KUR'AN'DA EĞİTİMİN TEMEL

ÖZELLİKLERİ

Burada üç alt başlık altında, insanı ele alış biçimi, zaman ve mekân boyutlarıyla Kur'an'da eğitimin üç temel özelliğinden bahsedeceğiz.

A-BÜTÜNLÜK:

Bütünlük aslında genel olarak "eğitim" kelimesinin muhtevasında mevcuttur. Yani eğitim denilen şey, çok yönlü ve birbiriyle ilişkili olumlu değişiklikleri konu alır. İnsanı bütün yönleriyle ele almayan herhangi bir faaliyet olgun manada eğitim kelimesiyle karşılanamaz.

Bu manada Kur'an'da eğitim insanı bir bütün olarak ele alır. Bu bütünlük onun yapısını oluşturan madde ve manada olduğu gibi, hayat anlayışını ezel ile ebed arasında işleyen dünya ve ahirete ilişkin görüş ve tutumlarında kendini hissettirir.

Kur'an'da eğitim, insanın sahip olduğu bütün yetilerinin geliştirilip eğitilmesini gerekli görür²⁷. Gerçeğin kavranabilmesinde aklın olduğu kadar duygu ve heyecanın merkezi olarak kabul edilen kalbin eğitimini zaruri görür. Entellektüel eğitim yanında kalbin eğitiminin gerekliliği genelde Taoizm, Budizm, Hristiyanlık vs. gibi dünyadaki diğer bütün büyük felsefe ve dinlerde de tam bir kesinlikle kabul edilir²⁸.

Bunlardan başka Kur'an'da eğitim, dengeli beden gelişimi ve eğitimi hususunda da önemli kurallar ortaya koyar ve öğütler verir²⁹.

Böylece "Kur'an'ın ebedî varlığı ile kuşatılmış olan müslümanın hayatı Kitap'ta bulunan ve Peygamber'in aslî özü ve varlığında kendini gösteren Kur'anî vahyin ruhu ve şekline dayanan sürekli bir eğitim sürecinden geçer. Yeni doğan çocuğun kulağına

²⁷ Eşref, Seyyid Ali, (Attas'ın age.'ne yazılan önsöz), s.11; Nasr, Seyyid Hüseyin, Modern Dünyada Geleneksel İslâm, (çev. Savaş Şafak Barkçın, Hüsamettin Arslan), İst., 1989, s.134

²⁸ Şerifi, agm., (Attas'ın age.nin içinde), s.125-127; Nasr, age., s.135

²⁹ İlgili âyetler için bkz. Bakara 2/222-223.255; En'am 6/141; A'raf 7/31; Sebe' 34/15; Açıklama ve bilgi için bkz. Kutub, Muhammed, İslam Terbiye Metodu ve Ahlâk Sistemi, (çev. Ali Özek) 2.bs., İst.,1977, s.27,150-152

şehadet getirilmesinden ölümüne değin Kur'an'ın sözleri ve Peygamber'in hadisleri müslümanın akıl ve ruhunu şekillendirir"³⁰.

B-İLAHÎ TEMELE DAYALI OLMASI:

Kur'an'da eğitim bütünüyle yüce Eğitici tarafından konulmuş emir ve yasaklar ile değişik amaçlı anlatılardan oluşmuştur. Eğitim amaç ve araçlarının belirlenmesinde olduğu gibi sistemin işleyişinde de en esası etkileyici O'dur.

Kur'an'a göre Allah, gaybî bir gerçekliğe sahip Mutlak Varlık'tır. O'nu dünya gözüyle görmek mümkün değildir³¹. Fakat O'nun gözlerden uzak olması gönüllerden de uzak olmasını gerektirmez. Çünkü O gizli ve açığı ile her şeyi gören, duyan, bilen ve haber alandır. Böyle oluşuyla insana şah damarından daha yakın olarak³² varlığını hissettirmektedir.

Yine ilmiyle her şeyi kuşatan Allah³³, sonsuz geçmiş ile sonsuz gelecekte haberdardır. Zorunlu varlık olarak zaman üstü olduğu gibi ilmiyle de olmuş ve olacağı bilir³⁴.

İşte Kur'an'da eğitim de bütün yönleriyle sonsuza hükmeden bu yüce Eğitici ile başlar. Etken ya da edilgen olarak eğitim faaliyetlerine katılan kişi ilk olarak O'nu hatırlar³⁵. Genel olarak İslam eğitimi de bu metafizik temel üzerinde yükselir³⁶.

C-EVRENSELLİK:

Kur'an'da eğitim zaman boyutunu aştığı gibi belli bir coğrafyayla sınırlanmış mekânlara da sığmaz. Allah âlemlerin Rabbidir. Hz. Muhammed (sav) de yine

³⁰ Nasr, age., s.134

³¹ En'am 6/103

³² Vakıa 56/85

³³ En'am 6/80

³⁴ Hicr 15/24

³⁵ Alak 96/1,3

³⁶ Sharif, M.M., "Eğitimde İslâmî Hedefler", (çev. Ali Özer), Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (DEÜİFD), İzmir, 1986, sy.3, s.206

âlemlere rahmet olarak³⁷ muallim sıfatı ile³⁸ bütün insanlığa³⁹ Kitab'ı, hikmeti ve bilmediklerini öğretmek üzere gönderilmiştir⁴⁰.

Kur'an da tüm insanlığı hidayete ulaştırmakla görevli olduğu iddiasını taşır⁴¹. O, hakkı ulaştırma (tebliğ)⁴², açıklayıcılık (beyan)⁴³, öğüt verici (zıkr, zikrâ)⁴⁴ ve inzar edici⁴⁵ olması vs. gibi özellikleriyle bütün insanlığı muhatap alacak kadar geniş bir kapsama sahiptir⁴⁶.

III-KUR'AN'DA İLAHÎ EĞİTİMİN

MUHATAPLARI

Burada, ilahî vahiy ile muhatapları arasında peygamberler aracılığıyla gerçekleşen iletişimden söz etmek istiyoruz. Muhatapları da daha çok bu yönüyle ele alarak Kur'an'ın tespitleriyle onları tanımaya çalışacağız.

Konumuzun adı her ne kadar Kur'an'da eğitimin muhatapları olsa da genelde önceki peygamberler ile onlara gönderilen kutsal kitapların muhataplarını da burada incelememiz gerekecektir. Çünkü Kur'an bunları pek çok yerde birbirine benzetir. Önceki milletlerin bir çok özelliklerinin kendilerine vasiyet edilmişcesine sonrakiler tarafından da taklit edildiğini anlatır. Onun için yine Kur'an'ın âyetlerinden hareketle önce evvelki peygamberler ile onların muhatapları arasındaki ilişkilerini burada incelemek istiyoruz.

³⁷ Enbiya 21/107; Ayrıca bkz. Tevbe 9/61,128; Kasas 28/46; Duhan 44/6

³⁸ İbn Mâce, Sünen, Mukaddime, 229; Dârimî, Sünen, Mukaddime, 32

³⁹ Sebe' 34/28

⁴⁰ Bakara 2/151; Âl-i İmran 3/164; Cuma 62/2

⁴¹ Bakara 2/185; Bilgi için bkz. Mevdûdî, Tefhim, c.I, s.25

⁴² İbrahim 14/52

⁴³ Bakara 2/221; Âl-i İmran 3/138; Kehf 18/54

⁴⁴ En'am 6/90; Yusuf 12/104; Sad 38/87; Tekvir 81/27-28

⁴⁵ Kehf 18/2; Furkan 25/1; Yâ-Sin 36/70; Şura 42/7

⁴⁶ Öcal, Mustafa, Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar, Ank. 1990, s.28; Özbek, Abdullah, "İslâm Eğitiminin Özelliklerine Genel Bir Bakış," Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, yıl 1990,sy.3,. s.288

**A-İLK PEYGAMBER HZ. ÂDEM(A.S)'DEN SONUNCUSU
HZ. MUHAMMED(SAV)'E KADARKİ MUHATAPLARIN
GENEL GÖRÜNÜMÜ**

İlahî emir ve yasaklara muhatap olan ilk insan Hz. Âdem(a.s)'dir. Allah onu ve eşini yarattıktan sonra cennetine yerleştirdi. Orada onlara sunulan pek çok nimetin yanında bir de yasak bulunmaktadır. Bu yasağın hemen ardından ise gerekçeyi açıklar mahiyette bur uyarı gelmektedir: "Yoksa yorulur, sıkıntı çeker"⁴⁷, "zalimlerden olursunuz"⁴⁸.

Kendisi yüzünden daha önce ilahî huzurdan kovularak kıyamete dek⁴⁹ insana düşmanlığını ilan eden iblîs, ona ve eşine bu yasağı işletirken onların insanlık zaaflarından faydalanmıştır: "Ey Âdem, sana ebedîlik ağacını ve sonu gelmez bir saltanatı göstereyim mi?"⁵⁰, "Rabbiniz size bu ağacı sırf melek olursunuz veya ebedî kalanlardan olursunuz diye yasakladı"⁵¹.

Aslında Hz. Âdem(a.s) için bir melek olmak pek de çekici olmayabilirdi. Çünkü kendisine sunulan hayat standardı da meleklerinki gibiydi⁵². Ama ikincisi,sonu gelmez mülk ve ebedî hayat arzusu, şeytanın dostluk yemini⁵³ ile de kuvvet bulunca onların bir anda ayaklarının kaymasına sebep oldu.⁵⁴

Bundan sonraki merhale insanın yeniden yücelebileceğini anlatır. Bunun yolu yapılanın farkına varış, içten pişmanlık ve yeniden Allah'a yönelişten geçer: "Ey Rabbimiz, biz kendimize zulmettik, eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz".⁵⁵ "Sonra Rabbi onu seçkin kıldı, tevbesini kabul etti ve doğru yola yöneltti"⁵⁶.

⁴⁷ Ta-ha 20/117

⁴⁸ Bakara 2/35; A'raf 7/19

⁴⁹ A'raf 7/14; İsra 17/62

⁵⁰ Ta-Ha 20/120

⁵¹ A'raf 7/20

⁵² Ta-Ha 20/118-119

⁵³ A'raf 7/21

⁵⁴ Bakara 2/36; A'raf 7/22; Ta-Ha 20/121

⁵⁵ A'raf 7/23

⁵⁶ Ta-Ha 20/121

Hız. Âdem (a.s) ile başlayan insanın düşüş ve yükseliş serüveni ondan sonra oğulları tarafından devam ettirildi. Allah, rahmetinin eseri olarak kullarına şeytanın tuzaklarını haber vermek; onları, karşılaşacakları muhtemel kötü sonuçlarla uyarmak ve kötülüklerden sakınıp kendisine yöneldikleri takdirde kendilerini bekleyen güzelliklerle müjdelemek için pek çok peygamber göndermiştir. Kur'an'da onlardan bazılarının kıssaları anlatılmış, bir kısmından ise bahsedilmemiştir.⁵⁷

İşte onlardan bahsi geçenlerin Allah'tan aldıkları mesajı insanlara iletirken alıcı durumundaki muhataplarından kendilerine yönelen tepkilerini inceleyerek onları tanımayı amaçlıyoruz.

Muhataplar incelenirken özellikle onların menfi tavırları dikkati çeker. Bu durum, peygamberlerin genellikle toplumların ahlâken bozuldukları ve haktan saptıkları bir zamanda gönderildikleri göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir.

Peygamberler gönderildikleri toplum tarafından genellikle yalancılıkla suçlanmış⁵⁸ ve alay edilmişlerdir⁵⁹. Düşünmeden yaptıkları pek çok itirazlarının başında "biz seni sadece bizim gibi bir insan olarak görüyoruz"⁶⁰. "Aramızdan bir beşere mi uyacağız?"⁶¹. "Allah (peygamber göndermek) isteseydi muhakkakki melekler gönderirdi"⁶² şeklindeki ifadeleri bulunmaktaydı. Özellikle inkârcıların "ileri gelenler" (mele') kesimini oluşturanlardan gelen bu itirazların altında onların inkârlarını ele veren duyguları açığa çıkmaktadır. Onlara göre, eğer bir peygamber gelecekse bu mutlaka üstün bir varlık olmalıydı. Bu bir insan olacaksa kendilerinden daha üstünü olmadığına göre(!) olsa olsa meleklerden olabilirdi. Üstelik bu peygamberlere uyanlar da basit görüşle hareket eden alt tabakadan(!) insanlar olunca haksız yere büyüklük duygusuna kapılarak yalanlama yolunu tercih ettiler⁶³.

Ayrıca gelen peygamberlerin bütün halka yönelik faaliyetlerini kendi kafalarına göre yorumlayarak "size üstün ve hakim olmak istiyor"⁶⁴ şeklindeki ifadeleriyle kendi

⁵⁷ Nisa 4/164; Mümin 40/78

⁵⁸ A'raf 7/66; Hud 11/27; Şuara 26/123; Kamer 54/9,23,25

⁵⁹ Yâ-Sin 36/30; Zuhuf 43/7

⁶⁰ Hud 11/27; İbrahim 14/10; Müminun 23/24,33-34

⁶¹ Kamer 54/24

⁶² Müminun 23/24

⁶³ Hud 11/27

⁶⁴ Müminun 23/24

dünyevî saltanatlarının akıbeti hakkındaki kuşkularını açığa vurdular. Fir'avn ve toplumuna gönderilen Musa ve Harun (a.s)"a da buna yakın cevap verdiler: "...Babalarımızı üzerinde bulduğumuz (dinden) bizi döndüresin ve yeryüzünde ululuk sizin ikinizin olsun diye mi bize geldin? Halbuki biz size inanacak değiliz."⁶⁵

Daha sonra olanca güçleriyle direnerek "bizi çağırdığın şeye kalplerimiz kapalıdır, kulaklarımızda ağırlık vardır. Bizimle senin aranda bir perde bulunmaktadır"⁶⁶ sözleriyle alıcı hislerini bütünüyle iptal ettiklerini açıkladılar. Daha da ileriye giderek kendilerine mucizelerle gelen peygamberlerin mesajlarına engel olmak için ellerini onların ağızlarına bastılar ve "biz size gönderileni inkâr ettik ve bizi kendisine çağırdığın şeye karşı derin bir kuşku içindeyiz"⁶⁷ diyerek tepkilerini dile getirdiler.

"Hayat şu hayatımızdan ibarettir, (kimimiz) ölürüz, (kimimiz) yaşarız, bir daha diriltilecek de değiliz"⁶⁸ anlayışının hayat felsefesi olarak benimsendiği böyle bir ortamda onları değiştirmeye iten etkili bir neden bulmak oldukça zordur. Üstelik atalarına olan körü körüne bağlılıkları da⁶⁹ onların en çetin özelliklerinden biri durumundadır. Kendilerini harekete geçirecek bir delil istemelerine rağmen,⁷⁰ delillere karşı olan vurdumduymazlıkları da bu olumlu itirazın neticesinden faydalanmalarına mani olmaktadır.

Allah, Medyen'e gönderdiği Şuayb (a.s)'a, kavmine şöyle seslenmesini emir buyurmuştu: "De ki, ey kavmim, Allah'a kulluk edin, sizin için O'ndan başka tanrı yoktur. Ölçü ve tartıyı eksik yapmayın. Zira ben sizi bolluk (ve refah) içinde görüyorum. Yine ben gerçekten sizin için kuşatıcı bir günün azabından korkuyorum"⁷¹.

Burada Şuayb (a.s) ilk olarak kavmini bir tek Allah'a kulluğa çağırmakla emrolunmuştu ki bu bütün peygamberlerin yaptığı ilk iş idi. Daha sonra kavminin

⁶⁵ Yunus 10/78

⁶⁶ Fussilet 41/5

⁶⁷ İbrahim 14/9

⁶⁸ Müminun 23/37

⁶⁹ İbrahim 14/10; Enbiya 21/53; Müminun 23/24; Şuara 26/74-76; Zuhuf 43/23-24

⁷⁰ İbrahim 14/10

⁷¹ Hud 11/84

zayıf noktalarına temas edilmiştir. Son olarak bolluk ve refah ile Allah'ın azabı arasında ilgi kurulmuştur. Belki de birbirine çok uzak olan bu iki unsur arasındaki mesafenin, insanın eğitilmemiş zaaflarıyla birbirine yakınlaştığı anlaşılmaktadır.

Özetle ifade edersek, gerek Nuh kavminden olsun gerekse Hud ve Semud kavimlerinden ya da sonraki kavimlerden olsun ilahî çağrıya yüz çevirenler genellikle Kur'an'ın "mele" olarak adlandırdığı bolluk ve refahın verdiği şımarıklıkla büyüklük taslayan, kibirli (müstekbir) insanlar arasından çıkmıştır⁷². Bunlara göre bütün faziletlerin başı sahip olunan mal, mülk ve dünyevî saltanattır. Hatta bunlar sahiplerini muhtemel bir azabın dışında tutacak ayrıcalık verici özelliklerdir⁷³. Öyle olduğu için kendilerine gelen peygamberlerde de bu vasıfları aramışlardır⁷⁴. Belki de bu hususiyetleri herşeyin değer ölçüsü olarak addettikleri için yine kendilerine hükümdar olarak tayin edilenlerde de ilim ve liyakat yerine servet zenginliği gözetir olmuşlardır⁷⁵.

Nihayet Fir'av'nın kendisini rablık makamında takdim etmesinde⁷⁶ de "ey kavmim, Mısır mülkü ve altından akıp giden şu ırmaklar benim değil mi?"⁷⁷ sözlerinin altında yatan mala, mülke ve ihtişama olan aşırı tutku, değer, güven ve sahiplik duygusudur. Onun için bu durumdakiler artık başka bir Rabb aramak yerine kendilerine kul, köle arama peşine düşmüşlerdir. Dolayısıyla böyle bir zamanda peygamberlerin çıkagelmesini hoş karşılamamış ve şiddetle cephe almışlardır.

Bunların dışında geriye kalan zayıf sayılan (mustaz'af) alt tabakadan insanlar ise bir kısmı onlara boyun eğmiş,⁷⁸ diğer bir kısmı da ilahî çağrıya kulak vererek peygamberlerine tabi olmuşlardır⁷⁹.

⁷² A'raf 7/75; Yunus 10/75; Hud 11/27; Müminun 23/24; Sebe' 34/34; Fussilet 41/15; Zuhruf 43/51

⁷³ Sebe' 34/35

⁷⁴ Zuhruf 43/53

⁷⁵ Bakara 2/247

⁷⁶ Naziat 79/24

⁷⁷ Zuhruf 43/51

⁷⁸ Nisa 4/97; İbrahim 14/21; Sebe' 34/31; Mümin 40/47

⁷⁹ A'raf 7/75; Hud 11/27

B-KUR'AN'IN NÂZİL OLDUĞU ÇAĞDAKİ İLK

MUHATAPLARI VE BELİRGİN ÖZELLİKLERİ

Hz. Peygamber öncesi ilahî davete muhatap olan bazı toplumların tebliğ karşısındaki tutumlarını ve genel tavırlarını kuş bakışı bir incelemeyle sunmaya çalıştık. Şimdi Hz. Peygamberle başlayan Kur'an'ın nüzûlü karşısında yer alan muhatapları incelemeye çalışacağız. Genel tavır aynı olmakla birlikte biz tepkilerin biraz daha temeline inip ilahî mesajın hedefe(dinleyici) ulaşmasını engellemek için iletişim örgüsüne yapılan müdahale türleri ile mesajdan yönelen müspet etkilerin nötralize olmasına neden olan hedefe ilişkin içsel etmenleri burada incelemek istiyoruz.

1-İletişim Sürecinin Başlangıcı ve Tepkiler:

Bilindiği üzere iletişim zinciri verici (kaynak veya davetçi), alıcı (hedef veya muhatap) ve repertuar (ileti veya mesaj)dan oluşur. Eğitimin istenilen düzeyde gerçekleşmesinin en önemli şartı sağlam bir iletişim kurulmasından geçer. Güçlü bir iletişim oluşturulabilmesi için de alıcının ve vericinin belirli bir mesaj üzerinde ahenkli birlikteliğine ihtiyaç duyulur.

Biz burada Hz. Peygamberi iletişimin kaynağı olarak kabul edeceğiz. Hiç şüphesiz onun insanlara sunduğu vahyin esas kaynağı Allah Teâlâ olmakla birlikte iletişime fiilî olarak katılması bakımından onu bu konumda anacağız. Mesajdan kasdımız özel olarak âyetler, genelde Kur'an'ın bütünü olacaktır. Muhataplardan ise iletişimin esas yönü olması bakımından alıcı veya hedef olarak bahsedeceğiz.

Amaçlı iletişim etkinliklerinin başlaması öncesinde ilk olarak aynı paltformda fakat genel nitelikli güncel repertuarda birbiriyle karşılaşan kaynak ve hedefin karşılıklı konumlarını incelediğimiz zaman etkili bir iletişimin gerçekleşmesi için kaynağın sahip olması gereken özelliklerinin mevcudiyetinin özellikle hedefin de onayıyla tespit edildiğini görürüz. Bu özelliklerin bir kısmı mesaja göre değişiklik arzetsede de bir kısmı aynılığını korumaktadır.

Özetle, bu özelliklere değinecek olursak iletişim kaynağının hedefte tutum değişikliği oluşturacak etkiyi yapabilmesi için her şeyden önce onun inanılabilirlik

düzeyinde konuyla ilgili uzmanlık derecesine sahip olması gereklidir⁸⁰. Fakat sadece uzmanlık değil, aynı zamanda dinleyici durumundaki insanların kaynağın böyle bir hususiyete sahip olduğuna ikna olmuşluğu şarttır⁸¹.

İkinci olarak, kaynak güvenilirlik vasfını taşımalıdır⁸². Burada bundan kastedilen şey, muhatapların Hz Peygamber'e karşı duydukları güven derecesidir. Bu güven duygusu, tamamen iletişimin kuruluş amacına yönelik bir iyi niyeti yansıtmalıdır. Bunun da İslâm tebliğinin başlaması öncesinde Hz Peygamber'in "güvenilir" anlamında "el-Emin" ismiyle şöhret bularak tahakkuk ettiğini görüyoruz⁸³.

Son olarak kaynağın sevillebilirlik özelliği de hedefin kaynakla özdeşleşme arzusunu uyandırabileceğinden iletişimin etkililiğinde önemli rol oynar⁸⁴. Yine bu yönde de Hz. Peygamber'in yüce bir mevkiye sahip olduğunu hemen her İslâm tarihi ve siyer kaynağı kaydeder.⁸⁵

Aynı dönemde kaynağın hedefe yönelik tesir türüne baktığımız zaman maksatlı iletişim etkinlikleri öncesindeki bu hazırlık devresinde ikinciye oranla daha pasif bir etkileşim olduğu görülür. Yani Hz. Peygamber, muhataplara bir şeyler vererek etkilemekten çok, onlardan kendisine yönelik her hangi kötü bir etkiye kapılmamak, ayrı kalmak ve onaylamamak şeklinde pasif bir etkileşim tavrı sergilemiştir⁸⁶.

Maksatlı iletişim etkinliklerinin başlaması ile aynı kaynak ve hedefin ilahî nitelikli bir mesajda karşı karşıya gelmesiyle bütün dengeler adetâ altüst olmuştur. Şüphesiz bu karışıklık yeni bir düzenin kurulmasının aktif ilk safhasını oluşturuyordu.

İşte bu safhada Hz. peygamber tarafından muhataplara sunulan ilahî mesaj üç değişik şekilde yansıma yapmıştır⁸⁷.

⁸⁰ Freedman, Jonathan L., Sears, David O, Carlsmith, J. Merrill, Sosyal Psikoloji, (çev. Ali Dönmez), İst., 1989, s.296

⁸¹ Freedman, age., ay.

⁸² Freedman, age, s.297

⁸³ Bkz. A.Cevdet Paşa, age., c.I, s.64; Bûtî, Fikhu's-Siyre, s.74-75

⁸⁴ Freedmen, age., s.299

⁸⁵ Bkz. Bûtî, age., s.75

⁸⁶ Hz. Peygamber'in cahiliye geleneklerine uymaktan sakınması hk. bilgi için bkz. Algül, Hüseyin, İslam Tarihi, İst., 1986-1987, c.I, s.163-165

⁸⁷ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, (komisyon), İst., 1992-1993, c.I, s.559

a) Kısa bir düşünme, muhakeme etme ve değerlendirme safhalarından sonra Allah'ın âyetlerinin icazını kabul ederek Rasulullah'a tabi olup ona sonsuz bağlılık gösterme: Bu gruptakiler özellikleri itibariyle genellikle kuvvet, cesaret ve kahramanlığıyla bilinen; hakikatı araştırma ve durum değerlendirme yeteneğine sahip, putperestlik ve cahiliye geleneklerine körü körüne bağlanmayarak o devrin düşük, kötü ve alçaltıcı alışkanlıklarından kendilerini mümkün mertebe koruyabilen; yardımseverlik, cömertlik ve yiğitlik duyguları kuvvetli, iyi ahlaklı ve yüksek karakterli kişilerdir⁸⁸.

b) İlahî mesajın üstünlüğünün ve eşsizliğinin kabul edilmesine rağmen başka birtakım sebeplerle Hz. Peygamber'e bağlılığın ilan edilmemesi⁸⁹: Bu sebepler psikolojik, sosyolojik ve kültürel içerik ağırlıklı değişik özelliklere sahiptirler.

c) Büyükleme, asabiyet, haset vs. gibi nedenlerle mesajın reddedilmesi: Bu gruptakiler her ne kadar sayıları az olsa da o anki mevcut toplum yapısı içinde nüfuzları fazla olan kesimi oluştururlar⁹⁰. Bunların en ayırt edici özellikleri olanca güçleriyle iletişime karşı direnişe geçmeleridir.

Bunlardan iletişime karşı menfi tavır gösteren son iki grubun iletişim örgüsünü bozmaya ve etkisiz kılmaya yönelik tepkilerini ayrıntılı olarak incelememiz gerekirse bunun bir kaç yönden ele alınması uygun olacaktır.

a)Kaynağa Yönelik Tepkiler:

İlk olarak kendi aralarından birinin peygamber olarak gönderilmesini büyük bir şaşkınlıkla karşılamışlar⁹¹. Bunun için de onu yalancılıkla suçlamışlardır⁹². Halbuki çok kısa bir süre önce onun adı "Muhammedü'l-Emin" idi. Her şeyden önce peygamber olarak gönderilen birinin beşer olabileceğini kabullenemediler⁹³. Her ne kadar o dönemde de zamanın değer ölçülerine göre insan olmanın sınırı geniş bir alanı kapsıyor olsa ve toplumda âdeta insanüstü kabul edilebilecek şahsiyetler bulunsa da

⁸⁸ Algül, age., c.I, s.225-226

⁸⁹ Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi, ay.

⁹⁰ Aydın, Mustafa, İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenmesi, İst., 1991, s.58-58

⁹¹ Kaf 50/2

⁹² Ra'd 13/5; Sad 38/4

⁹³ İsra 17/94;Enbiya 21/2-3

gelen peygamberin yine o zamanın değerleriyle insanlığın alt tabakasından biri olması onun doğruluk ihtimalini neredeyse yok ediyordu. Çünkü peygamber insanlardan biri olacaksa, doğru bir mantıkla, seçkin bir şahsiyet olmalıydı. Ama ne var ki bu seçkin olmanın ölçüsü farklıydı.⁹⁴ Bu yüzden "Kur'an aramızdan Muhammed'e mi indirildi?"⁹⁵. "Halbuki o iki şehirden bir büyük adama indirilse olmaz mıydı?"⁹⁶ diyerek tepkilerini ve olası beklentilerini dile getirmişlerdir.

Aynı şekilde onlara göre bu değer sistemlerine uygun olarak böyle bir iddiada bulunan Hz. Muhammed'e peygamberlikle birlikte "bir hazine verilmeli"⁹⁷ veya onun, içlerinden gürül gürül ırmaklar akan bir hurma bahçesi ile bir üzüm bağı⁹⁸ ve bir de altından evi olmalıydı⁹⁹. Daha genel ifadelerle o, yerin derinlikleriyle göğün sonsuzluğuna nüfuz etmeli; yerden kaynaklar fişkırtmalı ve gökten parçalar yağdırmalı, Allah" da melekleri de onların gözlerinin önüne getirerek¹⁰⁰ karşı karşıya konuşmalarını sağlamalıydı¹⁰¹.

Bütün bunlar gerçekleşmediğine göre o peygamberi, düşünmeden yalancılık¹⁰², mecnunluk¹⁰³ ve büyülenmişlik¹⁰⁴, şairlik¹⁰⁵ ve sihirbazlık¹⁰⁶ gibi türlü benzetmelerle¹⁰⁷ itham ederek kötüleme yolunu tercih ettiler.

Aslında o Kureyş'in ileri gelenleri, Hz. Muhammed'in peygamberliğine dair fevkalâde işaretleri farketmiyor değillerdi. Fakat bu gibi, kaynağın inanılabilirlik ve güvenilirlik özelliklerini yok etmeye yönelik sözler ve fiilî faaliyetlerle iletişim örgüsünü işlemez hale getirmeyi amaçlayarak peşlerine takılan kalabalıklardan oluşan yardımcılarını bunlarla aldatıp ondan etkilenmelerini engellemeye çalışıyorlardı.¹⁰⁸

⁹⁴ Râzi, age., c.XIX, s.38

⁹⁵ Sad 38/8

⁹⁶ Zuhruf 43/31; (Açıklama için bkz. Mevdûdî, Tefhim, c.V, s.257

⁹⁷ Furkan 25/8

⁹⁸ İsrâ 17/91; Furkan 25/8

⁹⁹ İsrâ 17/93

¹⁰⁰ En'am 6/8; Hicr 15/7; İsrâ 17/90,92; Furkan 25/21

¹⁰¹ Bakara 2/118

¹⁰² Ra'd 13/5; Sad 38/4

¹⁰³ Hicr 15/6; Sebe' 34/8; Duhan 44/14; Zariyat 51/52

¹⁰⁴ İsrâ 17/47; Furkan 25/8

¹⁰⁵ Enbiya 21/5

¹⁰⁶ Sad 38/4; Zariyat 51/52

¹⁰⁷ İsrâ 17/48

¹⁰⁸ Kutub, S. Fi Zilal, c.XIII, s.183-184

Özetle, pek çoğunu öncekilerin de yaptığı ithamlar ile peygamberlerle alay etme¹⁰⁹ ve onlardan olmadık şeylerin yapılmasını isteme gibi alışkanlıkların nesilden nesile vasiyet edilmişçesine¹¹⁰ bunlar tarafından da devam ettirildiğini görüyoruz.

b) Mesaja Yönelik Tepkiler:

Muhatapların mesaja yönelik tavırlarının da kaynağa olan tepkilerine paralel olarak yapıldığını görüyoruz. Mesajın, kaynak tarafından takdim ediliş tarzının aksine kötülenmesi, küçük düşürülmesi ve değersiz kılınması güdülen amaçlar arasındadır. Onun için ilk söyledikleri şeylerden biri "bunun benzerini biz de söyleyebiliriz"¹¹¹ demeleri olmuştur. Yine onu "öncekilerinin masalları"¹¹² şeklinde değerlendirerek fevkalâde ve özgün bir yanının bulunmadığını ima ettiler.

Kendilerine ulaşan mesaj ile muhataplar arasında mesafeli bir görüş farkının bulunması da anlaşılmasını güçleştiriyordu. Bu farkın bir uçurum haline gelmesi, Allah'ın azabının gelmesinin hemen öncesindeki merhalelerdir. Yani artık doğru yolu bulamayacak derecede sapan kavimlerin akıbetleri Kur'an'daki tasvirlerinden anlaşıldığı üzere genellikle azap ve yok oluş olmuştur. İşte mesajın değişmeyen yüce özü, genellikle muhatapların azabı hak etmelerinin bir öncesindeki düşük seviyesi ile karşı karşıya gelmiştir. Dolayısıyla Kur'an'ın ezeli tevhid düşüncesinde odaklaşan görüşünün, muhatapların kronikleşmiş politeist anlayışlarına bir hayli uzak mesafede bulunması onun olumsuz tarzda değerlendirilmesine neden oluyordu.

Yine mesajın en temel konularından biri olan ahiret düşüncesi ile o zamanki Arap aklı için renk ve şekiller cümbüşü içinde yegâne yaşanan yer olarak kabul edilen bu dünya anlayışı¹¹³ aynı uzaklıkta yer almaktaydı.

Onların tamamen kendi yaptıklarının peşinde sürüklenerek gelmiş buldukları bu nokta yine de Allah'ın sonsuz rahmet alanı içinde kalmaktadır. Çünkü ne kadar

¹⁰⁹ Furkan 25/41; Yâ-Sîn 36/30; Saffat 37/12

¹¹⁰ Bakara 2/118; Zariyat 51/52-53

¹¹¹ Enfal 8/31

¹¹² Enfal 8/31; Neml 27/68; Mutaffifin 83/13

¹¹³ Izutsu, Toshihiko, Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar, (çev. Selahattin Ayaz), 2.bs., İst., 1991, s.73

uzak mesafede olursa olsun mesajın açık, anlaşılır ve gür sesi, canlı ve parlak görüntüleriyle muhatabın bütün duyularını harekete geçirmesi mümkün olabilirdi. Fakat bunun gerçekleşmesi için muhatabın alıcılarının işler durumda olması ön şartı bulunmaktadır. Müşriklerin "bu Kur'an'ı dinlemeyin, okunurken gürültü yapın"¹¹⁴ şeklindeki ifadeleri, bu alıcıların daha baştan tümünden kapatılmasını öğütlemektedir. Fakat bunun mümkün olmaması durumunda yaptıkları şey, Kur'an'ı maksatlı dinleyerek¹¹⁵ algılarını yanıltmaktır. Böylelikle onu "saçma sapan rüyalar"¹¹⁶ ya da uydurma¹¹⁷ türünden yalanlar¹¹⁸; apaçık bir büyü¹¹⁹, bir başkasına yazdırdığı¹²⁰ veya bir zümre ile birlikte ortaklaşa hazırlanmış¹²¹ masal türü bir eser¹²² şeklinde yorumlayarak mesajın kendilerini değiştirmeye zorlayıcı tesirine kapılmamak için ona ilişkin tümünden olumsuzlayıcı bir özü keşfetmiş oluyorlardı.

Muhatapların asla ulaşamayacakları bir büyüklük hevesiyle, üstelik kesin bilgileri de olmadan âyetler hakkında münakaşaya dalmaları¹²³ da bu türlü yorumlara yol açan nedenlerden biridir.

Son olarak onlardan bir kısmının saplantılı, peşin, genelleyici ve katı tutumlarına da şahit oluyoruz: "Biz hiç bir zaman bu Kur'an'a ve bundan önce gelen kitaplara inanmayacağız"¹²⁴ ifadeleri bu tavrın en açık örneğidir.

Bütünüyle bu tepkiler, o dönem toplumunda sonlu olan madde ekseni üzerine kurulu ekolojik dengenin mesaja olan çarpışık konumu dolayısıyla yansımaların da bu türde menfi özelliklerde yapılanmasına sebep olmuştur. Çünkü kendi varlıklarının özüne(fitrat) uygun olmayan dış âleme ilişkin görüş, tutum, düşünce ve eylemleriyle iç dünyalarında oluşan ve gittikçe büyüyen karmaşa, bozukluk ve kayıtsızlık, kaynaktan kendilerine yönelen mesajı doğru bir şekilde algılamalarına engel olmaktaydı. Halbuki

¹¹⁴ Fussilet 41/26

¹¹⁵ İsrâ 17/47

¹¹⁶ Enbiya 21/5

¹¹⁷ Enbiya 21/5; Sad 38/7

¹¹⁸ Furkan 25/4; Sebe' 34/43

¹¹⁹ Sebe' 34/43

¹²⁰ Furkan 25/5

¹²¹ Furkan 25/4

¹²² Enfal 8/8; Neml 27/68

¹²³ Mümin 40/56

¹²⁴ Sebe' 34/31

bir toplumun hayat anlayışı ile birlikte tutum ve davranışlarının da değiştirilebilmesi için yeni anlayış ve davranış seçeneklerinin iletildiği şekliyle bireylerce algılanması gerekmektedir.

Şimdi, alıcının mesajı anlamada istenilen performansı göstermesine mani olan bu konumuyla, bazı özelliklerinden bahsetmek istiyoruz. Bunlar, kaynaktan kendilerine ulaşan mesajın etkisini nötralize ederek iletişimin alıcı üzerinde anlamsızlaşmasına neden olurlar.

2-Muhatapların Dinî İman Düzeyleri ve Psikolojik Tahliller:

Yukarıda da yer yer bahsedildiği üzere muhatapların dinî durumları ile Kur'an'ın davet ettiği inanç sistemi arasında birbirine oldukça uzak konum farkı bulunmaktadır. Onların bütün değer sistemleriyle birlikte dinî anlayışlarının da üzerinde yükseldiği ve etrafında yapılandığı eksen, madde eksenidir. Dolayısıyla her şeyin değer ölçüsü olarak kabul edilen bu eksene bağlı bütün değerler de onun gibi değişime uğrayabilen ve geçerliliği bazen an kadar kısa olan zamanla sınırlı olabilmektedir.

Öncelikle onların dinî durumlarına ilişkin özelliklerine biraz daha yakından bakacak olursak, Kur'an'ın pek çok yerinde Allah'ın varlığını kabul ettiklerini ifade eden âyetlere rastlarız¹²⁵. 'İman'ın karşıtı olarak kullanılan 'küfir' kelimesi de genel olarak Allah'ın varlığını kabul etmemek değil de varlığının eserlerini görmemezlikten gelerek gizleme; yapılan iyilikler ve görülen menfaatler karşısında nankörlük etme anlamlarına gelmektedir¹²⁶.

Dolayısıyla onların imanları da Allah'la birlikte başka varlıklar da inanarak O'nu gerektiğinde göz ardı etme şeklinde gerçekleşmektedir¹²⁷.

Böyle olduğu için Kur'an'da eğitimin ilgilendiği esas konulardan biri de muhatapların tanrı anlayışlarına doğru bir yön verme meselesidir. Bu meselenin özü

¹²⁵ Müminun 23/84-89; Ankebut 29/61,63; Lokman 31/25; Zümer 39/38; Zuhuruf 43/9,87

¹²⁶ İzutsu, age, 43,165 vd.

¹²⁷ "Onların çoğu ancak ortak koşarak iman ederler"(Yusuf 12/106; Benzer âyetler için bkz. Bakara 2/165; Nahl 16/73; İsrâ 17/46; Sad 38/4-5; Zümer 39/45; Fussilet 41/37

de kendinden bir güç ve kudretten uzak pek çok sonlu varlıkta yok edilen 'Bir'lik, 'Tek'lik ve 'Kudret' sıfatlarının sadece O'na atfedilmesidir. Çünkü bütün kuvvetin sadece Allah'a ait olduğunu önceden bilip idrak edememeleri yaptıkları kötülüklerine geçit veren bir sebep olarak görülmektedir¹²⁸.

Muhatapların dini anlayışları itibariyle ilahi mesajın özüne olan uzaklık farkını ve bu farkın onu anlamada ortaya çıkardığı güçlükleri ifade ettikten sonra mesajın anlaşılmasına mani olan esas nedenleri psikolojik bir bakış açısıyla incelemek istiyoruz. Bu nedenler aynı zamanda mesaja menfi tavır gösteren muhatapların ortak özellikleri olarak görünmektedirler. Bu özellikleri şöylece sıralayabiliriz:

a) Gerçekçi, Dengeli ve Sağlıklı Bir Özbenliğin Oluşmamış Olması:

Benlik, "kendi kişiliğimize ilişkin kanılarımız ve kendi kendimizi görüş tarzımızdan oluşur. Bu bakımdan benlik, kişiliğin öznel yanı"¹²⁹ olarak tanımlanabilir. Özbenlik kavramı da kısaca, "kendimizi nasıl gördüğümüzün toplam ifadesidir"¹³⁰.

Benlik, birtakım yaşantılar sonunda kazanılmış bir yapı ve bir oluşumdur¹³¹. Bir çocuk için "ben" ve "sen" kavramları ayrıntılı bir anlam ifade etmez. Daha sonraları çocuğun başından geçen sayısız olaylarla, çevresinde ilişkiye girdiği kişilerin etkisiyle yavaş yavaş oluşmaya başlar¹³². Ancak ergenlik(puberty) devresinde ciddi olarak bu kavramlar üzerinde düşünölmeye başlanır¹³³.

Kendini bulma sürecinde kişi kendisine "ben neyim ve nasıl biriyim?" ve "nasıl olmak istiyorum?" şeklinde sorular yöneltir¹³⁴.

Ayrıca kişinin kendi kabiliyetlerini tespote ilişkin "ben ne yapabilirim?", "gücüm neyi ya da neleri yapmaya yeter?", "güç ve kabiliyetlerimin sınırı nedir" şeklindeki soruları da benliğin tanınmasına yardım ederler¹³⁵.

¹²⁸ Bakara 2/165

¹²⁹ Baymur, Feriha, Genel Psikoloji, İst., 1985, s.267

¹³⁰ Cüceloğlu, Doğan, İçimizdeki Çocuk, İst., 1992, s.250

¹³¹ Baymur, age., s.268

¹³² Baymur, age., s.268

¹³³ Ataç, Füsün, İnsan Yaşamında Psikolojik Gelişim, İst., 1991, s.313

¹³⁴ Ataç, age., s.313; Baymur, age., s.267

¹³⁵ Baymur, age., s.267

Bunlardan başka emel ve idealler de benliğin bir yanını oluştururlar¹³⁶.

Kısaca benlik, "bireyin özellikleri, yetenekleri, değer yargıları, emel ve ideallerine ilişkin kanılarının dinamik bir örüntüsüdür¹³⁷.

"Ben neyim?" ve "ne yapabilirim?" soruları karşısında verilen cevaplar bize kişinin 'gerçek benliği' hakkında bilgi verirken; "nasıl olmak istiyorum?", "benim için neler değerlidir?", "hayatta beklentilerim nelerdir?" şeklindeki soruların cevabı ise "gerçekleştirilmek istenen istek, özlem ve emelleri gösteren 'ideal benliği'¹³⁸ açığa vurur. Benlikle ilgili bütün bu sorulara verilen cevapların olumluluk derecesiyle benliğin yoğunluk derecesi arasında doğru bir orantı bulunmaktadır. Kişide subjektif tarzda oluşan özbenlik duygusu objektif olarak kanıt bulmazsa bu durumda gerçek benlik sahte bir oluşumla varlık bulmuş demektir. Başka bir anlatıyla benlikle ilgili yöneltilen sorulara verilen cevapların doğruluk derecesi aynı oranda objektif bir gerçekliği ifade eder.

Benlikle ilgili bu tahlillerden sonra Kur'an eğitiminin muhataplarına bu açıdan baktığımız zaman daha çok iki farklı özellikte kutuplaştıklarını görürüz.

aa) Aşırı Bir Olumluluk İçinde Kendini Yüceltme:

Tevhid dininin Kur'an-ı Kerim'in nüzulünün öncesindeki bir kısım muhataplarında kendini 'Rablik' makamında görmeye kadar varan yüceltmeye¹³⁹ benzer şekilde Kur'an-ı Kerim ile yüzyüze gelen muhataplarda da aynı tavrın belirgin olarak var olduğu görülmektedir.

Bu açıdan bakıldığında kendilerinin malca ve evlatça daha çok¹⁴⁰, mevki ve makam, meclis ve toplulukça daha iyi¹⁴¹, eşya ve görünüş bakımından da daha güzel oluşlarından¹⁴² üstün ve şerefli olma¹⁴³ sonucunu çıkarmaktaydılar. Son merhalede ise

¹³⁶ Baymur, age., s. 267

¹³⁷ Baymur, age., s. 267

¹³⁸ Baymur, age., s. 267-268

¹³⁹ Naziat 79/24; Zuhruf 43/51

¹⁴⁰ Sebe' 34/35

¹⁴¹ Meryem 19/73

¹⁴² Meryem 19/74

¹⁴³ Duhan 44/49

varlık ve sefahat içinde unuttukları gerçek benliklerine ilişkin yanlış yargıları kendi heva ve heveslerini tanı edinme¹⁴⁴ derecesinde sapma göstermiştir.

Kendi benliğini yanlış değerlendirme şeklinde cereyan eden bu psikolojik durum neticesinde kişi yapmadığını söylemeye, gücünün yetmediğini iddia etmeğe başlar. Böylece megaloman bir insan tipi oluşur. Bu tip insanlar canlı bir algı ve sağlıklı bir kavrayıştan yoksun bulunmaktadır. Yine bunların ayırıcı özellikleri objektif bir görüşten uzak olmalarıdır¹⁴⁵. Bunun sonucu olarak, kendi varlıklarının esas nedenini kavramadaki yoksunlukları onları gurur illetiyle karşı karşıya getirmektedir. "Böylelerine 'Allah'tan kork!' denilince benlik ve gurur kendisini günaha sevkeder"¹⁴⁶

Böyle günahkâr kişiler Allah'ın kendisine okunan âyetlerini işitince büyüklük taslayarak sanki onları hiç duymamış gibi davranarak küfürlerinde direnmeye devam etmektedirler¹⁴⁷.

Sahte bir büyüklük duygusu ve kendini bilmezliğin verdiği tedirginlikle bu kesim insanlar aşırı bir düşmanlık tavrı sergilerler. İçlerinde büyüklük taslamayan keşişler ve rahipler bulunan hristiyanların iman edenlere sevgi bakımından yahudiler ve müşriklere göre daha yakın olmaları da böyle bir sebebe dayanmaktadır¹⁴⁸.

İnsan fitratında öz olarak yerleşik bulunan yüce Varlık düşüncesi, bireyin kendini bulma çabası içinde yetersiz bilgi, algı bulanıklığı ve kavrama eksikliği yüzünden net bir görüş olarak ortaya çıkmaz. Böyle olunca sınırlı bir varlık olan insanın kendi içinde tatmin edemediği bu düşüncesini kendi dışında ama yine bir insanda arama tutkusu devam eder. Ne var ki yine yanlış bir zeminde cereyan eden bu arayış neticesinde sonuçlar da tabii olarak isabetli olmayacaktır. İnsanın kendini aşırı bir olumluluk içinde yüceltme ihtirası kendi özbenliğinde gerçekleşmediği durumlarda bunu yine kendi cinsinde görme ve böylece kendinden çok uzaklaştırmama eğilimi gösterir.

¹⁴⁴ Furkan 25/43

¹⁴⁵ Said, Cevdet, Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları, 2.bs.İst., 1986, s.121 vd.

¹⁴⁶ Bakara 2/206

¹⁴⁷ Lokman 31/7; Casiye 45/7-8

¹⁴⁸ Mâide 5/82

Dolayısıyla özbenliğinden kendi cinsine doğru yer değiştiren bu aşırı güvenin uç noktasında, insanın fitratında saklı özün yanlış bir hedefte tatmin arayışını devam ettirdiği görülmektedir. Yahudilerin Allah'ı bırakıp bilginlerini (hahamlarını), hristiyanların da rahiplerini ve Meryem oğlu İsa'yı 'Rab'ler edinmeleri¹⁴⁹ de aynı sebebe bağlı davranış türleridir.

Yine aynı sebepledir ki "onlara 'Allah'ın indirdiğine uyun' denildiğinde: 'Hayır, biz babalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız' derler"¹⁵⁰.

Ataların izinden gitme davranışına biraz daha yakından bakılırsa aslında bunun gerçek nedeninin "zayıf benlik" olduğu görülecektir. Çünkü kendini yeterli görmemenin doğal sonucu başkalarını taklit etmektir.

Bilindiği üzere sağlıklı bir benliğin oluşum sürecinin ilk basamağı da beğenilen bir modeli taklitte başlar¹⁵¹. Bir müslüman çocuk, genç ya da yetişkin için model insan, insanüstü yüce bir kaynaktan besli düşünce ve davranışların sahibi olan peygamberler ve onların varisleri olan âlimlerdir. Hatta direkt olarak yüce Yaratıcı'nın ahlâkıyla ahlâklanma esası mü'min için sonsuz bir hedefin varlığını gösterir. Böylece somut bir modele peygamberler ve onların varislerinin kişilikleri vasıtasıyla ulaşan mü'min soyut olarak da Allah'ın isim ve sıfatlarında sonsuzlaşan "ideal ben"e sahiplik eder.

Gerçek benliğin oluşmasına yardım edecek kendini aşan bir modele sahip olamayan bir insan için ise sadece kendini ya da kendi cinslerini taklit etmek ve böylece kısır bir döngü içinde benliğin yücelmesine mani olmak tek seçenek olarak var olmaktadır.

Ancak, fitratındaki aşkın varlık düşüncesi sahte bir büyüklük şeklinde ya kişinin kendi öz benliğinde ya da hem cinsleri üzerinde veya kendi çevresinden diğer varlıklar üzerinde zorunlu olarak ortaya çıkmaktadır. Kısaca büyülenme sahte bir tatminden ibaret olduğundan asıl olan acizliktir¹⁵².

¹⁴⁹ Tevbe 9/31; Benzer bir âyet için bkz. Bakara 2/165

¹⁵⁰ Lokman 31/21; Benzer âyetler için bkz. Bakara 2/170; Mâide 5/104; Zuhuruf 43/22,23

¹⁵¹ Ataç, age., s.313

¹⁵² Ünal, Ali, Kur'an'da Temel Kavramlar, İst., 1986, s.415

Yüce bir varlığı aramanın yanlış bir hedefte -insanın kendinde-neticelenmesi sonucu ortaya çıkan büyülenme,insanın kendine yüklediği büyüklük vasfını ıspatlama ya da acizliğini gizleme çabası içinde hummalı bir gayretle daha da kuvvet kazanır. Bunun sonucu olarak kişinin kendine olan saygısı ve güveninin dozu da anormal düzeyde artış gösterir. Zaten kibir,"insanların kendilerini Allah'tan ve başkalarından müstağni görme,başkalarını küçümseme hallerine verilen addır"¹⁵³.

Böyle olunca bu durum iletişim ilkeleri açısından tamamen olumsuz bir anlam taşır. Yani kendini yeterli görme dıştan kaynaklı bütün etkilere kapalılığı ifade eder. Soruna psikolojik savunma mekanizmaları açısından bakılacak olursa, "kendine güveni yüksek olan bir kimse, bu güveni sarsabilecek kendi tutumuna ters düşebilecek bir propagandayı reddetme, görmemezlikten gelme ya da unutma eğilimi gösterebilir"¹⁵⁴. Dolayısıyla kaynağın yönelttiği mesaj bu vasıflara sahip bir muhatap için etkileyici müspet bir anlam ifade etmez.

ab) Aşırı Bir Olumsuzluk İçinde Kendini Zayıf Görme:

Bu grupta inceleyeceğimiz muhataplara 'zayıflık' vasfı ilk başta dıştan yöneltilir.Kur'an-ı Kerim'de bu anlamda kullanılan 'mustaz'af kelimesi de "güçsüz sayılanlar, hor görülenler, küçümşenenler, zayıf görülenler"¹⁵⁵ şeklinde edilgen manalar içerir.

Kur'an-ı Kerim'de bu tür zayıf görülen kişiler, yani mustaz'aflar üç grupta değerlendirilmektedirler¹⁵⁶. Birinciler,özellikle peygamberlerin tebliğinin üzerinden uzun zaman geçmesiyle ilahî gerçeklerden uzaklaşan ve dolayısıyla vahiyden habersiz bulunup da müstekbirlerin idaresi altında yaşamak zorunda kalarak bundan kurtuluş ve çıkış yolu arayanlar ve bu arayışlarından dolayı müstekbirlerin her türlü zulmüne maruz kalanlardır¹⁵⁷.

¹⁵³ Ünal,ae.,ay.

¹⁵⁴ Kağıtçıbaşı,Çiğdem,İnsan ve İnsanlar,7.bs.İst.,1988,s.188

¹⁵⁵ Çanga,Mahmut,Kur'an-ı Kerim Lügati,İst.,1991,s.295

¹⁵⁶ Ünal,age.s.416

¹⁵⁷ Ünal,ae.,ay.

İkinci gruptakiler, gerek bedenî yönden ve gerekse akıl veya düşünce yönüyle, nicelik ya da nitelik itibariyle kendi iradeleri dışında bir yetersizlik içinde bulunanların oluşturduğu kesimdir. Bunlar ya vahye muhatap olmamış, dolayısıyla gereğini öğrenmeye vakit ve imkân bulamamış, ya da çeşitli bedenî ve zihni sakatlıklar, aklı ve cismanî zaafırlar nedeniyle doğru yola erememiş veya bu yönde yeterli olmalarına rağmen zulme karşı mücadele edecek mal ve güce sahip olmayan kimselerdir¹⁵⁸.

Üçüncü gruptakilere gelince, müstekbirlerin yaptıklarına korku, Allah'a güvenmeme, dünyevî çıkarlar ve birtakım zaafırlar dolayısıyla ses çıkarmayıp, yeryüzündeki fitne, fesat ve haksızlıklara rıza gösterip, müstekbirlere karşı koyma gayreti içine girmeyenlerdir¹⁵⁹. Bunlar kendilerine yöneltilen 'zayıflık' vasfını kabullenerek haksızlıklara karşı çıkma yerine daha kolay olan zayıflık mazeretinin arkasına sığınarak yaptıkları kötülüklerden müstekbirleri sorumlu tutanlardır¹⁶⁰.

Kendi benliklerinden habersiz olarak yapmaya muktedir oldukları şeyleri kestiremeyip acizliği kabullenme davranışı, meleklerin canlarını aldıktan sonraki sorgulamaları sırasında da bizzat davranış sahipleri tarafından itiraf edilmektedir: "Melekler kendilerine zulmedenlerin canlarını aldıkları zaman, 'ne yapıyordunuz?' deyince, 'biz yeryüzünde aciz idik (mustaz'af)' derler"¹⁶¹.

Fakat kendini tanıma sürecinin gerçek dışı bir olumsuzlukla neticelenmesi insanın kendi sorumluluğu dahilinde bulunduğundan, yapması gerekenleri ihmal etmesi mazeret olarak kabul edilmemektedir. Kendini zayıf görenlerin mazeretleri, "...Allah'ın yeri geniş değil miydi! Hicret etseydiniz ya!"¹⁶² şeklindeki bir

¹⁵⁸ Ünal, ae., s.418

¹⁵⁹ Ünal, age., s.417

¹⁶⁰ Sebe' 34/31-33

¹⁶¹ Nisa 4/97 ;(Müfessirler bu âyetin Mekke'de, müslüman olduklarını söyleyen bir grup genç, Mekke'den Medine'ye hicret etmeyi kabul etmeyen bir grup münafık hakkında nâzil olduğunu, ayrıca "kendilerine zulmedenler" ifadesiyle küfür diyarında müslüman olup, inançlarının gereğini yerine getirememesi pahasına İslam diyarına hicret etmeyen herkesi içine alan genel mananın kastolunduğunu ve bu husustaki hükmün ise kıyamete kadar değişmez olduğunu bildirmişlerdir. Bilgi için bkz. İbn Kesir, Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri, (çev. Bekir Karlıga-Bedrettin Çetiner), İst. 1984, c. V, s. 1875; Kutub, S. Fi Zilâli'l-Kur'an, c. III, s. 411-414;

Râzi, age., c. VIII, s. 269

¹⁶² Nisa 4/97

karşılıkla geçersiz sayılmakta ve ciddi olmayan bir özürle işlenmiş suçun karşılığının cehennem olduğu bildirilmektedir¹⁶³.

Bu üç gruptan ilk ikisinin Allah'ın affına ve mağfiretine mazhar olacağı umulmaktadır¹⁶⁴. Üçüncüye gelince, Allah, mahlukatın en şerefli olarak yarattığı insanın kendini yanlış algılamasını ya da birtakım zorluklardan kaçma uğruna benliğini zulme boyun eğecek derecede küçük görmesini mazur görmemektedir¹⁶⁵.

Kur'an-ı Kerim'in bir kısım muhataplarının kendi benliklerine ilişkin sahip oldukları bu uç noktadaki anormal algılayış tarzlarını iletişim ilkeleri açısından ele alarak birlikte bir değerlendirme yapacak olursak; gerek aşırı bir olumluluk içinde kendini yüceltme ve gerekse aşırı bir olumsuzluk içinde kendini zayıf ve çaresiz görme davranışı dinî açıdan kabul görmeyen davranış türleri olduğu gibi iletişim ilkeleri açısından da peşin menfi bir özelliğe sahiptirler. Yani bu davranış türlerine sahip muhatapların iletişimi ilk baştan reddetme ihtimalleri oldukça kuvvetlidir.

Her ne kadar bir çok araştırmanın ortak bulgusu kendine güveni az olan kişilerin daha kolay ikna olduğu¹⁶⁶ şeklinde olsa da bu kişilerin aynı zamanda karmaşık iletişimleri kavramakta güçlük çekecekleri, sık sık püf noktalarını kaçırabilecekleri ve sonuç olarak iletişimin gayesi olan tutum ve davranış değişikliği gösterme hususunda da daha az duyarlı olabilecekleri de kabul edilmektedir¹⁶⁷.

Bundan başka kendine güven ve saygısı düşük olan şahıslar, bu özgüven eksikliğini çoğu zaman başka birilerine benzemek ve onu taklit etmekle telafi etmeye çalışmaktadırlar. Artık kendi kendisi olmak ferdi ne kadar az tatmin ederse başkaları gibi olma isteği de o kadar kuvvetli olmaktadır¹⁶⁸. Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'in bir kısım muhatapları da kendi özgüven eksikliklerini atalarını taklit etme, onlara bağlanma ve onların izinden gitme davranışlarıyla telafi etme yoluna gitmişlerdir. Böylece iletişim kuralları açısından ilk başta müspet görünen bu durum daha çetin bir problemi

¹⁶³ Nisa 4/97

¹⁶⁴ Nisa 4/98-99; Kasas 28/4-5

¹⁶⁵ Nisa 4/97

¹⁶⁶ Freedman, age., s.318; Kağıtçıbaşı, age., 188

¹⁶⁷ Freedman age., s.318

¹⁶⁸ Hoffer, Eric, Kesin İnançlılar (Kitle Hareketlerinin Anatomisi), (çev. Erkil Günür), İst., 1988, s124

de beraberinde getirmektedir. Bu da iletişim öncesinde muhatapın karşıt bir görüşe ya da o görüşten olanlara körü körüne olan bağlılığıdır

Atalara olan körü körüne bağlılığın psikolojik bir izahı da yine muhatapların kendilerini yetersiz görmeleriyle ilgilidir. Onlar hayata ilişkin görüş,tutum ve eylemlerinde ferdi sorumluluk yükünü taşıyamayacak derecede kendilerini zayıf gördüklerinden kişisel bağımsızlıklarını inkâr etme yolunu tercih etmişlerdir. Böylece yeni bir hürriyete kavuşmaktadırlar ve bu hürriyet onlara utanç duymadan,vicdan azabı çekmeden nefret etme, yalan söyleme, işkence yapma, adam öldürme vs.kötü fiilleri işleme serbestliğini tanımaktadır¹⁶⁹. Mantık,"biz atalarımızın yaptıklarını yapıyoruz, kendimizden bir şey yaptığımız yok!" şeklinde işlemektedir.

Sonuç olarak, benliğini idrak hususunda aşırı iki uç noktada yer alan muhatapların bu özellikleri sağlıklı bir iletişim kurulmasına ve iletişimin amacına ulaşmasına engel olacağından muhteva ağırlıklı iletişim öncesinde bu özellikleri törpüleyici, ikaz edici hazırlık girişimlerine ihtiyaç duyulacağı ortaya çıkmaktadır.

b) Akletme ve Düşünme Yerine "Zan"la Hareket Etme:

Şüphesiz akıl ve düşünce ile gerçek arasında yakın ilgi bulunmaktadır. Her şeyden önce akıl ve düşünce gerçeğe ulaştıran vasıtalar arasında sayılırlar.

Kur'an-ı Kerim'e göre insanı insan yapan, onun bütün davranışlarına anlam kazandıran ve ilahi emir ve yasaklar karşısında insanın yükümlülük ve sorumluluk altına girmesini sağlayan akıldır¹⁷⁰. Bu nedenle Kur'an-ı Kerim sürekli olarak akli kullanmayı, tefekkür, tezekkür ve tedebbür etmeyi vurgulamıştır.

Kur'an-ı Kerim'in akli kullanmayı ve düşünmeyi emrederken taşıdığı gaye insanı taklitten kurtarıp bilerek inanmaya sevkettir¹⁷¹. Çünkü "iman, bilgi ve anlayışın meyvesidir"¹⁷². Aynı zamanda akıl ebedî felaketi önleyici iki rehberden-vahiy

¹⁶⁹ Hoffer,age.,s.123

¹⁷⁰ Yavuz,Yusuf Şevki,TDVİA,c.II,s.238 (Bkz. "akıl" md.

¹⁷¹ Yavuz,Yusuf Şevki,Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu,Bursa,1983,s.53

¹⁷² Said,age.,s.122

ve akıl-biridir¹⁷³. Küfür ve nankörlük de bunlara gerektiği şekilde önem vermemekten kaynaklanmaktadır¹⁷⁴.

"Zann"a gelince,"insanın arzusundan kaynaklanan hayal ürünü bilgiler"¹⁷⁵ şeklinde tanımlanabilir. Çeşitli psikolojik ve kültürel nedenlerle hareket eden insan arzuları her zaman gerçek sınırında kalmayabilir. Dolayısıyla insan arzularına dayanan zannın,kesin gerçekle aynılığı söz konusu olmadığı gibi onunla bir alakası da bulunmamaktadır¹⁷⁶.

Zan, subjektif bir mahiyete sahipken, gerçek(hak) objektif bir özellik taşır ve değişmezliği söz konusudur.¹⁷⁷ Akıl gerçeğe kaynaklık ederken zan ise yalana sebebiyet verir. Bunun için Peygamberimiz (sav), "zan, yalanların en büyüğüdür"¹⁷⁸ buyurmuşlardır.

Kur'an-ı Kerim'de zannı kötüler mahiyette kesin ifadeler bulunmaktadır. Zannın hakikat bakımından hiç bir şey ifade etmeyeceği belirtilmiş¹⁷⁹ ve özellikle kesin inancı gerektiren itikadî konularda delil olamayacağı ifade edilmiştir¹⁸⁰.

Akıllarını kullanmak ve vahye kulak vermekten uzak bir kısım muhatapların görüş ve beyanlarına kaynaklık eden zan, onların kötü duygularıyla beslenip kuvvet bulmaktadır. Hatta zan türünden ifade ve anlayışları tamamen heva ve heveslerinin birer ürünü olarak ortaya çıkmaktadırlar.

"Heva", Kur'an-ı Kerim'de, "nefsin şehvetlere eğilimi, keyfe düşkünlük, şehvete düşkün ve 'ilim' sahibi olmadan sahibine hükmeden nefis"¹⁸¹ anlamlarında kullanılmıştır.

Normalde her nefis şehvete meyilli olmakla beraber ilimle birlikte ve ona tabi olarak bulunduğu zaman şerrin değil de hayrın vesilesi olur. Fakat hevanın ilimle beraber ve onun kontrolünde bulunmadığı bir nefis, sahibini sapıklığa sürükler. Bu

¹⁷³ Yazır,age.,c.VIII,s.225

¹⁷⁴ Yazır,ae.,ay.

¹⁷⁵ Yavuz,Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu,s.62

¹⁷⁶ Yavuz ,age.,s.62

¹⁷⁷ Yazır,age.,c.VII,s.317

¹⁷⁸ Müslim,Birr,28

¹⁷⁹ Yunus 10/36;Necm 53/28

¹⁸⁰ Râzi,age.,c.XX,s.536;Yazır,age.,c.VII,s.317

¹⁸¹ Ünal.age.,s.304

durumda heva dalâletin en yakın nedenidir ve ona uymak bir yerde dalâlete düşmekle eş anlama gelmektedir¹⁸².

İlmin ana kaynağı vahiy ve akıl iken zannın kaynağı akıl ve vahiyle terbiye edilmemiş heva ve heveslerdir¹⁸³.

İşte ilahî mesaja olumsuz tavır gösteren birtakım muhatapların ortak özelliklerinden biri de "...ancak zanna ve nefislerinin hoş gördükleri şeylere uymalarıdır"¹⁸⁴.

Bu türlü davranışlarının sonucu olarak "hayat ancak bu dünyada yaşadığımızdır. (Kimimiz) ölürüz (kimimiz) yaşarız,bizi ancak zaman helâk eder"¹⁸⁵ şeklinde özetledikleri hayata ilişkin görüş ve düşünceleri de gerçek bilgiye dayanmayan,ancak kendi heva ve heveslerinden kaynaklanan sadece zanna dayalı telakkilerdir¹⁸⁶.

Bunun da ötesinde mucizelerden bile yüz çevirerek bütünüyle hakkı yalanlamalarının sebebi yine heva ve heveslerine olan aşırı düşkünlükleridir¹⁸⁷. Öyleki bu düşkünlük bütün değer sistemlerinin üzerinde bir noktaya ulaştığından Kur-an'ı Kerim böylelerini "kötü duygularını(heva) kendisine tanrı edinen kimse"¹⁸⁸ler olarak tarif etmektedir.

c)Vicdanî Duyarsızlık:

Vicdan, kelime olarak "bulma" ve "duygu" anlamına gelmektedir¹⁸⁹. Terim olarak "kişiyi kendi davranışları hakkında bir yargıya varmaya iten duygu"¹⁹⁰, "insanın içinde olan ve iyiyi kötüden ayırmasını sağlayan duygu ve kanaat"¹⁹¹, "davranışların iyi veya fena olduğuna hüküm veren, iyi hareketleri takdir, kötü hareketleri tekdir eden,

¹⁸² En'am 6/56

¹⁸³ Ünal,age.,s.304-305

¹⁸⁴ Necm 53/23

¹⁸⁵ Casiye 45/24

¹⁸⁶ Casiye 45/24

¹⁸⁷ Kamer 54/2-3

¹⁸⁸ Furkan 25/43;Casiye 45/23

¹⁸⁹ Debbaoğlu, Ahmet, Kara, İsmail, Ansiklopedik Büyük İslâm İlmihali, 2.bs., bs.y.y., 1980, s.677

¹⁹⁰ Meydan Larousse, İst., 1973, (vicdan md.)

¹⁹¹ Debbaoğlu, age, s.677

bize iyilik yapmamızı emir, kötülük yapmamızı yasak eden bir duygu"¹⁹² şeklinde birbirine yakın manalarda kullanılmıştır.

Çoğunlukla anlaşıldığı şekliyle genel bir tanım yapmamız gerekirse "düşünce, ifade ve fiillerimizin ahlâkî niteliği üzerinde karar verebilen, eylemlerimizin değeri hakkında bizi şuurlu kılan ve onlar iyi iseler zevk veren duygularımızda; kötü iseler elem veren duygularımızda artış sağlayan bir kuvvettir"¹⁹³.

İyiye kötüden ayırdetmemizi sağlayan bir iç ölçü"¹⁹⁴ olarak da tanımlanan vicdan, bazı âlimler tarafından Kur'an'da bilgi kaynakları arasında sayılmıştır¹⁹⁵. Ancak genel manada vicdanın bilgi kaynağı sayılmasının ön koşulları bulunmalıdır. Çünkü vicdan, doğuştan var olan bir kabiliyet¹⁹⁶ olmakla birlikte zamanla sosyal ve çevresel etkilerinde katkısıyla oluşumunu devam ettirir¹⁹⁷. Dolayısıyla oluşum sürecini değişik çevrelerde geçiren vicdanın göreceliliği söz konusudur.

Böyle olunca peygamberlerin gönderildiği ortamın psikolojik ve kültürel şartları göz önünde bulundurularak o dönem insanların vicdan anlayışlarının ne şekilde oluşup geliştiği tahmin edilebilir.

Fitrat üzere yaratılan bir insan için, bu fitrat durumu kötü fiillerle bozulmadığı sürece "vicdanın sesi, Mutlak'ın sesidir" anlayışı¹⁹⁸ doğru olarak kabul edilebilir. J.J.Rousseau'nun insan-ı tabii dediği¹⁹⁹ bu gibi insanlar İslâmî literatürde kalb-i selim, akl-ı selim sahibi kişiler olarak anılır²⁰⁰.

Ancak, yaptıkları kötülükler yüzünden duyuları işlemez hale gelen, kulakları sağır, ağızları dilsiz, gözleri kör ve kalpleri anlamaz hale gelen birtakım insanların vicdanları için aynı şeyi düşünmek imkânsızdır. Çünkü vicdanın akıl, duygu ve irade

¹⁹² Bilgin, Beyza- Selçuk, Mualla, Din Öğretimi (Özel Öğretim Yöntemleri), Ank., 1991, s.102; Akseki, Ahmet Hamdi, Ahlâk Dersleri, İst., 1968, s.86

¹⁹³ The Encyclopedia of Religion, Newyork, 1987, c.IV, s.45

¹⁹⁴ Bilgin, B.-Selçuk, M., age., s.102; Akseki, age., s.84

¹⁹⁵ Bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu, İst., 1983, s.76

¹⁹⁶ Bilgin, B.-Selçuk, M., age., s.102; Zülliger, Hans, Çocuk Vicdanı ve Biz, (çev. Kâmuran Şipal), İst., 1977, s.8,195

¹⁹⁷ Zülliger, age., s.195

¹⁹⁸ Zülliger, age., s.194

¹⁹⁹ Akseki, age., s.84

²⁰⁰ Akseki, age., s.84

ile alakası vardır. Bir yerde vicdan, "işler ve davranışlar hakkındaki bilgi, anlayış ve eğilimlerin; bu anlayış ve eğilimlere dayalı akıl yürütmelerin toplamından başkası değildir"²⁰¹. Onun için önceki peygamberlerin muhataplarında olduğu gibi Hz.Peygamber'in, dolayısıyla Kur'an'ın muhatapları da bu yönde eğitime muhtaç durumda idiler.

Onların buldukları ortam içinde şekillenen vicdan anlayışları, kendi toplumlarının değer yargıları ve inançları doğrultusunda işlev görmekteydi. Onun için kendilerine bir kız çocuğunun doğum haberi ulaştığında onların vicdanları bunu kötü bir iş olarak telakki ettiğinden suçluluk duygusu içine düşmekteydiler. Bu suçluluk duygusunu bastırmak ya da ortadan kaldırmak için doğan kız çocuklarını diri diri toprağa gömme eylemine baş vurarak böylece vicdanî rahatlık sağlama yolunu tercih ediyorlardı²⁰².

Fert ve toplum yaşamında bulunması gerekli birtakım kanun ve düzenin onun mutluluğu için zorunlu olduğunu idrak hususundaki noksanlıkları da gerçek anlamda vicdan duygusunun gelişmesine engel olmaktadır. İnsanın ve evrenin boşuna ya da oyun ve eğlence olsun diye yaratılmış olduğu düşüncesi²⁰³, bu düzenin ve gayeliliğin farkında olunmadığını göstermektedir. Halbuki vicdan, başka bir bakış açısıyla "yıkılmaz bir yaşam yasasının varlığından emin bulunmaktır"²⁰⁴. Bunun farkettilmesi her halde insanın kendini çevresiyle birlikte sağlıklı bir değerlendirmeye tabi tutması açısından son derece önemlidir. Böylece insan düşünerek mutlak manada doğru ile yanlış, hak ile batılı farketme imkânı bulabilir²⁰⁵.

Vicdan duygusu ancak, insan tabiatına uygun evrensel değerlerle oluşup gelişerek gerçek işlevini yerine getirebilir. Bu değerler üzerine kurulu bir vicdan ve onun yargı mekanizması da böylelikle yine insanın huzur ve mutluluğu esasına uygun kararlar verecek şekilde işleyebilecektir.

²⁰¹ Bilgin, age., s. 102

²⁰² Bkz. Nahl 16/58-59; Zuhuruf 43/17

²⁰³ Enbiya 21/16; Müminun 23/115; Duhan 44/38; Kıyamet 75/36

²⁰⁴ Zülliger, age., s.10

²⁰⁵ En'am 6/75; A'raf 7/57; Ta-Ha 20/113; Müminun 23/85; Furkan 25/50

Bu işlevini yerine getirebildiği oranda bir vicdanın gerçek anlamda duyarlılığından söz edilebilir. Aksi halde vicdan, insan aleyhine yargılamalarıyla olumlu manada insanî olma özelliğini kaybedecektir.

Bu açıdan bakıldığında muhatapların günlükçü hayat anlayışları²⁰⁶ onlarda, kumarı övünme vesilesi olarak kabul eden ve kumar meclislerine katılmamayı ayıp sayan²⁰⁷, kadınların fuhuş yapmasına engel olmayan aksine teşvik eden²⁰⁸, "zalim olsun mazlum olsun kardeşine yardım et" şeklinde ifade edilen kabile taassubunu yansıtıcı adalet anlayışını²⁰⁹ onaylayan bir vicdan anlayışının oluşmasına neden olmuştur.

Bunun da ötesinde, sadece cinsiyetleri kız olduğu için onlara karşı nefret duygularını kabartan ve onları diri diri toprağa gömecek kadar tiksinti duymalarına neden olan bir vicdanî duyarsızlık örneği sergilenmiştir²¹⁰. Böyle bir davranışın bütün Arap kabileleri tarafından uygulandığı ve yaklaşık olarak halkın onda biri tarafından da tatbik edildiği²¹¹ kabul edilecek olursa bu duyarsızlığın boyutları tahmin edilebilir.

Kur'an-ı Kerim, öngördüğü eşsiz eğitim sisteminde aklın eğitimi yanında duyuları ve vicdanı da ihmal etmemiş²¹², çarpık vicdan anlayışlarının yeniden yapılanmasına; yeni oluşmakta olan körpe vicdanların da evrensel değerlerle donanıp kuvvet kazanmasına imkân tanımıştır. Kendi gelişim sürecinin ardından vicdan, aklın onayından geçen bir takım kararların eylem aşamasına geçişinde motive edici bir güç olarak kullanılmıştır²¹³.

d) Kayıtsızlık (Keyfî Hareket Etme):

Muhatapların ilahî mesaja karşı sergiledikleri olumsuz tavırlarının, onu anlamalarının önündeki muhtemel bütün engeller kaldırıldıktan sonra bile devam

²⁰⁶ Casiye 45/24

²⁰⁷ Nedvî, Ali el-Hasenî, Müslümanların Gerilemesiyle Dünya Neler Kaybetti, (çev. Mehmet Süslü), İst., 1986, s.73

²⁰⁸ Nedvî, age., s.74

²⁰⁹ Nedvî, age., s.77; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c.I, s.185

²¹⁰ Nahl 16/58-54; Zuhruf 43/17; Ayrıca bilgi için bkz. Nedvî, age., s.76-77

²¹¹ Nedvî, age., s.76

²¹² Yavuz, Y.Ş., age., s.102

²¹³ Bûtî, Said Ramazan, Kur'an Eğitiminin Eşsiz Metodu, (çev.Şükrü Özen), İst., 1987, s.64

ettiğini görüyoruz. Kâfirler ve müşriklerin pek çoğunda düşünme, akletme ve ibret alma yetilerinin işler durumunda olmamasından kaynaklanan olumsuz tavırları, özellikle ehl-i kitap'ta daha zor açıklanabilen, gerçeğe ve akla aykırı olarak ortaya çıkmaktadır²¹⁴.

Allah Teâlâ'nın, "ey ehl-i kitap! (gerçeği) görüp bildiğiniz halde niçin Allah'ın âyetlerini inkâr ediyorsunuz?"²¹⁵ hitabıyla sorguladığı bu kesim insanlar, bu hareketlerinde kendi mantıkları açısından bile geçerli bir nedene dayanmamaktadırlar. Fakat içlerindeki kıskançlık duygusu onların bile bile gerçeği gizleyip Allah'ın âyetlerini inkâr etmelerine²¹⁶, Allah'ın (doğru) yolunu eğri göstermeye yeltenerek müminleri Allah'ın yolundan çevirmeye kalkışmalarına²¹⁷ ve kendi aralarında da ayrılığa düşmelerine²¹⁸ neden olmaktadır.

Kendilerine apaçık deliller (beyyinât) geldikten sonra insanların gerçeği kabul etmemeleri için herhangi bir mazeret kapısı bulunmamaktadır. Buna rağmen yine de haktan dönülmüş ise bu ancak haset, azgınlık ve dünyaya aşırı düşkünlükten kaynaklanmıştır²¹⁹.

C-KUR'AN'DA İNSANIN PSİKOLOJİK YAPISI

İnsanlar pekçok yönden birbirleriyle farklılık gösterirler. Davranış, tutum, duygu ve değerler itibariyle hemen hemen sınırsız çeşitliliğe sahiptirler. Ancak bu çeşitlilikle beraber dünyanın bütün insanlarında ortak pekçok özellik de bulunmaktadır²²⁰.

Kur'an'da insanların bir kısmının diğerlerinden derece bakımından üstün yaratıldığından bahsedilerek²²¹ bu farklılığa işaret edilir. Bunun yanında genel olarak her insanın fitratında yerleşik bulunan özelliklerinden de söz edilir.

²¹⁴ Bakara 2/75

²¹⁵ Âl-i İmran 3/70-71;

²¹⁶ Âl-i İmran 3/70-71; Açıklama için bkz. Râzi, age., c.VI, s.393; Kutub, Seyyid, age., c.II, s.323

²¹⁷ Âl-i İmran 3/99

²¹⁸ Bakara 2/213; Âl-i İmran 3/19

²¹⁹ Râzi, age., c.V, s.67

²²⁰ Freedman, age., s.364

²²¹ En'am 6/165 ; Ayrıca Hz. Peygamber'in "İnsanlar gümüş ve altın madenleri gibidirler" hadisi

Bu hususla ilgili âyetlere bakıldığında insanın fitrat durumuna işaretle ahlâkî değer açısından menfi ve müspet olmak üzere çift yönlü hareket edebilecek bir potansiyel donanıma sahip olduğundan bahsedilir²²². Bunun yanında hassas olduğu noktalara dikkat çekilir.

Daha çok değişik uyarıcılar karşısında gösterdikleri tepkileri inceleyerek insanların psikolojik yapılarını tanımak mümkün olmaktadır. Kur'an da insanların ilahî mesaj karşısındaki tutumlarından hareketle onları bize tanıtmaktadır. Ayrıca çevresindeki pek çok eşyaya karşı tavırları, değer yargılarının niteliğini tespitte yardımcı olmaktadır.

1-Kur'an'da Fert Olarak İnsanın Psikolojik Yapısı:

Kur'an'da insan psikolojisini yansıtan âyetleri herhangi bir sınıflandırmaya gitmeden olduğu gibi tespit edeceğiz olursak;

Kur'an'a göre insan zayıf bir tabiata sahiptir²²³. Onun zayıflığı kötü yöndeki uyarıcıların ve sebeplerin çokluğu ile ilgili olabileceği gibi²²⁴, zorluklar, katı istekler ve şiddet karşısında dayanma gücü ile ilgili de olabilir²²⁵. Bunun için Allah onun ağır yüklerini ve kendilerini bağlayan bağları kaldırarak²²⁶ sorumluluğunu hafifletmek istemektedir²²⁷. Yine bundan ötürü insana, zorluk yerine kolaylığın tercih sebebi olduğu bildirilmiştir²²⁸.

Ayrıca insan iyiliği istediği gibi farkında olmadan kötülüğü de isteyebilmektedir²²⁹. Çünkü gaybı bilmemektedir. Yaratılış itibarıyla de acelecidir²³⁰. Bu aceleciliğinden dolayı çoğu zaman içinde pek az değerleri barındıran yakını, eşsiz

de bu farklılığa işaret etmektedir. (Bkz. Müslim, Birr, 160)

²²² İnsan 76/3; Beled 90/10; Şems 91/8

²²³ Nisa 4/28

²²⁴ Râzi, age., c.VII, s.531

²²⁵ Fussilet 41/49 ; Açıklama için bkz. Yazır, age., c.II, s.547

²²⁶ A'raf 7/157

²²⁷ Nisa 4/28

²²⁸ Bakara 2/185

²²⁹ İsrâ 17/11

²³⁰ İsrâ 17/11; Enbiya 21/37

değerlerin bulunduğu biraz sonrasına tercih etmektedir²³¹. İnsanın bu uzak geleceği düşünüp hesaba katmaktan kaçınma eylemi ise çoğu zaman onun felaketini hazırlayan sebeplerden biri olmaktadır²³².

Bundan başka insan pek hırslı yaratılmıştır²³³. "Kadınlardan, oğullardan, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşten, salma atlardan, sağlam hayvanlardan ve ekinlerden gelen zevklere düşkünlük ve bağıllık insanlar için bezenip süslenmiştir"²³⁴. Onun için özellikle mal sevgisi oldukça fazladır²³⁵ ve hayra harcama hususunda insanın eli pek sıkıdır²³⁶.

Kur'an, iyilik ve rahmet, güven ve rahatlık, nimet, bolluk ve refah gibi insanın haz alma duygusunu tatmin eden uyarıcılar ile kötülük ve azap, korku ve sıkıntı, darlık, hastalık ve kıtlık gibi elem duyma duygusunu harekete geçiren uyarıcılar karşısında insanların takındıkları tavırlar ve davranış değişiklikleri hakkında da bilgi verir. Bu hususta da yine çeşitlilik göze çarpmakla birlikte istisnalar göz ardı edilmemek kaydıyla bir genelleme yapmaya imkân verecek derecede benzerlik arzederler.

İnsan, iyilik isteme hususunda hiç bıkkınlık göstermeyip²³⁷ bundan pek de memnun olmaktadır²³⁸. Fakat bunu başkalarıyla paylaşma hususunda âdeta aşırı cimri kesilir²³⁹. Şu var ki bu davranış umumi olmayıp, namazlarını devamlı olarak kılanlar; mallarında, dilenen ve dilenmeyen fakir için belirli bir pay ayıranlar; din gününün doğruluğuna inananlar; Rablerinin azabından güvence içinde olmadıklarından korkup titreyenler; gayri meşru ilişki kurmaktan sakınanlar; emanete ve ahde riayet edenler ve şahitliklerini dosdoğru yapanlar istisna edilmektedirler²⁴⁰.

²³¹ Kıyamet 75/20-21

²³² Fazlurrahman, Ana Konularıyla Kur'an, (çev.Alpaslan Açıkgenç) , Ank., 1987, s.72

²³³ Mearic 70/19

²³⁴ Âl-i İmran 3/14

²³⁵ Fecr 89/20; Beyyine 100/8

²³⁶ İsrâ 17/100

²³⁷ Fussilet 41/49

²³⁸ Hacc 22/11

²³⁹ Mearic 70/21

²⁴⁰ Meâric 70/22-23

Allah'ın rahmeti, nimeti ve bolluğu karşısında insan farklı bir psikolojik havaya girmektedir. Nimet ve bolluğun kendisine tattırılmasına "Rabbim bana ikram etti"²⁴¹ deyip Allah'ı anarak karşılık verenler olduğu gibi önceden başına gelen sıkıntılar yüzünden Rabbine yalvararak dua ettiğini hatırına getirmeden²⁴² Allah'tan yüz çevirip yan çizerek²⁴³ O'nu unutan²⁴⁴ ve O'na eşler koşanlar²⁴⁵ da bulunmaktadır. Bu gibiler, rahmetin esas kaynağını unuttukları ve onun hiç son bulmayacağını zannettikleri için "bu bana bilğimden dolayı verilmiştir²⁴⁶ ve benim hakkımdır; kıyametin kopacağını da sanmıyorum, Rabbime döndürülmüş olsam bile muhakkak O'nun katında benim için daha güzel şeyler vardır"²⁴⁷ diyebilmektedirler.

Yine kendisine dokunan sıkıntının kaldırılarak rahata kavuşturulmasıyla insanın "kötülükler artık benden gitti" diyerek kibir ve şımarıklığını açığa vurduğu tespit ediliyor²⁴⁸. Burada da insanın sıkıntı halinde Rabbine yalvarışını nasıl da unuttuğuna işaret ediliyor²⁴⁹. Fakat bu hususta da istisna edilmesi gerekenlerin varlığına dikkat çekiliyor²⁵⁰.

Allah'ın nimeti karşısında O'nu unuturcasına dalınan sevinç²⁵¹ sarhoşluğunda insanın bu nimetleri sahiplenerek kendisine mal etmesi ve bunu açığa vurur mahiyette sözler etmesi, "bunu öncekiler de söylemişti"²⁵² ilahî ifadeleriyle geniş bir boyut kazanmakta ve gelecekteki insanlarda da aynı davranışın ortaya çıkma ihtimalini uyandırmaktadır.

İnsan, Allah'ın nimetlerine karşı takındığı bu olumsuz tavrı yüzünden nankörlük damgasını taşımaktadır²⁵³. Bu durumdan kurtulması için devamlı hatırlatılıp ikaz edilmeye muhtaçtır.

²⁴¹ Fecr 89/15

²⁴² Zümer 39/49

²⁴³ İsrâ 17/83; Fussilet 41/51

²⁴⁴ Furkan 25/18

²⁴⁵ Rum 30/33

²⁴⁶ Zümer 39/49

²⁴⁷ Fussilet 41/50

²⁴⁸ Hud 11/10

²⁴⁹ Yunus 10/12

²⁵⁰ Hud 11/11

²⁵¹ Rum 30/36; Şura 42/48

²⁵² Zümer 39/50

²⁵³ Hud 11/9-10; İsrâ 17/67-69,83; Hacc 22/66; Müminun 23/78; Ankebut 29/65-66; Rum 30/33-36; Yâ-Sîn 36/77; Zümer 39/49-50; Mümin 40/65; Fussilet 41/49-51; Şura 42/48;

İnsanın elem verici uyarıcılar karşısındaki tutumuna gelince; ona isabet eden zarar ve sıkıntının onun iyice körleşerek azgınlıkta direnmesine engel olduğu ifade edilmektedir²⁵⁴. Böyle durumlarda insan Rabbine yönelerek²⁵⁵ her durumda, yatarak, oturarak veya ayakta durarak²⁵⁶, O'na yalvarmaktadır²⁵⁷. İnsanların kendi elleriyle işledikleri yüzünden karada ve denizde ortaya çıkan fesadın insanlara verdiği sıkıntının da onların üzerinde buldukları kötü yoldan dönmelerini temin etmesi beklenmektedir²⁵⁸.

Fakat insanın kendisine dokunan kötülükler karşısında hemen ümitsizliğe düşüp²⁵⁹ sızlanması, feryad etmesi²⁶⁰; önceki iyilik halini unutarak nankör bir tavır takınması da mümkündür²⁶¹. Bu tavır nimet ve bolluğun ardından gelen sıkıntılı anlarda da görülebilmektedir²⁶².

Kur'an'da darlık, kıtlık, açlık ve hastalık gibi çeşitli dünyevî sıkıntıların insana Allah'ı hatırlatması, O'na boyun eğerek tazarru ve niyazda bulunmasını sağlayıcı bir etki yapması gerektiği açık bir şekilde ifade edilir²⁶³. Bu beklentiye her zaman ve her kesim tarafından olumlu bir cevap verilmemekle birlikte²⁶⁴, normal durumlarda insanın genel tavrı ifade edildiği şekilde gerçekleşme eğilimi taşımaktadır²⁶⁵.

Değişik sıkıntı ve musibetler karşısında "biz Allah içiniz ve yine O'na döneceğiz" diyerek bilinçli bir teslimiyet gösteren,²⁶⁶ zorda ve darda kaldığında sabreden²⁶⁷ seçkin kişilerin varlığı da gözden kaçmamaktadır.

İnsanın güvensizlik duygusu ve onunla birlikte gelen ölüm korkusu karşısındaki tutumu oldukça belirgindir. Özellikle ölümlü yüzyüze gelindiği

Teğabun 64/2; Mearic 70/19-21; Fecr 89/15-16; Âdiyat 100/6-7

²⁵⁴ Müminun 23/75

²⁵⁵ Rum 30/33; Zümer 39/8

²⁵⁶ Yunus 10/12

²⁵⁷ Zümer 39/49

²⁵⁸ Rum 30/41

²⁵⁹ İsrâ 17/83; Fussilet 41/49; Rum 30/6; Fecr 89/16

²⁶⁰ Mearic 70/20

²⁶¹ Şura 42/48

²⁶² Hud 11/9

²⁶³ En'am 6/42

²⁶⁴ En'am 6/43; Hacc 22/11; Müminun 23/76

²⁶⁵ En'am 6/40-41; Enbiya 21/46

²⁶⁶ Bakara 2/156

²⁶⁷ Bakara 2/177

durumlarda "dinin tamamen Allah'a has kılınarak O'na yalvarıp yakarılması"²⁶⁸ tek davranış şeklidir: "Siz'e (ölümü hatırlatan) Allah'ın azabı gelse ya da (ölüm vakti olan) o kıyamet gelip çatıverse Allah'tan başkasına mı yalvarırsınız?"²⁶⁹ sorusuna karşı "bilakis sadece Allah'a yalvarırsınız"²⁷⁰ şeklinde verilen cevapta da bu husus açıkça görülmektedir.

Özetle ifade etmemiz gerekirse, sıkıntı ve endişe, maddî yoksunluklar, hastalıklar, azap ve ölüm korkusu insanı kendi kaynağına doğru yeniden düşünmeye sevk edebilir²⁷¹. "Sıkıntı yoluyla insan kendi kendine doğabilir; suçluluk duygusu içinde ölüm karşısında yalnızlık ve yüzüstü bırakılmışlık anında yeniden kendiliğinden kendini yakalayabilir ve varlığının aşkın boyutuna açılabilir"²⁷². Sıkıntı vasıtasıyla Allah'a başvurma eylemi, korku, üzüntü, ümitsizlik, güvensizlik... gibi olumsuz duyguların aşılmasına bağlı olarak gerçek bir tutum halinde ortaya çıkabilir²⁷³.

Buna göre insanın içine düştüğü zor durumlarda bu dengesiz ve menfi tutumlarının disipline edilerek bu duyguların kendisine ve başkasına zarar vermeyecek sınırlar içinde tutulması gerektiği ve bunun düzeltilmesinin de ancak uygun metotlarla iyi bir eğitim ve kontrolle mümkün olacağı gerçeği açığa çıkmaktadır²⁷⁴.

Kur'an'da insan psikolojisiyle ilgili olarak konumuzu şöyle bir sonuçta toplamamız mümkündür:

Kur'an, insan psikolojisini ele alırken "onun birtakım duyguları, eğilimleri, hayallerle dolu bir iç aleminin varlığına işaret ederek organizmalarının gerek kendi içlerinden gerekse dış dünyadan gelen etkiler karşısında yaptıkları davranışlarını tespit eder. Bu tespit neticesinde insanın değişen iki psikolojik davranış içerisinde bulunduğunu, bu davranışlarının bir kısmı organizmasının içinden gelen ve onu faaliyete sevkeden fizyolojik sürükleyiciler (açlık, susuzluk, cinsiyet), birtakım ihtiraslar (çocuk, altın, gümüş, at, deve ve ekine karşı), diğer bir kısmı ise sosyal

²⁶⁸ Yunus 10/22; Ankebut 29/65; Lokman 31/32

²⁶⁹ En'am 6/40

²⁷⁰ En'am 6/41

²⁷¹ Hökeleklî, Hayati, Din Psikolojisi, Ank., 1993, s.114

²⁷² Hökeleklî, age., s.115

²⁷³ Hökeleklî, age., ay.

²⁷⁴ Tütüncü, Mehmet, "Kur'an ve Hadislerde Eğitim Esasları", DEÜİFD, İzmir, 1985, c.II, s.193

kaynaklı psikolojik duygular (birlikte yaşama, üstün olma, güven, korku, feragat, şefkat, merhamet, adalet, cömertlik, cimrilik, kıskançlık, kin ve nefret, husumet) olduğunu belirtir"²⁷⁵

Buraya kadar daha çok fert üzerinde yoğunlaştırdığımız araştırmamızı şimdi genel olarak insan nesli üzerindeki tespitlerimizle sürdürmek istiyoruz. Başka bir ifadeyle Kur'an'ın insan psikolojisine ilişkin ortaya çıkardığı tespitlerin bütün insanlık üzerindeki görünümünü incelemek istiyoruz

2-Psikolojik Özellikleri Açısından İnsanlığın Genel Durumu:

İnsanları ruh ve eylem kudretleri ve niteliklerine göre değişik derecelere ayırmak mümkündür. Çocuğun doğması, büyümesi, gelişip olgunlaşması gibi insanlığın da farklı derecelerde hayat seyrine devam ettiği bilinmektedir.

İnsanları bu yönde bir sınıflandırmaya tabi tutan Hilmi Ziya Ülken, onları "halk mertebesi", "vatandaş mertebesi", "vatansever mertebesi" ve "insanî vatansever mertebesi" olmak üzere dört kısımda inceler"²⁷⁶.

Bir topluluk ya da kalabalık içinde bulunan herkes halk mertebesinde bulunmaktadır. Toplum psikolojisinin bulunduğu yer halk mertebesidir. Halk daima bir şeyin hükmü altındadır. Onda hakim olan güç yalnızca korku ahlâkıdır. O bir yığınin hükmüne bağlı kaldığı için iyidir ve bu bağlar gevşediği zaman bütün faziletlerini kaybedecektir. Dolayısıyla "onun, her zaman hükmeden, tehdit eden, yol gösteren bir kuvvete ihtiyacı vardır. Halk korku ile boyun eğer, hükmolunmak ve idare edilmek ister"²⁷⁷.

"Halk demek, korku ahlâkını henüz daha aşamayan demektir. Âlim veya cahil, zengin veya fakir, avam veya havas arasında irfana eremeyenler yalnız korku ile iyi olanlar ve ruhlarında insanlık aşkı uyanmamış olanlar halktandır"²⁷⁸.

²⁷⁵ Tütüncü, agm., s.193

²⁷⁶ Ülken, Hilmi Ziya, Aşk Ahlâkı, 3.bs., bs.y.y., 1971, s.87 vd.

²⁷⁷ Ülken, age., s. 88

²⁷⁸ Ülken, age., s. 105

Vatandaş mertebesi ümit ahlâkında, vatansever mertebesi gurur ahlâkında ve insanî vatansever mertebesi aşk ahlâkıdadır.²⁷⁹

Daha çok dinî bağlamda ele alarak bu yönde bir durum tespiti yapmamız gerekirse, Kur'an insanları bu hususta üç kısma ayırır: "...Onlar (insanlar)dan kimi kendisine zulmeder(zalimun li nefsihi), kimi ortadadır(muktesid), kimi de Allah'ın izniyle hayırda öne geçmek için yarışır(sabiku'l-hayrat)."²⁸⁰

İslâm âlimleri de bu âyetler ışığında insanları benzer şekilde gruplandırmaya tabi tutmuşlardır.

Gazâlî'ye göre beşerî istek ve arzular (heva) karşısında insanlar üç gruba ayrılırlar:²⁸¹

a) Bu istek ve arzulara çoğu zaman yenik düşen insanların bulunduğu grup: İnsanî derecelerin en düşüğü bu mertebedir ve insanların çoğu bu mertebededirler. Allah'ın da "hevasını ilah edineni gördün mü?" ayetinde sözünü ettiği kimseler bu grupta yer almaktadırlar²⁸².

b) Akıl ve iradeleri ile beşerî istek ve arzuları arasında sürekli bir mücadelenin var olduğu, bu durumda, bazen akıl ve iradenin bazen de heva ve hevesinin baskın geldiği insanların bulunduğu grup: Peygamberler ve veliler dışındaki üstün insanlar da bu mertebededirler²⁸³.

c) Son olarak, Nefsine kölelikten kurtulup tam anlamıyla hürriyete kavuştuğu insanların bulunduğu en üstün mertebedir²⁸⁴.

Aynı tasnifi az değişiklikle Fahrüddin Râzi de yapar. Ona göre insanların derecelerinin en düşüğünü münazaa ve münakaşa etme fitratı üzerine yaratılan²⁸⁵ ahmak, cahil, gayb âleminden uzak, maddî lezzetlerle bedenî arzularını tatmin etmeye

²⁷⁹ Ülken, age., s.88

²⁸⁰ Fatır 35/32; Açıklama için bkz. Kutub,S. Fî Zilâl, c.XII, s.215; Mevdûdî, Tefhim, c.IV, s.500; Râzi, age., c.XVIII, s.409-411; Suyutî, Celâluddîn Abdurrahman, el-İtkan fi Ulûmi'l-Kur'an, (çev. Sakıp Yıldız,Hüseyin Avni Çelik), İst., 1987, c.II, s.240

²⁸¹ Bkz.Çağrıci, Mustafa, İslâm Düşüncesinde Ahlâk, İst., 1989, s.146

²⁸² Çağrıci, age., s.146 vd.

²⁸³ Çağrıci, age., s.147

²⁸⁴ Çağrıci, age., s.147

²⁸⁵ Râzi, age., c.XIV, s.379

düşkün²⁸⁶ kimseler işgal eder. Ortasını genel halk teşkil eder ki bunlar fitratı tamamen bozulmamış kimselerdir. Çoğunluğu bu kesim oluşturur. En üst derecede ise kendilerine hikmet verilen az bir kesim yer almaktadır²⁸⁷.

Yine benzer bir tasnifi İbn Rüşd'de²⁸⁸ görmekteyiz. O insanları, kendilerine yönelen bir mesaj karşısındaki tutumlarına göre üç sınıfa ayırır. Bunlardan birinci gruptakiler, akıl ve düşünce melekeleri itibariyle en üst seviyede olup, bir hükmü kesin aklî, ilmî ve felsefî delillere bağlı olarak tasdik etme eğilimi taşırlar. Bunlar hikemî tip olarak adlandırılır.

İkinci gruptakiler, karşılıklı konuşma ve tartışma sonucu söylenilenin doğruluğunu kabul ederler.

Üçüncü gruptakiler, duygu ve sevgi yönleri diğer melekelerinden daha fazla gelişmiş olduğundan, bunlar vaaz ve nasihat yollu sözlere, dinî hitap ve telkinlere dayalı olarak tasdik etme eğiliminde olan insanlardır.

Bütün bu tasniflerden insanlığın geçmiş, hal ve gelecekteki muhtemel durumlarıyla ilgili olarak şöylece ortak bir sonuca ulaşabiliriz: İnsanlar arasında çok çeşitli mizaçlara rastlanmakla birlikte bunlar üç büyük sınıfa ayrılabilirler²⁸⁹.

a) Yaratılış itibariyle iyi olup hiçbir kimse tarafından en azından bir zorlamaya maruz kalmadan beşerî istek ve arzularına karşı koyabilecek durumda olan ve şeytanın saptırıcı telkinleri karşısında bozulması mümkün olmayanlar.

b) Kendi yaptıkları yüzünden bütün aklî ve hissî melekelerinin çalışmaz hale geldiği ve böylece hiçbir kontrole tabi tutulmak istemeyen ve eğitilmesi mümkün olmayanlar. Bunlar her topluluk içinde bulunabilirler. Fakat onları bilip tanımak-Allah'ın özel olarak bildirdiği peygamberler hariç- mümkün olmadığından eğitim faaliyetlerinden dışlanması gibi bir durum söz konusu olamaz.

²⁸⁶ Râzi, age., c.X, s.277

²⁸⁷ Râzi, age., c.XIV, s.379

²⁸⁸ Bkz. Hökelekli, age., s.162; Draz, M.Abdullah, Din ve Allah İnancı, (çev.Bekir Karlığa), bs.y.y.,ts., s.62 vd.

²⁸⁹ Hamidullah, Muhammed, İslam'a Giriş, (çev.Kemal Kuşçu), Ank., 1965, s.132,174

c) Bu ikisi arasında, orta yollu bir kesim bulunmaktadır. Bunlar, yapılan kötülükler karşısında bir ceza ya da misilleme korkusu olduğu müddetçe kötülüklerden geri durup uygun bir şekilde hareket eden; kendilerinin bir başkasının kontrolü altında olduklarını unuttukları an istenmeyen davranışlarda bulunmaya ve haksızlık etmeye meyleden kimselerdir²⁹⁰.

Bunlardan birinci ve ikinci zümrelerin mensupları sınırlı olduğu halde sonuncu zümre insan cinsinin büyük çoğunluğunu oluşturur²⁹¹. "Birinci zümreden (insan-melek) olanların bir idare ve kontrole ihtiyaçları yoktur; fakat ikinci sınıftan (insan-iblis) olanlar, kötülük yapmalarına imkân verilmemek için bütün vasıtalarla kontrol edilmelidirler. Büyük dikkat üçüncü nev'e (insan-beşer) tahsis edilmelidir"²⁹²

Genel olarak insanın temel duygularını yukarıdaki insan gruplarıyla bağlantılı olarak ele alacak olursak şu tespitleri yapmamız mümkündür.

a) Dinî açıdan ıslahı mümkün olmayanlarda 'saldırcılık' davranışına yönelten öfke, kıskançlık, nefret, düşmanlık ...gibi duygular²⁹³ hakim güçler olarak bulunmaktadır. Mesaja ve kaynağa karşı gelişen bu duyguların baskın hakimiyeti, sahiplerinin düşünüp muhakeme etme ve değerlendirme, hatırlayıp anlama ve inanıp boyun eğmelerine engel olmaktadır²⁹⁴. Onların sevgi, şefkat, haz, zevk vs. gibi duyguları ise yanlış hedeflerde tatmin arayışı içindedir²⁹⁵. Çünkü insanın bu duygularının gerçek anlamda tatmin bulması, ancak yüce Yaratıcı'ya yönelip O'nu anmakla gerçekleşmektedir²⁹⁶.

b) Yaratılış itibariyle iyi olanlarda sevindirici davranışlara yönelten sevgi, şefkat, mutluluk, haz, zevk ve merak duyma gibi duygular²⁹⁷ daha hakim görünmektedir²⁹⁸. İnsanlığa, ideal birer insan tipi olarak sunulan peygamberlerin, özellikle Hz. Muhammed (sav)'in bu yönde özellikleri hem Kur'an'ın²⁹⁹ hem de tarihi

²⁹⁰ Bkz. Ülken, age., s.88

²⁹¹ Hamidullah, age., s.133

²⁹² Hamidullah, age., ay.

²⁹³ Başaran, İ.Ethem, Eğitim Psikolojisi, 9.bs. Ank., 1988, s.104

²⁹⁴ Bakara 2/213; Âl-i İmran 3/19,70,71,99

²⁹⁵ Âl-i İmran 3/14; Fecr 89/20; Adiyat 100/8

²⁹⁶ Ra'd 13/28

²⁹⁷ Başaran , age., s.104

²⁹⁸ Tevbe 9/128; Enbiya 21/107

²⁹⁹ A'raf 7/156; Tevbe 9/128; Enbiya 21/107

kaynakların şahitliği ile sabittir. Diğer insanlar da insanî ve ahlâkî olgunluğun bu nihaî noktasına yaklaştıkça onların bu duyguları gerçek hedefte yüksek düzeyde tatmin bulmaktadır³⁰⁰.

c) Bu iki sınıf arasında yer alan ve her devirde insanlığın yaklaşık olarak dörtte üçünden fazlasını oluşturan³⁰¹ bu kesimden ise yasaklayıcı ve savunucu davranışlara yönelten korku, üzüntü, sıkıntı, keder, bıkkınlık ve şiddetten korkma gibi duygular³⁰² diğerlerine nazaran daha etkin bir durumda bulunmaktadır(*). Buna göre her zümrenin eğitiminde onların hakim duygularını eğitip yönlendirmeye ihtiyaç duyulacağından, insanlığın öteden beri hedef kesimini oluşturan bu orta sınıf insanın eğitiminde de aynı faktör gözönünde bulundurulacaktır.

Gerek duygusal yüklenimleri ve gerekse aklî donanımları itibariyle birbirinden farklı bulunan insanların kendilerine sunulan ilahî mesajı anlamada da farklılık gösterecekleri bir gerçektir. Çünkü insanlardan "bazıları içe dönüktür ve dış uyarıcılardan çok iç uyarıcıların etkisi altında kalır. Bir başka grup insan ise bunun tersinedir. Dış fenomenlerin etkisi altında kalanlardan kimisi gördüğü manzaraların güzelliği ve azameti karşısında kendinden geçer. Kiminin de korku ve dehşet halleri karşısında hissiyatı kabarır. Kimi insan olayların psikolojik cephesi üzerinde dikkatle dururken, kimi de maddî evreni ilgilendiren cepheleri üzerinde durur. İçe dönük kişilerden kimi kendi vicdanının sesini dinlerken kimi de hislerinin ve sempatilerinin esiri olur. Böylece kimi insan anî bir bakış, bir göz kırpması ile uyanırken kimi de katı bir darbe ve şiddetli bir sarsıntı ile kendine gelir"³⁰³.

İşte "sonsuz rahmet sahibi olan Allah Kur'an'ında her vesile ile affı, hoşgörüyü öğütlerken acaba neden bunun yanında intikamından, azabından ve cehenneminden de söz etmiştir"? sorusunun cevabı burada aranmalıdır. İnsanlığın yukarıda arzettiğimiz

³⁰⁰ Bkz. Râzi, age., c.IV, s.187; c.VI, s.260

³⁰¹ Tatlı, Âdem, Merak Ettiklerimiz, 4.bs. İst., 1992, c.I, s.132

³⁰² Başaran, age., s. 104

(*) İnsanın sıkıntı, üzüntü, korku ve şiddet karşısında Rabbini hatırlayıp O'na yöneldiğinden bahseden âyetler de bu tespitemizin doğruluğunu göstermektedir. (İlgili âyetler için bkz. En'am 6/40-41; Yunus 10/12,22; Hud 11/9-10; İsrâ 17/83; Enbiya 21/46; Müminun 23/75; Ankebut 29/65; Rum 30/33,36; Lokman 31/32; Zümer 39/8,49; Fussilet 41/49; Şura 42/8; Mearic 70/20; Fecr 89/16)

³⁰³ Draz, Din ve Allah İnancı, s.189 vd.

genel manzarası ve özellikle peygamberlerin gönderildiği ortamın her yönden bozukluğu düşünülecek olursa denilebilir ki; "böyle yapmıştır çünkü, realite böyledir. İnsanların hepsi bir değildir. İyiliksever, inançlı insanların yanında kötülükten hoşlanan, fırsat bulunca ezen, haksızlık eden, saldıran, öldüren, çalan insanlar da vardır"³⁰⁴. Yine "insanların içinde öyleleri vardır ki nimetle azıyor, merhametle bozuluyor. Ruhlar var ki kuvvetle şiddetin görünümleri dışında bir şeyden ürkmüyor, ağır cezalardan, sıkı tehditlerden başkasına kulak vermiyor; sonra yine insanların içinde öyleleri var ki iyiliğin kulu şefkatin kölesi oluyor. Bunların arasında da çeşitli dereceler ve farklı tabakalar var. Kimini taat ve istikamete sevkeden sebep ahirette göreceğini umduğu mükâfat, kimininki dünyada elde edeceği yararlar, kimininki hayatının sıkıntıları, geçim mücadelesi, hâsılı dünyanın sonsuz elemelerini ve değişimlerini ona duyurmayan âsûde bir kalp oluyor"³⁰⁵

Dolayısıyla bunlar ve bunlardan başka ahlâkî, ruhî farklılıklara sahip ya da değişik manevî hastalıklara tutulmuş ne kadar insan varsa hepsi ilahî eğitimin muhatapları arasında yer almaktadır.

Bütün bu tespitler göz önünde bulundurulacak olursa hiçbir eğitim faaliyetinden nasibini almamış ya da asliyetini iyice kaybetmiş ruhsal yapıya sahip bir toplumu iyilik ve fazilet yoluna sokabilmek için onu şahsi avantajı vasıtasıyla cezbetmek veya herhangi bir zarar korkusuyla harekete geçirmek üzere bazı hazırlık eğitim ve öğretimine ihtiyaç bulunduğu inkâr edilemez bir gerçektir³⁰⁶.

IV-KUR'AN'DA İLAHÎ EĞİTİMİN AMACI

Bütün ilahî dinlerin peygamberleri genellikle toplumların ahlak ve inançlarının bozulduğu³⁰⁷, kalplerde cahiliye taassubunun mekân tuttuğu zamanlarda gönderilmişlerdir³⁰⁸. Hz. Peygamber'in gönderildiği dönem de bu kaidenin dışında kalmaz. Onun gönderilişi ile Kur'an'ın nüzülü de 'insanları karanlıklardan aydınlığa

³⁰⁴ Ateş Süleyman, Gerçek Din Bu, İst.,1991 c.I, s.133

³⁰⁵ Ateş, age., c.I, s.135

³⁰⁶ Kant, Emanuel, Critique de La Raison, Paris, Pres. Univ. 1943'den nakleden M. A. Draz, Kur'an Ahlâkî, çev. Emrullah Yüksel, Ünver Günay), İst., 1993, s.178

³⁰⁷ Özbek, Abdullah, agm., s.290

³⁰⁸ Fetih 48/26; İbrahim 14/5

çıkarma sebebine bağlanmıştır³⁰⁹. Dolayısıyla Allah Teâlâ'nın görevlendirmesiyle Hz.Peygamber'in ilahî eğitime başladığı dönem tamamıyla menfi bir özellik arz etmektedir³¹⁰.

İlahî eğitimin başladığı noktaya nispetle hedefin hayli uzak oluşu, başlangıç ile son arasında tedric prensibinden kaynaklanan ara dönemlerin oluşmasını kaçınılmaz kılmıştır. Hemen belirtelim ki bu kaçınılmazlık ilahî eğitimin insan merkezli tarzından kaynaklanmıştır.

Mekke ve Medine dönemi şeklinde klasik bir ayrımla incelediğimiz zaman bu dönemlerin kendilerine has eğitim amaçlarının olduğunu görürüz. Bununla beraber Mekke dönemi şartlarının Medine döneminin başlamasıyla tamamen ortadan kalkmadığı ve zaman zaman gerek fert ve gerekse toplum bazında aynı şartların yeniden yaşandığı; Kur'an'da eğitimin de tekerrür eden bu durumlara o dönemin şartlarına uygun bir eğitim tarzını sürdürmek durumunda olduğu unutulmamalıdır.

Kısaca, Kur'an'da eğitimin amaçlarının tespitine esas teşkil eden belirleyicileri şu şekilde maddeleştirebiliriz.

a) Kur'an'ın nazil olduğu çağın insanının, insanlık düzeyi bakımından bulunduğu mevki. Biz bunu yukarıda "Kur'an'da İlahî Eğitimin Muhatapları" başlığı altında incelemeye çalıştık.

b) İnsanın fitrî kabiliyetleri ve sınırları ile birlikte tekâmül kapasitesi.

c) İnsanın yaratılış gayesine uygunluk.

Kur'an'a göre bütün ilahî dinlerin başlıca amacı, insanların tevhid düşüncesi doğrultusunda eğitilmesini sağlamaktır³¹¹. Aslında insan, ilk konumu itibarıyla şerefli bir mevkiye sahiptir. Bu mevkiini sonradan kaybetmektedir. Onun için Kur'an'da insanın menfi davranışları 'sapıklık' (dalâlet) olarak nitelendirilmiştir. Eğer insanın böyle bir riskten uzak olduğu kabul edilirse o zaman peygamber ve kitaplara da gerek duyulmazdı. Burada anlatmak istediğimiz, Allah'ın kitap ve peygamber gönderdiği

³⁰⁹ İbrahim 14/1

³¹⁰ Âl-i İmran 3/164; Cuma 62/2

³¹¹ İzzetî, Ebulfazl, İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş, (çev.Cahit Koytak), İst., 1984, s.321

zamanların insanın Hakk'tan uzaklaştığı ve kendi özbenliğinden habersiz bir hale gelerek, insanlığını yitirme tehlikesiyle karşı karşıya olduğu dönemlerdir.

Bu durumda yapılacak şey insana aslını hatırlatmak ve tekrar yükselerek, kendini şerefli kılabilecek değerlerle yeniden bezenmesini sağlamaktır.

Kur'an bu amacı gerçekleştirmek üzere ilk olarak insana aslını hatırlatmakla işe başlamıştır. Nitekim hemen ilk nazil olan âyetlerde insanın maddî ve manevî yönleriyle, varlığının yakın ve uzak sebebi hakkında bilgi verilmiştir³¹².

Gerçekten Kur'an'da ele alınan temel problemin, insanın kendinden habersiz oluşudur. Kendi kendinin objektif bir gerçeklikle farkına varamayan insan, sahip olduğu melekelerini çalıştıramamakta ve kendi dışındaki dünyasını da doğru bir şekilde algılayıp tanıyamamaktadır.

Gerek insanın kendini tanıması ve gerekse kendi dışındaki dünyasının bütün yönleriyle farkına varıp aslına vâkıf olmasını ve böylece yüce Yaratıcıyı tanımasını amaçlayan Kur'an bunu yaparken insanın bilişsel, duyuşsal ve devinimsel alanlarını uyarır. Çoğu zaman birbiriyle iç içe olmakla beraber Kur'an'da eğitim sürecinin değişik evrelerinde bu alanların her birinin bir diğerine göre daha yoğun bir şekilde uyarıldığı görülür.

Bu açıdan bakıldığında Mekke döneminde nazil olan âyetler, muhatapları etkilemek için onların daha çok duyuşsal alanlarını hedef seçmektedir. Bu da genellikle inzar ağırlıklı olarak korku ve ümit duygularını uyarıcı inzar-tebşir âyetleriyle yapılır. Daha sonra bilişsel alana yönelik hedefler gittikçe yoğunluk kazanır³¹³. Medine dönemine bir denge dönemi demek mümkündür. Çünkü, öğrenilenlerin bütünüyle eyleme dönüşmesinin gerçekleştiği bu dönemde, davranışlar bilgi ile donatılıp yönlendirilirken Mekke dönemine göre farklılık göstermekle birlikte yine duygusal motiflerle canlı ve aktif tutulmak istenmektedir.

³¹² Alak 96/2-3

³¹³ Fazlurrahman, İslam (Mehmet Dağ, Mehmet Aydın) 2.bs., İst., 1992, s. 41; İbn Teymiyye, Hisbe, (çev. Vecdi Akyüz), İst., 1989, s.130

Rasulullah'ın Mekke'deki tebliğ faaliyetlerinde üç temel ilkenin yerleştirilmesi başlıca gayedir³¹⁴. Bunlar;

- a) Allah'tan başka ilah yoktur,
- b) Muhammed O'nun kulu ve elçisidir,
- c) Dünya fanidir ve ondan sonra yeni bir hayat başlamaktadır, şeklinde ifade edilebilir.

Kur'an'ın âyetleri ışığında Mekke ve Medine dönemini bir bütün halinde ele aldığımız zaman genel olarak İslâm eğitiminin gayelerine ilişkin kısaca şu tespitleri yapmamız mümkündür.

- a) İnsana kendini, potansiyel güç ve sınırları ile birlikte tanıtmak³¹⁵,
- b) İnsanın sahip olduğu bu güçlerin bütünüyle eğitimini sağlamak³¹⁶,
- c) İnsanın duygu, akıl ve ruh dünyasını ıslah etmek ve hayatı yeryüzünde, kâinat ve hayatın bünyesinde saklanan ezeli hak ve adalet esasları üzerine kurmak³¹⁷,
- d) İnsanları karanlık (cehalet,küfr)tan aydınlığa (ilim, iman,hidayet) çıkarıp doğru istikamette kalmalarını sağlamak³¹⁸,
- e) Allah'ın gerçek ve doğru anlayışını ve bilincini aşlamak³¹⁹,
- f) "Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanma" şeklinde ifadesini bulan İslâm ahlâkı idealine dayalı bir şahsiyet,³²⁰ iyi bir mümin,³²¹ iyi bir kul³²² ve daha genel bir ifade ile iyi insan³²³ yetiştirmektir.

³¹⁴ Mevdûdî, Tefhim, c.VII, s.9

³¹⁵ Nahl 16/78 ; Rahman 55/3-3; Tarık 86/5-6; Tin 95/4-5; Bilgi için bkz. Bayraktar, M.Faruk, İslâm Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri, İst., 1989, s.9; Nor, Wan Muhammed, "An Outline of The Educational Philosophy and Methodology of al-Attas, (çev.Yasin Ceylan), İslami Araştırmalar, Ank., 1993-1994, c.VII, sy. 1, s.40

³¹⁶ Nasr, Seyyid Hüseyin, Modern Dünyada Geleneksel İslâm, (çev. Savaş Şafak Barkçın-Hüsamet'in Arslan), İst., 1989, s.135

³¹⁷ Bakara 2/282-283; Fâtır 35/43-44; Bilgi için bkz. Kutub, Muhammed, İslam'da Eğitim Metodu, (çev. Durmuş Ali Kayapınar), İst., ts., s.139, 148; Özbek, agm., s.290

³¹⁸ Mâide 5/16; İbrahim 14/1,5; Bilgi için bkz. Bayraklı, Bayraktar, İslam'da Eğitim, İst., 1989, s.275; Bayraktar, age., s.10

³¹⁹ Nor, agm., s. 40; İzzeti, age., s.321

³²⁰ Attas, S.M.Nakib, İslâmî Eğitim, (çev.Ali Çaksu) , İst., 1989, s.8

³²¹ Bedevî, M.E. Zeki, "Geleneksel İslâmî Eğitim: Modern Eğitim Felsefesi Karşısında İslâm Eğitim Felsefesi, (Attas'ın age. içinde), s.,159; Ebrâşi, Muhammed Atriye , İslam'da Terbiye,

Buradaki iyi ya da iyilik " ilahî düzene (sünnetullahı, tabiat kanununa) uymaktır. Karşıtı olan kötü ya da kötülük ise bu nizamı uymamak için direnmektir"³²⁴.

Kur'an'a göre iyilik (birr), Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara ve peygamberlere inanmaktır. Bunların sonucu olarak yakınlar, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve hürriyetine kavuşmak isteyenlere, sevdiği mallardan harcayacak ahlâkî olgunluğa erişmektir. Yine Allah'ın rızasını gözeterek namaz kılmak ve zekât vermek de bu seviyede görülecek davranış türleridir. Ayrıca verilen sözü yerine getirecek sorumluluğa; sıkıntı, hastalık ve savaş gibi zorluk anlarında tahammül gösterebilecek ruhî olgunluğa sahip olmak da iyilik kapsamı içinde değerlendirilmekte olup,³²⁵ eğitsel hedefler arasında yer almaktadır.

Bu hususta sadece şekli bir tavır iyilik olma özelliğine sahip değildir³²⁶. Çünkü nicelik değil nitelik esastır³²⁷. Gerçek iyilik, insanın iç ve dış dünyasına ve bu dünyalarını kuşatan yüce Rabbine karşı görev ve sorumluluklarının şuurunda oluşun tabii bir neticesi olarak ortaya çıkan düşünsel ve fiilî davranış türleridir.

Bu davranış türlerinin netice itibarıyla bir değer ifade etmeleri onların tabii olarak ortaya çıkmaları ön şartına bağlıdır. Bu bağlılık, içsel bir kabulleniş olarak ifade edilebilen en temel dinî tavır olan iman eyleminde olduğu gibi³²⁸ bütün görünen davranış türlerinde de kabul edilebilirlik bakımından bir kriter olarak yer almaktadır³²⁹. Yine dinî açıdan olumsuz fiillerin hayati bir gereklilik dolayısıyla zaruret müddetince yasak kapsamının dışında tutularak mübah kabul edilmesinde de o günah fiiline karşı gönülden yönelmiş olmamak şartı bulunmaktadır³³⁰.

(çev. Hüseyin Varol), s.8-9

³²² Özbek, agm., s.257-258,266,268; Eşref, Seyyid Ali, İslâm Eğitiminde Yeni Ufuklar, (çev. Osman Tunç), İst., 1991, s.13

³²³ Attas, İslâmî Eğitim, s.7; a.mlf.,Modern Çağ ve İslâmî Düşünüşün Problemleri, (çev. Mahmut Erol Kılıç), İst., 1989, s.109; Ayasbeyoğlu, Nevzat, İslamiyetin Eğitimimize Getirdiği Değerler, İst., 1991, s.26; Bayraklı, age., s.277; Bayraktar, age., s.6; Nor, agm., s.56; Özbek, agm., s.255

³²⁴ Ayasbeyoğlu, age, s.26

³²⁵ Bakara 2/177; Âl-i İmran 3/15-17,92

³²⁶ Bakara 2/177,189

³²⁷ Bakara 2/249; Enfal 8/65-66

³²⁸ Bakara 2/256; Yunus 10/99

³²⁹ Tevbe 9/54

³³⁰ Mâide 5/3 ; Nahl 16/106

Kısaca Kur'an'da öngörülen eğitimin gayesi, insanları hür iradeleri ile tavsiye edilen davranış türlerini seçmeye yöneltmektir.

Kur'an ile sunulan ilahî eğitim, ferdin inşası yanında topyekün bir toplumun değiştirilmesini de gaye edinir³³¹. Tarihî bir süreç olarak ele alırsak Mekke dönemindeki tebliğ faaliyetleri ferdin eğitim ve inşasına, Medine döneminde ise daha çok toplumun eğitim ve inşasına yönelik olduğunu görürüz.

Sonuç olarak, Kur'an'da ilâhî eğitimin gayesi, muhataplarının çoğunun sahip olduğu peşin yargılara, asılsız inançlara, yığı ve takınlara, korkulara ve körü körüne taklide dayanan dogmatik kişiliğini ele alıp, onu akletmeye, düşünmeye, hislerini çalıştırıp anlamaya ve ibret almaya sevk ederek yüce Yaratıcı'sını bulması, tanınması ve kendi aczini bilip sonunu düşünüp O'na gönülden boyun eğmesini temin etmektir. Böylece insanın fert ve toplum düzeyinde hem dünyevî hem de uhrevî mutluluğunu temin etmektir³³².

V-KUR'AN'DA EĞİTİM METOTLARI

Kelime karşılığı olarak "tutulan yol, usul, sistem"³³³ demek olan metot, belirli bir amaca ulaşmak için bir plana göre bilinçli bir şekilde seçilen ve izlenen yol anlamında kullanılır³³⁴.

Kur'an'da eğitimin nüfuz sahası, insanın bulunabileceği en alt seviyedeki aşağıların aşağısından(esfeli sâfilîn) en üst derecedeki yüceler yücesine(a'lâ-i illiyyîn) kadar geniş bir alanı kaplar. İlahî eğitim, insanı bulunduğu seviyeden alıp nihaî hedefe doğru yüceltmeyi amaçlar. Bunu gerçekleştirmek için sınırları bu derece geniş ve özellikleri uç noktalarda (inkâr-iman şeklinde) tamamen zıtlaşan bu hizmet alanı içinde, eğitim sürecinin her basamağındaki insana uygun düşen ya da bütün bunların ihtiyaçlarını karşılayacak derecede çeşitlilik arzeden eğitim metotlarını kullanır.

³³¹ Aydın, Mustafa, age., s.81

³³² Bayraktar, age., s.8

³³³ Türk Dil Kurumu (TDK) Sözlüğü, c.II, s.1943

³³⁴ Alaylıoğlu, Ruşen, Oğuzkan, A.Ferhan, Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü, İst., 1976, s.205

Kur'an, ferdin terbiyesi, toplumun yeniden inşası ve hukuk nizamı yönünden gelişmiş beşerî hayat düzenini kuşatan kendine özgü bu üstün metotlarıyla da eşsiz bir özellik arzeder³³⁵. Amacı itibariyle evrensel olduğu gibi metotları itibariyle de hem zaman hem de mekân sınırlarını aşan bir özelliğe sahiptir³³⁶.

Kur'an, insanı bir bütün olarak her yönüyle eğitimi hedeflediğinden geliştirdiği metotları da onun değişik merkezlerine göre farklılık gösterirler. Akıl, kalb, ruh ve nefsin eğitiminde izlenen yollar farklıdır³³⁷. Sonuç olarak ise bunların aynı hedefte uyumlu bir şekilde buluşmaları esastır.

Kur'an'da eğitim metotları iki ana ilkeye göre şekillenir. Metotların hiç biri bu ana ilkelere aykırı düşmez. Biz önce bunları incelemek istiyoruz. Bunlardan birincisi, yüce Eğitici tarafından konulmuş olup metotların çeşitliliği ile ilgilidir. İkincisi ise yine yüce Eğitici tarafından konulmuş olmakla birlikte, metotların uygulanış şekilleriyle ilgili bir esastır. Onun için yer, zaman ve muhatabın durumuna göre metotlardan eğitim uygulamalarında bu ilkeye göre faydalanma, eğitimi bilfiil gerçekleştiren kişinin görevidir. Bu görev ilk olarak peygamberler tarafından eksiksiz olarak yerine getirilmiştir. Ondan sonra ise onların varisleri durumundaki âlimler ve eğitimciler bu görevi üstlenmek durumundadırlar.

A-METOTLARA ESAS TEŞKİL EDEN ANA İLKELER

1-Fitrat Kaynaklılık:

Fitrat en özlü anlamıyla "varlığın tabii hali" demektir³³⁸. İnsan açısından ele alınırsa bununla, onun yaratılışıyla getirmiş olduğu bütün güç ve kabiliyetlerin tabii durumu anlatılmış olur.

Kur'andaki eğitim metotları kaynağını tamamen insanın yaratılışından alır³³⁹. Hiç biri bu kuralın dışında kalmaz.

³³⁵ Elmâî, Zahir b. Awâd, Kur'an'da Tartışma Metotları, İst., 1984, s.479

³³⁶ Draz, M.A., Kur'an Ahlâkı, s.221

³³⁷ Bkz. Bayraklı age., s.190,232,246

³³⁸ Attas, Modern Çağ ve İslâmî Düşünüşün Problemleri, s.88

³³⁹ Bayraklı, age., s.190; Bayraktar, age., s.31

Fitrat açısından bakıldığında insanın davranışlarına kaynaklık eden birtakım güçlerin varlığı farkedilir. Temel güdüler adını verdiğimiz bu güçler iç ya da dış uyarıcılarla kişiyi harekete sevk ederek yeni birtakım davranışların çıkmasına ya da mevcut davranışlarına yön vermesine neden olurlar. Güdüler davranışlara yön verirken bu, ya istenilen bir şeye doğru olur ya da istenmeyen zararlı bir şeyden kaçma şeklinde gerçekleşir³⁴⁰.

Bunun yanında insanın yine doğuştan sahip olduğu başka bir özelliği bulunmaktadır. Bu da onun akıllı bir varlık oluşudur. Akıl ya da zihin insanın davranışlarını yöneten önemli bir merkez durumundadır³⁴¹.

Duygular da insan davranışlarının hayatta uyum ya da uyumsuzluklarının önemli etmenleri arasındadır³⁴².

İnsanın, bazen aklının harekete geçirilmesiyle bazen de duyguların motivasyonu sonucu homeostatik denge^(*) durumunda değişiklikler ortaya çıkar. "Bu durum, bir eksiklik ve bir ihtiyaç olarak duyulur ve organizmada bir sıkıntı hali, bir iç gerginliği yaratır"³⁴³. İnsan bu dengesini yeniden kurabilmesi için ihtiyacının giderilmesi yönünde davranışta bulunma zorunluluğu hisseder³⁴⁴. Böylece duygu, düşünce ve devim arasında kesintisiz bir ilişki ve bir iç içe oluş devam eder³⁴⁵.

İnsanın fitratında yerleşik bulunan davranış kanunu bu olunca onu herhangi bir yönde harekete geçirmek için bu kanuna uygun davranma zorunluluğu ortaya çıkar.

Bu açıdan bakılacak olursa, Kur'an'daki eğitim metotlarının bu fitrat kanununa paralellik arzedecek şekilde olduğu görülür. Ya akıl yolu ya da duygu veya çoğu zaman olduğu şekliyle her ikisinin birlikte tahrik edilmesiyle temel güdüler uyandırılarak muhatabın istenilen davranışta bulunması hedeflenir.

³⁴⁰ Baymur, age., 66

³⁴¹ Bayraklı, age., s.190

³⁴² Baymur, age., s.73

(*) Homeostatik denge:Organizma içindeki doğal bir mekanizma tarafından oluşturulan ve en elverişli yaşama koşullarının belli ölçülerde kendiliğinden devamını sağlayan denge durumudur.(Bkz. Baymur, age., s.65,314

³⁴³ Baymur, age.,65

³⁴⁴ Baymur., age., ay.

³⁴⁵ Baymur, age., s.73

İlahî eğitim sistemiyle diğer batılı sistemlerin temelde ayrıldığı nokta burasıdır³⁴⁶. Yani ilahî eğitim, fitratın bütün tellerine etkili ve dengeli bir şekilde dokunur. Diğer sistemlerde ise çoğu zaman akıl ve zihin yönü ele alınırken ruhî ve duygusal güdüler kontrol ve eğitime tabi tutulmamaktadır. Dolayısıyla ortaya çıkan davranışlar da çoğu kere sağlıklı olmamaktadır.

Kur'an'daki eğitim metotları insanın bütün canlılar içinde sadece kendisine has olan akıl ve düşünce gücünde kaynak bulur. Bu nedendir ki yol gösterici delillerden faydalanabilme, aklın çalıştırılıp düşüncenin harekete geçirilmesi şartına bağlanmıştır³⁴⁷. Fitrî bir kabiliyet olan düşünme gücünün atıl bırakılması insanı canlıların en kötüsü olma durumuna düşürmektedir³⁴⁸.

Akıl, gerçeğe götüren önemli bir araç olmakla birlikte, duygular, insanı bir davranışa yöneltme hususunda akıldan da aktif görevler üstlenirler. Hatta denilebilir ki akıl çoğu zaman etkisini duygulara yaptığı uyarılarla dışa yansıtma imkânı bulur³⁴⁹. Böylece "insanın ruhsal yaşantısı, birbirinden ayrı olan ama birbirini tamamlayan duygulanım ve bilişsel (zihinsel) işlevlerden oluşur."³⁵⁰

Bunlardan duygu, insan ruhunun derinliklerine kadar rahatça inebilen bir güce sahiptir³⁵¹. Bu özelliği ile "duygu, realiteyi zekâyâ nazaran daha çabuk kavrar"³⁵².

Ayrıca insanda duygulanım durumunun yeğinliği, sürekliliği ve yerleşik oluşu ile davranışlar arasında da sıkı bir ilişki bulunmaktadır³⁵³.

İşte Kur'an'da eğitim metotlarına insanın bu fitrî özellikleri kaynaklık etmektedir. Onun için "Kur'an-ı Kerim, düşünce sisteminde salim bir şekilde düşünmeye engel olan şekilci, tek değerli(monist), felsefî terimlere vakıf olmayı gerektiren, duyuları ve vicdanı küçümseyen ve sırf zihnî kavrama gücünü esas alan

³⁴⁶ Bayraklı, age., s.190

³⁴⁷ Bakara 2/164; Yunus 10/42; Ra'd 13/4; Nahl 16/12; Ankebut 29/35; Rum 30/24,28; Casiye 45/5

³⁴⁸ Enfal 8/22

³⁴⁹ Carrel, Alexis, Başarının Sırları (çev.Refik Özdek), bs.y.y., ts., s.177

³⁵⁰ Köknel, Özcan, Korkular Takıntılar Saplantılar, İst., 1990, s.15

³⁵¹ Yavuz, Kerim, Çocuğun Dünyası ve Gelişme, İst.,1992, s.30; "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Ata.ÜİFD), Erzurum, 1982, sy.V, s.95

³⁵² Carrel, age., s.177

³⁵³ Başaran, age., s.103 vd.

statik bir mantık kullanmamıştır. Aksine o, insan aklını felsefî terim ve kavramların düşünmeyi zorlaştırıcı bağlarından kurtaran, kalbin fikirlere kolaylıkla boyun eğmesini sağlayan, tartışmalara götürücü mukaddime tertibine yer vermeyen; sadece nazarı akla değil, selim akla ve bedahete önem veren, aklın yanında duyuları ve vicdanı ihmal etmeyen, çok değerli, dinamik, realist bir mantığı benimsemiştir"³⁵⁴. Eğer Kur'an sadece zihni mantık yolunu izleseydi bir sonuca ulaşması mümkün olmayabilirdi. Çünkü Kur'an'ın inanç öğretisi daima zihni mantık ufuklarının daha üstünde yer almaktadır³⁵⁵.

Bunun için "Kur'an daima bedahete dokunmak, ihsası uyandırmak ve bunlar yoluyla doğrudan doğruya basirete nüfuz etmek, vicdana ulaşmak istemiştir. Bu hususta Kur'an'ın maddesi (esas unsuru) görülen (mahsus) sahneler, görülen hadiseler, müşahhas manzaralar ve tasvir edilen akıbetler olduğu gibi aynı zamanda ebedî bedihî hakikatlerdir ki bunları aydın basiretler, selim tabiatlar idrak eder"³⁵⁶. Fakat sürekli olarak yaptıkları kötülükleri yüzünden duyuları işlemez hale gelmiş olanlar, ölüye söz dinletmenin imkânsızlığı gibi³⁵⁷ bütün etkili metotlar ve hakikatler karşısında duyarsızlıklarını devam ettirmektedirler³⁵⁸. Bu da Kur'an'daki metotların fitrat kaynaklı olduğunu gösteren başka bir durumdur.

2-Muhatabın Anlayış Seviyesine Uygunluk:

Bu ilkeyi evrensel düzeyde, insanlığın ilk peygamberden sonuncusuna kadar tabi tutulduğu ilahî eğitim sürecinde görmemiz mümkündür.

İnsanlığın zaman içinde, özellikle sosyal düzlemde tekâmülü ile değişik dönemlerde farklı özellikler taşıdıkları ve farklı duyarlıklara sahip oldukları bilinmektedir. Bundan dolayıdır ki Allah Teâlâ toplum yapısı değiştikçe, insanlar çoğalıp ihtiyaçlar arttıkça özü aynı ama kapsamı daha geniş, ayrıntıları daha fazla yeni kutsal kitaplarla ve yeni peygamberlerle mesajını insanlara iletmeye devam etmiştir.

³⁵⁴ Yavuz, Yusuf Şevki, age., s.102

³⁵⁵ Kutub, S., Kur'an'da Edebi Tasvir (çev. Süleyman Ateş), Ank., 1967, s.287,299

³⁵⁶ Kutub, ac., s.288

³⁵⁷ Neml 27/80

³⁵⁸ Bakara 2/6-7,18; A'raf 7/179; Tevbe 9/87; Hud 11/20; Rum 30/52-53; Fussilet 41/5,44; Casiye 45/23; Muhammed 47/23; Münafikun 63/3

Daha çok mesajın muhtevası ile ilgili olan bu durum onun sunuluş şekli ve metodunda da görülür. Birinci ana ilke, yani fitrat kaynaklılık ilkesi değişmemekle birlikte insanları birbirinden ayıran fitrî terkiplerinin farklılığı, onların anlayış seviyelerine eğilme ve ona uygun metodik terkiplerle yaklaşma zarureti ortaya çıkarmaktadır.

Buna göre eğitimcinin "Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır. Onlarla en güzel şekilde mücadele et"³⁵⁹ şeklinde ifade edilen ilahî davet üslubunda önerilen hikmet, güzel öğüt ve mücadele metodunun hangisinin muhatabın anlayış seviyesine uygun düşeceğini bilmesi ve ona göre seçimini yapması gerekmektedir. Çünkü bazı insanlar gerçeği araştırma, aslına vâkıf olma; akla dayalı, katî ve yakînî delillerle ona ulaşma temayülü gösterirken bazıları daha çok duyularının kendini motive etmesine kurulu olduğundan ancak nasihat ve güzel öğütle tepki göstermektedirler. Bazıları ise bu ikisinin de dışında mücadele taraftarı bir tabiata sahiptirler. Onun için Gazâli, müridlerin eğitiminde tek çeşit riyazet usulünün onları helake götüreceğinden ve kalplerini öldüreceğinden bahseder. Bu hususta "müridin hastalığını tetkik etmeli, onun halinin, yaşının, mizacının ve bünyesinin kaldırabileceği riyazeti güzelce düşünmelidir ve bunun üzerine çalışmayı tesis etmelidir"³⁶⁰ diyerek muhatabı tanıyıp ona uygun eğitim metotlarını seçmenin gerekliliğine işaret eder.

Böyle olunca eğitimci, Kur'an'ın nüzulü ve Hz.Peygamber'in tatbikat örneğine bakarak muhatabının anlayış seviyesi ve ruhî özellikleri ile duyarlılık hiyerarşisini tespit etmeli; onun ikna olması için hangi duyusal yapımlarına ihtiyacı olduğunu bulmalı ve sonra ikna olmadan önce bu uyarıcıları hangi sıklıkta almak zorunda olduğunu keşfetmeli ve bütün bunlara uygun metotlar ya da metodik terkiplerle işe başlamalıdır³⁶¹.

³⁵⁹ Nahl 16/125

³⁶⁰ Gazâli, İhyâu Ulûmi'd-Dîn, (çev.M.A. Müftüoğlu), bs.y.y., ts., c.III, s.150

³⁶¹ Robbins, Anthony, Kişisel Başarıda Zirveye Ulaşmanın Rolü, (çev.Mehmet Değirmenci),4.bs., İst., 1993, s.267

B-METOTLAR:

Kur'an'da eğitim metotlarıyla ilgili olarak günümüz din eğitimcileri tarafından birbirine yakın değişik tespitler yapılmıştır³⁶². Biz yapılan bu tespitleri yukarıdaki ilkelerle bağlantılı bir şekilde ele alarak inceleyeceğiz.

1-Örnek Edinme ya da Model Sunma Metodu:

Bu metot insanın ruhuna yerleştirilmiş olan taklit kabiliyetinden kaynaklanır³⁶³. Taklit, hareketlerin, tavırların ve davranışların bilinçli ya da bilinçsiz olarak başka bir örneğe göre şekil almasıdır³⁶⁴. Yaşamın özellikle erken dönemlerinde pek çok davranışın taklitle edinildiği bir gerçektir. Zihni faaliyetin henüz tam olarak işlemediği, kendini gerçekleştirme sürecinin tamamlanmadığı çocuklarda, konuşmalar, tavır ve davranışlar tamamen şursuz olarak başlayan taklitler sayesinde gelişmektedir³⁶⁵. Aynı şekilde Kur'an'da davranışlarına kendiliğinden yön veremeyecek derecede akli ve hissi kabiliyetlerini kullanamayan muhataplarını bu metotla eğitmeyi amaçlamaktadır.

Bunun yanında bu metot, aklını kullanan ve hisleri uyanık olanların da daha hızlı ve güvenli hareket etmelerini mümkün kılmaktadır. Sadece soyut kavramlar insanların zihinlerinde pek fazla yer etmezken duyular yoluyla daha canlı olarak sunulan modeller insanın kafasını ve gönlünü daha çok etkilemektedir³⁶⁶.

Kur'an'da anlatılan, başta peygamberler olmak üzere bütün salih insanların yaşantıları ve belli hadiseler karşısındaki tavırlarının tasvirî bir metotla âdeta canlı bir şekilde sunulmaları, insanların onları örnek almalarını ve kendilerine rehber edinmelerini sağlama gibi bir amacı gerçekleştirmeye yöneliktir.

³⁶² Bayraklı, age., s.190-268; Bayraktar, age., s.31-60; Bozdağ, Bekir, Kur'an-ı Kerim'de Eğitim Metotları, (mezuniyet tezi) Bursa 1988, s.29-87; Bûti, Kur'an Eğitiminin Eşsiz Metodu, s.17-97; Çakan, İ.Lütfü, Hakkı Tavsiye Metot ve Vasıtaları, İst., 1992, s.51-71; Ebu Zehra, Muhammed, İslam'a Davet, (çev. Maşuk Aydın), Ank., ts., s.185-188; Kırca, Celal, "Kur'an'a Göre Din Eğitiminin Genel Metotları, EÜİFD, Kayseri, 1988, sy.V, s.167-182; Kutub, M, İslam'da Eğitim Metodu, (çev. D.A.K), s.65-242; Özbek, Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed, 2.bs. Konya, 1991, s.123-238; a.mlf., agm., s.257-258; Saka, Şevki, Kur'an-ı Kerim'in Davet Metodu, 2.bs. İst., 1991, s.95-206

³⁶³ Bayraktar, age., s.40

³⁶⁴ Alaylıoğlu, age., s.298

³⁶⁵ Öcal, age., s.231

³⁶⁶ Râzi, age. c.XIII, s.552

2-Kıssa İle Eğitim Metodu:

Kur'an'da kıssalar, vahiy ve peygamberliğin isbatı, Allah'ın varlığı ve birliğinin isbatı, dinlerin esasta birliği, inzar, tebşir,sabır, şükür vs. gibi dinî gaye, ahlâkî ve eğitsel hedefleri gerçekleştirmek için anlatılır³⁶⁷.

Kur'an'da anlatılan kıssalarda olaylar bütün canlılığıyla sunularak güncelleştirilir ve hayatın içindenmiş gibi müsbet ve menfi örnekler verilerek, bunların sonuçları aynı canlılıkta takdim edilir. Böylelikle yine akılla birlikte hisleri de tahrik ederek kişinin hem tefekkür etmesi hem de anlatılan olayın tesir türüne göre ya elem verici ya da haz uyandırıcı duygularının motivasyonu ile harekete geçmesi hedeflenmektedir³⁶⁸.

Bu arada kıssalara konu olan geçmiş milletlerin başlarına gelen kötü akıbetlerin, Allah'ın yeryüzünde her zaman geçerli olan kanunu (sünnetullah) gereği gerçekleştiği hatırlatılarak³⁶⁹ muhatabın kendi durumuyla mukayeseli olarak mantık yürütmesi ve ona göre kendi davranışlarını yeniden gözden geçirmesi sağlanmaktadır³⁷⁰.

3-İbret ve Güzel Öğütle Eğitim Metodu :

Çoğunlukla kıssalar vasıtasıyla uygulanan bu metotla muhatabın anlatılan bir olaydan ders çıkarması ya da kendisine yöneltilen bir nasihattan etkilenmesi, buna göre kendi davranışlarına yön vermesi beklenmektedir. Kur'an'da kıssaların yanında, yerlerin ve göklerin yaratılışında, gece ile gündüzün oluşumunda, canlıların türlü cins ve niteliklerde yaratılmasında da düşünen insanlar için ibret olduğu ifade edilir³⁷¹.

³⁶⁷ Kutub,S., Kur'an'da Ebedi Tasvir, s.187; Razi, age., c.XII, s.385-386; İbn Kesir, Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri, (çev.Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner), İst., 1988, c.I, s.392

³⁶⁸ Kutub,S., Fi Zilal, c.I, s.112

³⁶⁹ Fatır 35/43-44

³⁷⁰ Hitti, Philip K., Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, (çev.Salih Tuğ), İst., 1980, c.I, s.186; Daha geniş bilgi için bkz. Kutub, S., Kur'an'da Edebi Tasvir, s.184-268

³⁷¹ Bakara 2/64; Yunus 10/42; Ra'd 13/14; Nahl 16/12; Ankebut 29/35; Rum 30/24,28; Casiye 45/5

Ayrıca Kur'an'daki darb-ı meseller de ibret ve öğüt tesiri bırakarak insanı Allah'a itaate götürmekte ve masiyetten sakınmaya sevk etmektedir³⁷².

İbret; yanlış, kötü davranışlardan sakınmayı sağlayan olgu veya bu gibi olgulardan alınması gereken sonuç, ders anlamında bir kelime³⁷³; güzel öğüt (mev'ize) de kalbi yumuşatıp sevaba teşvik edici, günden sakındırıcı bilgiler³⁷⁴ olarak tanımlandığına göre her iki metot da kaynağını yine insanın en temel güdüleri olan haz alma ve elem duyma güdülerinde bulmaktadır.

4-Tebyîn, Tafsil ve Tasrif Metodu : (Açık,Ayrıntılı ve Değişik Yönleriyle Tekrarlı Açıklama Metodu) :

Tebyîn; açık ve zahir olmak, izah ve izhar etmek³⁷⁵ manalarında kullanılan "beyyene" fiilinin masdarıdır.

Tafsil; genişçe açıklamak, ayrı ayrı izah etmek, ayrıntılı açıklama getirmek³⁷⁶ anlamındaki "fessale" fiilinin masdarıdır.

Tasrif ise çevirmek, tahvil etmek, yönlendirmek, açıklamak gibi anlamlara gelen "sarrafе" fiilinin masdarı olup³⁷⁷, Kur'an'da iki yerde rüzgarın değişik yönlerden estirilmesi anlamında³⁷⁸ kullanılırken diğer yerlerde Allah'ın gerek âyetlerinin ve gerekse kevnî delillerin tekrar tekrar çeşitli şekillerde açıklanması anlamında kullanılır³⁷⁹.

İlgili âyetleri incelediğimiz zaman tekrar tekrar açıklanan şeylerin, insanların akıl ve duygularına tesir etmeyi kolaylaştıracak meseller³⁸⁰, Allah'ın sonsuz güç ve

³⁷² Suyutî, Celâluddin, el-İtkan fi Ulumi'l-Kur'an, (çev. Sakıp Yıldız,Hüseyin Avni Çelik), İst., 1987, c.II, s.337

³⁷³ TDK Sözlüğü, c.I, s.672

³⁷⁴ Sarı, Mevlut, Arapça Türkçe Lügat, İst., 1982, s.1668

³⁷⁵ Çanga, age., s.100

³⁷⁶ Çanga, ae., s.369

³⁷⁷ Çanga, ae., s.283

³⁷⁸ Bkz., Bakara 2/164; Casiye 45/5

³⁷⁹ Bkz., En'am 6/46,65,105; A'raf 7/58; İsra 17/41,89; Kehf 18/54; Ta-Ha 20/113; Furkan 25/50; Ahkaf 46/27

³⁸⁰ İsra 17/89; Kehf 18/54

kudretine işaret eden kâinattaki hareket ve düzeni konu alan deliller³⁸¹ ile inkârcı kimseler için hazırlandığı haber verilen vaif sahnelerinin³⁸² olduğunu görürüz.

Tebyîn, tafsîl ve tasrîf metodu ile muhataplarının akıllarını çalıştırıp anlamaları³⁸³, ibret ve öğüt almaları³⁸⁴, Rablerine kavuşacaklarına dair kesin bir kanaate ulaşır³⁸⁵ doğru yola dönmeleri³⁸⁶ ve günahlardan kaçınarak³⁸⁷, Allah'ın yüceliği karşısında boyun eğip O'na itaat etmeleri gibi sonuçların alınması beklenmektedir.

5-Soru-Cevap (İsticvâb) Metodu İle Eğitim :

Kur'an'da soru-cevap metodu çeşitli şekillerde kullanılmıştır. Kur'an'ın açıklama, hatırlatma, uyarma; Allah'ın varlığı, birliği ve yüce kudreti hakkında bilgi verme vs. gibi genel konularının, dikkat çekme, düşündürme, düşünmeye yön verme ve muhatapın konu hakkında analiz ve sentez düzeyinde fikir yürütmesine imkân sağlama gibi gayelerle soru-cevap şeklinde sunulmuş şeklidir.

Bu metot ile muhatap karşılıklı diyaloga zorlanır. Sorulan soruların uçları bazen açık bırakılıp kişinin düşünme gücünü olabildiğince kullanmasına imkân tanınır³⁸⁸. Bazen de, muhatapın da başka türlü cevaplandırması mümkün olmayan soruların cevapları peşinen verilerek³⁸⁹ muhatapın önceki tutumlarıyla ilgili bir bilişsel çelişki içine girmesi amaçlanır. Bunun hemen arkasından gelen duyguları ve basireti uyarıcı hitaplarla³⁹⁰ kişinin tutumlarını yeniden gözden geçirip değiştirme yönünde adım atmasına yardım edilmektedir.

³⁸¹ Furkan 25/45-50; İsrâ 17/41-42

³⁸² Ta-Ha 20/113; Ahkaf 46/27

³⁸³ Bakara 2/242; Nur 24/61

³⁸⁴ Bakara 2/221; İbrahim 14/25; İsrâ 17/41; Ta-Ha 20/113; Nur 24/1; Furkan 25/50

³⁸⁵ Ra'd 13/2

³⁸⁶ Âl-i İmran 3/103; A'raf 7/174; Ahkaf 46/27

³⁸⁷ A'raf 7/133

³⁸⁸ Bkz. Tur 52/35-42; Necm 53/24; Naziat 79/42-44

³⁸⁹ Bakara 2/186,189,215,217,219,220,222; Maide 5/4; En'am 6/63-64; Enfal 8/1; Yunus 10/34;

İsrâ 17/85; Kehf 18/83; Ta-Ha 20/105-107; Şuara 26/23-31; Ya-Sin 36/78-79; Zuhuruf 43/9

³⁹⁰ İlginç bir kaç örnek için bkz. Bakara 2/217,219,220; Maide 5/4; En'am 6/65; Yunus 10/34-35

6-Terhîb ve Terğîb(Sakındırma ve Teşvik) Metodu İle Eğitim :

Kur'an'da eğitimin dinamizm kaynağını oluşturan bu metot, genel olarak din eğitiminin en temel metotlarından biridir. Kur'an'da, insanın etken ya da edilgen olarak her halde eğitim faaliyetlerine katılmasında bu metoda işlerlik kazandıran korku ve ümit duygusunun etkisinin olduğuna işaret edilmiştir.

Kur'an'ın hemen her âyetinde değişik şekillerde bu metodun takip edildiği farkedilebilir³⁹¹. Kur'an'daki diğer metotların da nihaî olarak etki oluşturabilmeleri, bu metodun etki mekanizmasını üzerine kurduğu insanın fizyolojik kaynaklı güdülerinden olan hazza yönelme ve elemden kaçma temayülüne bağlıdır.

Zarar verecek şeylerden kaçma, organizma için faydalı şeylere yaklaşma ve ilgi duyma eğilimi birincil güdülerden olmakla birlikte zamanla toplumsallaşabilir³⁹². Onun için Kur'an, insanın bu güdüsünün etki mekanizmasını gerçek dışı objeler üzerine kurarak hastalık haline gelen gereksiz korkulara³⁹³ ve gerçek dışı ümitlere³⁹⁴ kapıldığından bahseder. İlginçtir ki Kur'an bu marazî durumu da bazen terğîb ve terhîb metoduyla tedavi etme yoluna gider³⁹⁵.

Daha sonra gerçek merciinde değişik uyarıcılarla motive edilen bu güdü insanın kendiliğinden iyi davranışlara yönelmesini ve kötülerinden sakınmasını temin etmektedir³⁹⁶.

Bu maksatla "Allah dinî bakımdan iyi veya kötü davranışlarına göre insanlara birbirinden farklı iki yüz göstermektedir:

- a) Parlak bir istikbal ve iyi şeyler vadeden güleç yüz,
- b) Kahredici bir felaket vadeden gazaplı yüz"³⁹⁷

³⁹¹ Kutub, M, İslam'da Eğitim Metodu, s.166; Gazâli, İhya,(çev.A.Serdaroğlu), c.IV, s.314

³⁹² Baymur, age., s.69

³⁹³ Nisa 4/77; Tevbe 9/13; Muhammed 47/20;

³⁹⁴ Yunus 10/18; Zümer 39/3

³⁹⁵ Enfal 8/16; Muhammed 47/27; Bilgi için bkz. Cebeci, Lütfullah, Kur'an'a Göre Takva, 2. bs., İst., 1991, s.56 vd.; Bayraklı, age., s.238,239 vd.

³⁹⁶ Maide 5/28; En'am 6/15; Yunus 10/15; Zümer 39/13

³⁹⁷ İzutsu, Kur'an'da Allah ve İnsan, (çev. Süleyman Ateş), bs.y.y., ts., s.227

Allah'ın her şeyi görmesi, duyması, bilmesi vs. ile sonsuz güç ve kudrete sahip ezeli ve ebedi bir varlık olması, bu metodun muhatabın inancının derinliği nisbetinde etkililiği ve sürekliliğini artırmaktadır.

Teşvik ve sakındırma metodu, Hz. Muhammed (sav)'e peygamberlik görevi verilmesinin ardından yakın ve uzak çevresine karşı takip etmesi istenen ilk metottur. Hz Peygamber ilk davet ve eğitim hamlesini bu metotla başlatmıştır.

Kur'an'ın pek çok yerinde birbirinden ayrılmayan bu ikili metodun, ilk inen âyetlerde görüldüğü üzere, özellikle Mekke döneminde birinci kısmına (terhib) daha ağırlık verildiği dikkati çeker. Biz, çalışmamızın bundan sonraki bölümünde Kur'an tarafından inzar kavramıyla ifade edilen bu metodun eğitsel değerini daha ayrıntılı olarak incelemeye çalışacağız.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'AN'DA İNZAR METODU

I-KUR'AN'DA İNZAR KAVRAMI VE DİĞER BAZI KAVRAMLARLA İLİŞKİSİ

A-KUR'AN'DA İNZAR KAVRAMI:

1-Lügat Anlamı:

"İnzar" kavramı Arapçada (ن ز ر) kökünden türemiş bir kelimedir. Kur'an'da bu kökten türeyen kelimeler temelde iki farklı anlamda kullanılmıştır.

a) (نَذَرَ - يَنْذِرُ - نَذَارًا وَنَذِيرًا) şeklinde "adamak", "sadaka veya ibadet türünden bir şeyi kendi üzerine vacip kılmak" anlamında kullanılır¹

b) (نَذَرَ - يَنْذِرُ - نَذْرًا وَنَذِيرًا) şeklinde "bilip sakınmak", "ihtiyatlı davranmak" anlamındaki kökten türemiş şekilleri kullanılır. Kur'an'da bu ikinci manadaki kullanılışları daha yaygındır.

(نَذَرَ) fiilinin bu ikinci manadaki kullanılışından türemiş bulunan inzar kelimesi; "uyarmak", "ikaz etmek", "korkutmak"; "korkunç haber vermek"; "korkulacak yeri ve hususu bildirmek"; "bir şeyi bildirip sakınmasını istemek"; "dikkatini çekmek", "korku verip uyanık kılmak"; "korkulu bir şeyden sakındırmak için bildirmek"; "zararlı şeylerin geleceğini bildirerek korkutmak"; "bir işin sonucunun sakıncalı olabileceğini hatırlatma", "sakındırma" ve "ihtar etme" gibi anlamlara gelmektedir².

¹ Bu anlamda geçtiği âyetler için bkz., Bakara 2/170; Âl-i İmran 3/4; Hacc 22/29; Meryem 19/26;

İnsan 76/7

² Bkz., İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, Beyrut, ts., c.V, s.200-203; Cevherî, İsmail İbn Hammad, Tâcu'l-Lügati ve's-Sihahi'l-Arabiyye, (Tahkik, Ahmed Abdulğafur Attar), 3.bs., Beyrut, 1399/1979, c.II, s.825-826; Damiğani, Hüseyin b. Muhammed, Kamusu'l-Kur'an (el-Vücuḥ ve'n-Nezair), Beyrut, 1985, s.451-452; Mucemu Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim, 2.bs., Mısır, 1390/1970, c.II, s.294-298; Razi, Fahrüddin, Tefsir-i Kebir (çev.Suat Yıldırım ve ark.), Ank., 1988, c.IX, s.443, c.XIV, s.36, c.XVII, s.171; Yazır, Muhammed Hamdi, Hak Dni Kur'an Dili, (sad. İsmail Karaçam ve ark.), İst., 1992, c.I, s.192, c.VI, s.51; Sarı, Mevlut, el-Mevarid, İst., 1982, s.1500; Meydan Larousse, İst., 1987, c.VI, s.355

2-Tanım:

İnzar kelimesinin lügatteki karşılıklarına yakın olarak Kur'an'da daha hususî manaları bulunmaktadır.

Dinî bir kavram olarak inzar, bütünüyle ilahî vahyin muhatabı olan insana, onun Allah'tan korkup sakınmasını ve böylelikle Allah'ın hoşnutsuzluğuna ya da azabına sebebiyet veren düşünce ve fiillerden uzaklaşmasını temin eden uyarı ve ikaz türünden şeylerin yöneltilmesi, ulaştırılması ve haber verilip bilgilendirilmesi anlamını ifade etmektedir.

Buna göre, muhataba dinî tekliflerin ulaştırılması³, ilim, amel namına ne varsa her şeye davet etme ile her türlü çirkinden menetme⁴, başka bir deyişle, emr-i bi'l ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker⁵ fiili de bu kelimenin anlam muhtevasına dahildir.

İnzar, gaflet ve dalâlet içinde yüzmeleri sebebiyle kendilerini bekleyen tehlikeyi göremeyen kimseleri uyandırma⁶ ve yapılan günahlara karşı ilahî ceza ile korkutmadır⁷. Bu şekildeki uyarmanın gayesi, patolojik korku ve dehşete sevk etmek olmayıp aksine, önceden varılan bir anlaşmanın gereği olarak muhatabın üstlendiği şerefli görev ve sorumluluğun ona hatırlatılmasından ibarettir⁸.

İnsanın yaratılışı ile birlikte ona gösterilen iki yol, neticeleri ile birlikte onun bilgisine sunulmuştur⁹. Aynı durum Hz. Âdem ile eşinin cennetten çıkarılarak yeryüzüne gönderilmesinin ardından daha ayrıntılı ifadelerle açıklanmıştır: "Eğer benden size bir hidayet gelir de her kim hidayetime tabi olursa onlar için herhangi bir korku yoktur ve onlar üzüntü çekmeyeceklerdir. İnkâr edip âyetlerimizi yalanlayanlara gelince onlar cehennemliktir, onlar orada ebedî kalırlar"¹⁰.

³ Razi, age., c.XIV, s.139

⁴ Razi, age., c.XVII, s.378

⁵ İbn Teymiye, Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe, (çev. Vecdi Akyüz), İst., 1989, s.122

⁶ Kutub, Seyyid, Fi Zilali'l-Kur'an, (çev.M.Emin Saraç, İ.Hakkı Şengüler, Bekir Karlığa), İst., 1986, c.XV, s.359

⁷ Razi, age., c.XVII, s.529

⁸ Topaloğlu, Bekir, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA), İst., 1993, c.VII, s.377, (cennet md.)

⁹ Bkz., İbrahim 14/7; İnsan 76/3-6; Beled 90/10; Şems 91/8-10

¹⁰ Bakara 2/38-39; Benzer âyetler için bkz. Ta-Ha 20/123-127

İşte inzar, Allah'ın bütün insanlar için geçerli olan kanununun onlara hatırlatılarak doğru yola gelmelerini yahut buldukları hak yoldan fisk ve fücür tarafına meyletmemelerini sağlama amacına yönelik bir metottur. Kur'an'da sünnetullah, " kim iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır. Kim de kötülükle gelirse o sadece getirdiğinin dengiyle cezalandırılır. Onlar haksızlığa uğratılmazlar"¹¹ şeklinde mutlak bir adalet anlayışını yansıtıcı tarzda ifadesini bulur. İnzar da bunun gereğini etkili bir şekilde duyurup muhatabı kendi lehine harekete sevketmeye yöneltmedir.

İnzar kavramının, "nezîr" ve "münzîr" şeklinde ism-i fail kullanılışlarına "öğretici", "korkutucu", "sakındırıcı" şeklinde verilen¹² manalarından anlaşıldığına göre bu kavram, "bilgilendirmek" ve "öğretmek" gibi pedagojik anlamları da ihtiva etmektedir. Buna göre "münzîr" veya "nezîr", bir topluma düşman tarafından veya başka bir yerden ansızın gelebilecek tehlikeleri bildiren ya da öğreten¹³ manasına gelmektedir. Böyle bir öğretim faaliyeti içinde bilgiye konu olan şeyin tehlike nev'inden bir şey olması, bilgilenmenin sonucunda korku duygusunu uyandırmaktadır. Bundan dolayı münzir aynı zamanda "korkutucu" anlamını ifade eder. Kişide oluşan korku duygusu onun korku objelerinden ya da fiillerinden uzaklaşıp sakınmasını sağlayacağından bu duruma işaretle "sakındırıcı" anlamını taşımaktadır. Kelimenin anlam yapısı ile ilgili bu tahlilimizden anlaşıldığı üzere inzar kavramının en temel anlamı pedagojik bir mana içermektedir. Diğer manalar birincinin tabii sonuçlarını ifade eder durumdadır.

İnzar kavramının ilk başlarda nazil olan âyetlerde daha çok insanın hisleri üzerinde kurulu olan tesir mekanizması gittikçe bilişsel alana kayar. Medine döneminin sonlarına doğru Tevbe sûresinin 122. âyetiyle nihaî olarak dinî ilimlerde derin bilgi sahibi olanlara yüklenen görev inzar kavramıyla ifade edilmiştir ki bu tamamıyla dinî eğitim ve öğretim faaliyeti olarak düşünülebilir.

¹¹ En'am 6/160; Benzer âyetler için bkz., Yunus 10/26-27; Neml 27/89; Kasas 28/84; Mümin 40/40

¹² Bkz., İbn Manzur, age., c.V, s.202-203

¹³ İbn Manzur, age., ay.

Böylece bilgilendirme yoluyla insanın kendi nefsinde ve evrendeki Allah'ın âyetlerini düşünüp, O'nun yüceliğini farketmesi; sonsuz nimet ve rahmetinin yanında bunlara derin anlamlarını kazandıran helak edici kahr ve gazabını idrak etmesi ileri düzeyde sağlanmış olur. Bunun sonucu olarak sonsuz iyilik ve merhamet sahibi olan Alah'a her şeyden çok bir sevgi duyma¹⁴ yanında gerek O'nun rızasına muhalif bir iş yapma ve gerekse asla emin olunamayan azabına¹⁵ uğrama ihtimalinden kaynaklanan bir korku arasında dengeli ve dinamik bir şahsiyet oluşur¹⁶. "Allah'tan (gereği gibi) ancak alimler korkar"¹⁷ âyeti de bilgi sahibi olmakla korku arasındaki ilişkiyi ifade etmektedir.

B- "İNZAR" IN DİĞER BAZI KAVRAMLARLA İLİŞKİSİ

1-İnzar-Korku-Takva İlişkisi:

Yalın anlamıyla "korku", psikolojik boyuta sahip bir terimdir. Latince "bunaltı" anlamına gelen "anguista" sözcüğünden türediği kabul edilmektedir¹⁸.

Bir tehlike karşısında duyulan heyecan ve bunalım¹⁹ olarak tarif edilen korku, "tüm insanlarda ortak, doğal ve evrensel duygu durumudur".²⁰

Korku, kötü bir şeyle karşılaşmaktan ve sakınılması gereken bir şeyi beklemekten ileri gelen²¹, insanın karşılaşmış olduğu tehlike ile orantılı²² bir tepki durumudur. Dolayısıyla, kişiyi uyaran ve kendisini savunmasını sağlayan son derece faydalı bir mekanizmadır²³. Onun için korku, insanın ve insanlığın korunması,

¹⁴ Bakara 2/165; Tevbe 9/24; Ayrıca bilgi için bkz., Râzi, age.. c.IV, s.187

¹⁵ A'raf 7/99

¹⁶ Hökelekli, Hayati, Din Psikolojisi, Ank., 1993, s.142

¹⁷ Fatır 35/28

¹⁸ Zülliger, Hans, Çocuklarımızın Korkuları, (çev. Kâmuran Şipal), İst., 1975, s.9

¹⁹ Alaylıoğlu, Ruşen-Oğuzkan, A.Ferhan, Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü, İst., 1976, s.176;

Horney, Karen, Çağımızın Tedirgin İnsanı, (çev. Ayda Yörükkan), İst., 1980, s.52,54

²⁰ Köknel, Özcan, Korkular Takıntılar Saplantılar, İst., 1990, s.7

²¹ Köknel, age., s.16; İbn Miskeveyh, Ahlâkı Olgunlaştırma, s.184; Razi,age,c.IV, s.84, c.XII, s.424; Gazâlî, İhya, (A.Serdaroğlu.trc), c.IV, s.286

²² Horney, age., s.52,54

²³ Yörüköğlu, Atalay, Çocuk Ruh Sağlığı, İst., 1991, s.289

kollanması için gerekli olan insancıl bir duygudur²⁴. Bu özelliğinden dolayı "korku, insanın insan aşamasına ulaşabilmesi için ödediği bir ücrettir" tanımlaması yapılmıştır²⁵.

Korku; nedeni belli, açık, hesaplı ve mantıklı olarak bilinçli bir şekilde gelişebildiği gibi bilinçsiz olarak sadece duygusal bir temelde de ortaya çıkabilir²⁶.

Fitri bir duygu olarak ele alındığında ilk olarak çocukta ancak bir yaşından sonra görülmeye başlar²⁷. Zihni gelişimin başladığı iki-üç yaşlarında ise daha açık olarak ortaya çıkar²⁸. Genellikle gürültü, tanımadığı canlılar, karanlık, yükseklik, yalnızlık ve düşme tehlikesi bu yaşlardaki çocuklarda korku uyandıran durumlardır²⁹.

Çocukluk çağında ilk tezahür eden duyguların başında gelen korku, ilk başlarda bilerek değil, sadece fitrattan kaynaklanan bir refleksten ibarettir³⁰. Fakat çocuğun beden, ruh ve zihinsel gelişim durumuna göre yine de erken denebilecek yaşlarda korkunun bilgiyle ilgili olduğu anlaşılmıştır. Üstün yetenekli çocukların, diğer çocukları hiç etkilemeyen bazı olaylardan tehlike sezdikleri ve korktukları tespit edilmiştir³¹.

Genel olarak korkuları, ortaya çıkışlarına göre dört kısma ayırmamız mümkündür³²:

- a) Belirli şartlar altında oluşan, şartlı reflekslerle teşekkül eden korkular,
- b) Hoşa gitmeyen bir hayat tecrübesi neticesinde meydana gelen korkular,
- c) Öğrenilen veya taklit edilen korkular,
- d) Kişinin kendine has korkularıdır ki bunlar ya beden yapısındaki anormalliklerden veya ruhsal bozukluklardan meydana gelmiş olan aşağılık kompleksi sonucu ortaya çıkan korkulardır.

²⁴ Köknel, age., s.11

²⁵ Zülliger, Çocuklarımızın Korkuları, s.9

²⁶ Alaylıoğlu, age., s. 176

²⁷ Başaran, İ. Ethem, age., s.105

²⁸ Ay, M. Emin, Çocuklarımıza Allahı Nasıl Anlatalım? İst, 1985, s.27

²⁹ Başaran, age., s. 105 ; Bilgin, İslâm ve Çocuk, s.81; Bayraklı, age., s.237 vd.; Bayraktar, age., s.55; Yörükoğlu; Çocuk Ruh Sağlığı s.289; Zülliger, age., s. 12

³⁰ Bayraklı, age., s.237 vd.; Bayraktar, age., s. 55

³¹ Bilgin, age., ay.

³² Özgür, İbrahim N., Ailede, Okulda Çocuk ve Gencin Ruh Sağlığı , 2. bs. İst., ts., s. 175

Bu bağlamda dini korkuya gelince, o da bir ruhî heyecan durumudur. Ancak konusu dinîdir³³. Bütün dış görünüşleri itibariyle tabii korkuyla aynı olmakla birlikte, korku kaynağının öncekilerinden farklı bir takım özelliklerinden dolayı daha özel bir anlama sahiptir.

Kur'an'da "korku", "korkma" anlamına gelen ya da bu anlamda kullanılan değişik kelimeler mevcuttur. Birbirinden ince mana nüanslarıyla ayrılan bu kelimeleri kısaca inceleyerek Kur'an'da korku kavramıyla ilgili genel bir kanaate ulaşmak ve böylece "korku uyandırarak sakındırma" anlamındaki inzarın hareket ettirici zeminini ve buna atfedilen önemi tespit etmek istiyoruz.

Bu maksatla, Kur'an'da geçen ilgili kelimeleri şöylece tespit etmemiz mümkündür: Havf, haşyet, hazer, huşu', rahbet, vecel, fez', ikşî'rar, işfak, ru'b ve ifrak. Biz bunlardan, Kur'an'da korku kavramını anlamamıza yetecek kadar kullanım sahası ve anlam yüküne sahip olan havf ve haşyet kavramları üzerinde daha çok duracağız . Diğerlerinden ise kısaca bahsedeceğiz.

Kur'an'da diğerlerine göre daha çok geçen havf kelimesi³⁴, Arapçada "bilinen ya da hissedilen bir işarettten dolayı irkilmek", "bir tehlike karşısında ne olacağı endişesi içinde olmak" anlamlarına gelmektedir³⁵. Kelimenin geçtiği âyetlere bakılacak olursa oldukça geniş bir kullanım sahasının olduğu görülür. Somut bir obje ya da durum karşısında duyulan dünyevî korkuları ifade etmek için kullanıldığı gibi insanüstü bir kaynağa, makama ya da otoriteye karşı duyulan korkuları anlatmak için de kullanılır. Yine dünyevî bir takım endişeler de bu kelime ile anlatılır.

³³ Melici, Abdülaziz. Dinde Psikolojik Araştırmanın Gelişimi, (çev. Selahaddin Parlador), DEÜİFD II, s. 188

³⁴ Bkz., Bakara 2/38, 62, 112, 114, 155, 182, 229, 239, 262, 274. 277; Âl-i İmran 3/170, 175; Nisa 4/3, 9, 34, 35, 83, 101, 128; Maide 5/23, 28, 54, 69, 94, 108; En'am 6/15, 48, 51, 80, 81; A'raf 7/35, 49, 56, 59, 205; Yunus 10/15, 62, 83; Hud 11/3, 26, 70, 84, 103; Yusuf 12/13; Ra'd 13/12, 13, 21; İbrahim 14/14; Nahl 16/47, 50, 112; İsra 17/57, 59, 60; Meryem 19/5, 45; Ta-Ha 20/21, 45, 46, 67, 68, 77, 112; Nur 24/37, 50, 55; Şuara 26/12, 14, 21, 135; Nemi 27/10; Kasas 28/7, 18, 21, 25, 31, 33, 34; Ankebut 29/33; Rum 30/24, 28; Secde 32/16; Ahzab 33/19; Sâd 38/22; Zümer 39/13, 16, 36; Mümin 40/26, 30, 32; Fussilet 41/30; Zuhruf 43/68; Ahkaf 46/13, 21; Fetih 48/27; Kâf 50/45; Zâriyat 51/28, 37; Rahman 55/46; Haşr 59/16; Cîn 72/13; Müddessir 74/53; İnsan 76/7,10; Nâziat 79/40; Şems 91/15; Kureyş 106/4

³⁵ İsfehani, Ragıp, Müfredat, s. 229

Havf kelimesinin Kur'an'daki kullanım alanı içindeki manalarının genel bir değerlendirmeye ortak sonucu ele alındığında bunun "insanın algıladığı, gördüğü ya da düşündüğü, imgelediği, tasarladığı tehlikeli, tehdit dolu durum, kişi, nesne, olay ve olgu karşısında gösterdiği doğal, evrensel duygulanım durumu, ruhsal tepki"³⁶ olarak tanımlanan "korku" kelimesini karşıladığı görülür. Havf, daha çok herhangi bir yönlendirmeye tabi tutulmamış yada eğitilmemiş fitri bir kabiliyeti ifade eder. Onun için korku objeleri farklıdır. İnsanın nötr halde, çift yönlü hareket kabiliyeti içindeki durumuna uygun olarak bu objeler de çevresel şartlar içinde müspet ya da menfi değerli özelliklere sahiptirler.

Daha özel anlamda ise havf, genellikle görülen, duyulan ya da hissedilen, bir güç ya da kuvvet karşısında kendi zayıflığını idrak eden bir insanın kalbinde meydana gelen korku³⁷ olarak tanımlanmıştır. Buna göre havf, kişinin kendini tanıyıp aczini bilmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu ilk aşamada korkunun bilme, tanıma veya bilgi ile ilgisi olduğu görülüyor. Ancak korku konusu olan şeyle ilgili bilgi noksanlığı bulunduğundan korku objeleri hususunda seçici davranılmamaktadır.

Kur'an'da "havf"tan sonra en sık tekrarlanan "haşyet"³⁸ kelimesi ise "korkulanı bilerek saygıyla birlikte korkmayı ifade eder³⁹. Başka bir anlatıyla birinin azamet ve ihtişamını hayalinde canlandıran kişinin onun heybeti karşısında kalbini kaplayan ürperme demektir"⁴⁰. Kur'an'daki kullanımına bakılırsa duyulan aşırı bir korkuyu anlatmaktadır⁴¹. Bu korku daha çok korku kaynağı olan varlığın tanınmasından ileri gelmektedir⁴².

³⁶ Köknel, age., s.16

³⁷ Mevdudi, Tefhim, c.V, s.447

³⁸ Bkz., Bakara 2/74, 150; Âl-i İmran 3/173; Nisa 4/9, 25, 77; Mâide 5/3, 44, 52; Tevbe 9/13, 18, 24; Ra'd 13/21; İsrâ 17/31, 100; Kehf 18/80; Ta-Ha 20/3, 44, 77, 94; Enbiya 21/28, 49; Mü'mininun 23/57; Nur 24/52; Lokman 31/33; Ahzab 33/37, 39; Fatır 35/ 18, 28; Ya-Sin 36/11; Zümer 39/23; Kaf 50/33; Haşr 59/21; Mülk 67/12; Naziat 79/19, 26, 45; Abese 80/9; A'la 87/10; Beyyine 98/8

³⁹ İsfehani, age., s.213

⁴⁰ Mevdudi, Tefhim, c.V, s.447

⁴¹ İzutsu, Kur'an'da Dini ve Ahlakî Kavramlar, (çev. Selahattin Ayaz), İst., 1991, s.261

⁴² Razi, age., XVIII, s.404

İnsanın mükellefiyetinin şartı, kendini tanımasına imkan verecek şekilde potansiyel akıl gücüne sahip olmasıdır. Bu güce sahip olan insan dinî açıdan mükellef kabul edilir ve Allah'a inanması ve O'na itaat etmesi beklenir. Alla'hı bilip O'na inanmanın ilk kalkış noktası insanın kendi acziyetinin farkına varmasıdır. Bu da onda tabii olarak korku (havf) uyandırmaktadır. Kur'an'da bu duygunun tahrik edilmesi genellikle Allah'ın kıyamet ya da ahiretteki azabının korku objesi olarak verilmesiyle yapılır⁴³. Böylece insanın kendini tanıyıp dış dünyaya yönelmesi sağlanmaya çalışılır. İşte insanın önce kendi varlığının bütün gerçekliğiyle tanınmasına yardım eden, daha sonra da kendi dışına açılımına imkan veren bu korku Kur'an'da imanın bir gereği olarak görülür⁴⁴.

Bu korkunun, korku kaynağına olan bilgisel yakınlıkla daha şuurlu hale dönüşmesi haşyet ile ifade edilir. Bu hususta dikkate değer bir durum, ayetlerde haşyet duyulması istenilen Allah'ın azabı olmayıp bizzat kendisi olmasıdır⁴⁵. Yani, O'nun zatını tanıma oranında gelişip büyüyen ve kişiyi ihsana yaklaştıracak yüksek bir saygı ve aşk heyecanı uyandıran hürmet manasına bir korkudur⁴⁶. Onun için "haşyet, marifetle birlikte bulunan korkudur"⁴⁷ denilmiştir. Bunun da sağlam delili Kur'an'daki "Allah'tan, kulları içinde (gereği gibi) ancak âlimler korkar"⁴⁸ ayetidir.

Gerek kendi acziyetinin farkedilmesinden gerekse korku kaynağı olan varlığa ilişkin bilgi ve tanımadan olsun eğer idrak edilen güç ve kuvvet gerçekten insanüstü aşkın bir kuvvetse (Kadir-i Mutlak), Kur'an bu korkuya izin verir, hatta tahrik eder. Çünkü bu bir vakıanın gereğidir, fitri melekenin tabii bir faaliyetidir. Ancak korku insanın diğer varlıklar içindeki şerefli konumuna yakışmayacak tarzda, onun üstünlüğünü zedeleyici bir merciden kaynaklanıyorsa bu kabul görmez. Kur'an'a göre korkulacak tek varlık ve tek otorite Allah'tır ve O'nun makamıdır. Onun dışındaki her

⁴³ Bkz., En'am 6/15; A'raf 7/59; Enfal 8/48; Yunus 10/15; Hud 11/3, 84, 103; Ra'd 13/21; İbrahim 14/14; İsrâ 17/57; Nur 24/37; Zümer 39/16, 13; Mü'min 40/32; Kâf 50/45; Zâriyat 51/37; Müddessir 74/53

⁴⁴ Âl-i İmran 3/175

⁴⁵ Bakara 2/74, 150; Mâide 5/3, 44; Tevbe 9/13; Ra'd 13/21; Ta-Ha 20/2-3; Enbiya 21/28, 49, 90; Nur 24/52; Ahzab 33/39; Fatır 35/18; Ya-Sin 36/10; Zümer 39/23; Kâf 50/33; Haşr 59/21; Mülk 67/12; Abese 80/9; Beyyine 98/8

⁴⁶ Yazır, age., c. IX, s.336 vd.

⁴⁷ İbn Kayyım el Cevziye, Medaricu's-Sâlikin, c. I, s.397

⁴⁸ Fatır 35/28

şey isteyerek ya da istemeyerek O'na boyun eğdiğine⁴⁹ göre O'ndan başka korkuya lâyık hiç bir şey bulunmamaktadır. Onun için tasvip edilen bütün korkular nihâf olarak O'nda kaynak bulur.

Bu husustaki " korku ise iki kısımdır:

a) İkabtan dolayı olan korku olup, müptedilerin (bu işe yeni başlayanların) makamıdır.

b) Celal ve azametten dolayı korku. Bu da muhakkiklerin, hakikat erbabının korkusudur. Bu korkunun sona ermesi imkânsızdır. Zira Allah'ın celalini bilip tanıyan herkesin kalbinde bu korku en mükemmel biçimde bulunur ve devam eder"⁵⁰. Bir mutasavvıfın, "senden korkuyorum ama cehennemin azabından çekindiğim için değil. Neden ve niçin korkayım ki, bütün gece bana dostluktan bahsediyorsun. Ruhlara sırlar tevdi ediyorsun. Kalplerde gizli olanı biliyorsun. O kadar ulusun ki senden başkasına büyük demeye dilim varmıyor, en büyük şeyler yanında pek küçük kalıyor"⁵¹ diyerek dile getirdiği bu ikinci kısım korkudur.

Bu ikinci kısım korkuyu psikolojik anlamdaki korkuya indirgemek oldukça zordur hatta imkânsızdır denilebilir. Çünkü bu anlamda Allah'tan korkmak herhangi bir şeyden korkmak gibi değildir. Bu korku saygı, ihtiram ve hürmet manalarını ihtiva eder ve daima sevgiyle karışık bir halde bulunur. Onun için bir şeyden korkan ondan kaçıp uzaklaştığı halde Allah'tan korkan O'na yönelip yakınlaşır⁵².

Bu noktada inzar ile temas kurmamız gerekirse Kur'an'da inzar hareket ettirici kaynağını gerçek manada korkunun tanımına daha yakın olan birinci kısım korkudan alır. Yani âyetlerde sürekli olarak vurgulanan özellikle ilk başlarda Allah'ın buyruklarına uymayanların değişik türdeki azaplarıyla karşı karşıya geleceği konusudur. Peygamberlerin gönderildiği ortam içinde ileri derece de menfi özelliklere sahip mübtedilerin durumlarına tek uygun gelen de budur. Ama insanın kendini aşıp

⁴⁹ Fussilet 41/11

⁵⁰ Razi, age., c.XI, s.228; Ayrıca bkz. Gazâli, (A. Serdaroğlu trc.) c.IV, s.287.

⁵¹ Kelâbâzi, Doğuş Devrinde Tasavvuf (Ta'arruf), (çev. Süleyman Uludağ), 2.bs., İst.,1992 s.149.

⁵² Mustafa Sabri efendi, Dinî Mücedditler, İst., 1994, s.207; Yazır, age., c.IX, s.336; Fazlurrahman, Ana Konularıyla Kur'an, (çev. Alpaslan Açıkgenç), Ank., 1987, s.92.

varlığının esas nedenini bulma yolundaki çabaları netice verdikçe korku, "senden korkuyorum, ama cehenneminden çekindiğim için değil" tarzında yeni bir yapıya bürünür.

Onun için diyebiliriz ki inzar, metot olarak insanı sıfır seviyesinden kavrayan bir bir özelliğe sahiptir. İnsanın hayvanlık seviyesine, hatta daha da aşağılara indiği zamanlarda, bu durumun yoğunluk derecesine göre inzarın da ileri derecede etkileyici bir metot olarak görev alması söz konusu olur.

Bu devrede, fitratındaki yerleşik hisle varlığını tehdit ettiğini sandığı her şeyden uzaklaşma eğiliminde olan insan, gittikçe kavrar hale geldiği acizliği karşısında yüzlerce korkuyla yüzyüze gelir. İşte bu noktada inzar metodu ile ona yegane güç ve kudret (Vahidu'l-Kahhar) takdim edilir. Bütün evrenin Rabbi, bu seviyedeki insanın anladığı dilden ona tanıtılır. Böylece insanın fitratındaki özün (korkma hissi) tek kaynaktan kumanda edilerek istikrara kavuşması temin edilmek istenmektedir⁵³.

Kendini algılama hususunda geri dönülmez bir yola girerek kendi acizyetinin farkına varamayan insan yegâne güç ve kudret sahibini keşfetmesi mümkün olmayabilir. Allah'ın kalpleri mühürleneler olarak bahsettiği bu kesim insanlar artık hiç bir etkileyici unsura açık olmadıklarından inzarın da onlara fayda vermesi mümkün olmamaktadır⁵⁴. Belki korkular bile, korkutmalar onların azgınlığını daha da artırmakta⁵⁵ ve bu korkuları, inzar düzeyinde bir etkiye dönüşmesine yeterli olmamaktadır⁵⁶. Çünkü inzarın kendi içindeki oluşum sürecinin başlangıcı korku, sonu ise korkunun gereği olan tutum ve davranış değişikliğidir⁵⁷. Bunun için inzarın karşılığı olarak ilk aşamasına işaretle "korkutma", sonuca işaretle de "sakındırma" terimleri kullanılmaktadır.

Kur'an'da inzarın yapı taşlarını oluşturan Allah korkusu, muhatapların müspet yönde değişimleri için bir hazırbulunuşluk safhasıdır veya yeterlilik düzeyidir denebilir. Bu safhaya gelinmeden ve bu düzey tutturulmadan eğitsel hedeflere doğru herhangi

⁵³ İbn Kayyim, age., c.I, s.398; Kuşeyri, Abdülkerim, Kuşeyri Risalesi, (çev. Süleyman Uludağ), İst., 1991, s. 265. Bkz. Bakara 2/40,150; 3/175; 5/3,44;16/51

⁵⁴ Bakara 2/6; Ya-Sin 36/10; Enbiya 21/45

⁵⁵ İsra 17/60

⁵⁶ Fatır 35/18; 36/11; 79/45

⁵⁷ Razi , XII, s.150

bir mesafenin katedebilmesi oldukça zordur veya hiç mümkün olmayabilir. Bunun için Kur'an'da, özellikle ilk dönem muhataplarının dinî anlayışları ve psikolojik yapılarına uygun olarak bu ilk safhanın oluşmasının öneminden bahsedilmiştir. Bu da insanın subjektif ve objektif dünyalarında saklı işaretlerle sonsuz güç ve kudretteki yüce Varlık'ın farkına varılmasının tabii bir sonucu olarak gelişmektedir. Onun için bir kısım âyetlerde "sen ancak görmeden Rabbinden korkanları uyarabilirsin"⁵⁸ ifadeleri kullanılırken başka bir âyette de "de ki, ... ben sadece inanan bir kavim için bir uyarıcı (nezîr) ve müjdeciyim"⁵⁹ ifadelerine yer verilmiştir.

Yine "bununla (bu Kur'an'la) onun diri olanları uyarmasını ve kafirlere cezanın hak olduğunu söylemesini istedik"⁶⁰ âyetini "sen ancak korkanı uyarabilirsin" âyetiyle birlikte düşündüğümüzde "korku"nun bir hayat emaresi olduğunu ya da "korkan (men yahşa)" ın, kâfirlerin karşıtı olarak kullanılan (men kane hayyen:diri olanlar)⁶¹ tanımlamasına uygun düşen mümin kelimesiyle aynı anlamı paylaştığını görürüz.

Buradan çıkacak sonuç, korku, iman ve inzar arasında sıkı bir ilginin varlığıdır. Her fırsatta dile getirdiğimiz gibi buradaki korku modern psikolojinin yaptığı tanımların sınırlarını zorlayıcı bir mahiyete sahiptir. Belki başlangıç itibariyle modern psikolojik tanıma uyan bu kavram, ilahî eğitimi şekillendirip bütünleyen diğer unsurların da (Allah'ın Rahman ve Rahim olması; kullarına sonsuz rahmet ve adaletle tecelli edecek olması, duaları ve tevbeleri kabul eden, iyileri en güzel şekilde mükâfatlandıran vs. gibi vasıflara sahip yüce bir varlık olduğu bilgi ve eğitiminin) devreye girmesiyle psikolojik anlamından gittikçe uzaklaşır. Nihai seviyede ise, bütün anlamını yitirmemekle birlikte, Allah'ın sonsuz rahmet deryasında sevmekle özdeşleşir. Bu seviyedeki korku Allah'ın sevgisini kaybetme onun cemalinden mahrum olma korkusudur⁶².

Kur'an'da korku anlamını taşıyan, fakat havf ve haşyetten daha az tekrarlanan diğer kelimelere de bir bakacak olursak;

⁵⁸ Fatır 35/18; Benzer âyetler için bkz., En'am 6/51; Ya-Sin 36/11

⁵⁹ A'raf 7/188

⁶⁰ Ya-Sin 36/70

⁶¹ Ya-Sin 36/70

⁶² Çakan, İsmail L., Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları, İst., 1992, s.55

Bunlardan "hazer" ⁶³ Kur'an'da "(korkudan dolayı) sakınmak, korunmak, çekinmek"⁶⁴ anlamlarında kullanılmıştır. İki yerde⁶⁵ "Allah'ın kendisine karşı gelmekten korkutup sakındırmasından bahisle "korkutmak, sakındırmak"⁶⁶ anlamında kullanılırken âyetlerin hemen arkasından "dönüşün yalnız Allah'a olduğu hatırlatılıyor ve bu sakındırma, Allah'ın kullarına olan sonsuz şefkati ve yumuşaklığı sebebine bağlanıyor⁶⁷. Ayrıca bir âyette müminlere hitaben peygamberin emirlerine aykırı davrananların başlarına bir bela gelmesinden veya kendilerine çok elemli bir azap isabet etmesinden sakınmaları isteniyor⁶⁸. Başka bir yerde ise secde ederek veya kıyamda durarak ibadet eden, ahiretten çekinen ve Rabbinin rahmetini dileyen kimse ile inkârcı olan, bilenlerle bilmeyenlerin simetriği olarak sunuluyor⁶⁹. Bunların dışında "ölüm korkusu"⁷⁰ tasviri de bu kelime ile yapılıyor. Yine "gelecek bir tehlikeye yönelik tedbir" karşılığında geçtiği ayetlerde kelimenin anlamını daha da belirginleştiriyor⁷¹. İnzar ile olan ilişkisine gelince, dini ilimlerde uzmanlaşmış olanların seferden dönenleri inzar etmelerinden beklenen sonuç "umulur ki sakınırlar" şeklinde "hazer" kelimesiyle ifade edilerek⁷² inzar sonrasında ortaya çıkması muhtemel iyi yöndeki davranış değişiklikleri bu kelime ile anlatılıyor. Buna göre inzar ile hazer arasında bir sebep-sonuç ilişkisi açığa çıkıyor.

Huşu⁷³ "ürpermek", "hürmet göstermek", "sakin ve sessiz olmak", "alçalmak", "kısılmak", "yumuşamak" ve "korkmak"⁷⁴ anlamlarında kullanılan bir kelimedir.

Kur'an'da bu kelime inzar ile direkt ilişkili olarak kullanılmamıştır. Ancak ilgili âyetler incelendiği zaman daha çok korku sonrasında ortaya çıkan gönüllü ya da

⁶³ Bkz., (Türevleriyle birlikte) Bakara 2/19, 235, 243; Âl-i İmran 3/28, 30; Nisa 4/71, 102; Mâide 5/41, 49, 92; Tevbe 9/64, 122; İsrâ 17/57; Nur 24/63; Şuara 26/56; Kasas 28/6; Zümer 39/9; Münafikun 63/4; Teğabün 64/14

⁶⁴ Abdülhakî, M.Fuad, Kur'an'ı Kerim Lügatı, (çev. Mahmut Çanga), İst., 1991 s.138

⁶⁵ Âl-i İmran 3/28, 30

⁶⁶ Abdülhakî, age., s.138

⁶⁷ Bakara 2/235; Âl-i İmran 3/28, 30

⁶⁸ Bkz. Nur 24/63; Ayrıca bkz., İsrâ 17/57

⁶⁹ Bkz., Zümer 39/9

⁷⁰ Bakara 2/19, 243

⁷¹ Nisa 4/71, 102; Şuara 26/56

⁷² Tevbe 9/122

⁷³ Bkz.(Türevleriyle birlikte) Bakara 2/45; İsrâ 17/109; Ta-Ha 20/108; Enbiya 21/90; Mü'minun 23/2; Ahzab 33/35; Fussilet 41/39; Şura 42/45; Kamer 54/7; Hadid 57/16; Haşır 59/21; Kalem 68/43; Meâric 70/44; Naziat 79/9; Şaşiye 88/2

⁷⁴ Abdülhakî, age., s.167

gönülsüz bir boyun eğiş ve teslimiyeti ifade ettiği görülmektedir⁷⁵. Huşu için "kalpte kökleşmiş olan korku"⁷⁶ veya "kalp için lüzumlu olan daimi korku"⁷⁷ gibi tanımlar yapılmıştır. Kalbin huşu içinde olması, güçlü bir şahsın karşısında heybet hissine kapılarak korkması, bunun sonucu olarak bedeninin huşusu da onun huzurunda baş eğip bakışların aşağı çevrilmesi ve sesin alçaltılması⁷⁸ olarak tarif edilmiştir. Başka ifade ile "huşu, aslı kalpte tezahürü bedende olmak üzere ikisini de içinde bulundurur. Kalbe ait tarafı, Rabbin azamet ve celali karşısında kendi küçüklüğünü görerek nefsi Hakk'ın emrine baş eğdirip söz dinlettirecek ve edep ve ta'zimden başka bir şeye yönelmeyecek şekilde kalbin son derece bir saygı hissi duymasıdır. Dış görünüşle ilgili yönü de vücut organlarında bu duygunun belirlenmesiyle bir sakinlik ve sükunet meydana gelmesi, gözlerinin önüne, secde yerine bakıp, başka şeylere iltifat etmemesidir"⁷⁹

Dünyada iken müminlerin Allah'ı anmaları ve Kur'an okumaları sonucu yaşamaları gereken tabii bir hal⁸⁰ olan huşu aynı zamanda onların Allah'ın huzuruna yöneldikleri namaz ibadetindeki durumlarını tasvir etmek için kullanılır⁸¹. Bu dünyada gönüllü boyun eğmeyi kabul etmeyerek izzete kavuşmaktan kaçınan kafirlerin zilletle alçalışları da bu kelime ile anlatılır⁸².

"Rahbet" kelimesi⁸³ de Kur'an'da "korku", "korkma" anlamında kullanılmıştır⁸⁴. Kalbin arzu edilen şeye doğru harekete geçmesi anlamındaki rahbet kelimesinin zıddı olan rahbet, hoşlanılmayan şeyden süratle ve sürekli olarak kaçmak manasına gelmektedir⁸⁵.

Kur'an'da dokuz yerde geçen "işfak" ve türevleri⁸⁶, haşyetin daha da ilerlemiş şekli olarak⁸⁷ Allah'ın rahmetini ummakla birlikte bulunan sürekli korku ve sakinme

⁷⁵ Bariz bir örnek için bkz., Haşır 59/21; Ayrıca bilgi için bkz., Ünal, Ali, Kur'an'da Temel Kavramlar, İst., 1986 s.510-511

⁷⁶ Razi, c.XVI, s.223

⁷⁷ Kuşeyri, age., s.284

⁷⁸ Mevdudi, Tefhim, c.III, s.364

⁷⁹ Yazır, age., c.V, s.508

⁸⁰ Bkz., İsrâ 17/109; Hadid 57/16

⁸¹ Mü'minun 23/2

⁸² Bkz., Şûra 42/45; Kalem 68/43; Meâric 70/44; Naziat 79/9; Gâşiye 88/2

⁸³ Bkz., Bakara 2/40; Mâide 5/82; En'am 6/31,34; A'raf 7/116, 154; Enfal 8/60; Nahl 16/51; Enbiya 21/90; Kasas 28/32; Hadid 57/27; Haşır 59/13

⁸⁴ Razi, age., c.II, s.470

⁸⁵ İbn Kayyim, age., c.I, s.397

⁸⁶ Bkz., Kehf 18/49; Enbiya 21/49; Mü'minun 23/57; Ahzab 33/72; Şûra 42/18, 22; Tur 52/26;

halini ifade etmek için⁸⁸; beş yerde geçen vecel⁸⁹, "gücünden, cezasından korkulan bir zatın hatırlanması veya görülmesi sebebiyle kalbin ürperip âdeta paralanması"⁹⁰ anlamında; beş yerde geçen ru"⁹¹, "kalbi dolduran korku, yüreği hoplatan ürperti"⁹² anlamında; altı yerde geçen fez⁹³, beş yerde "dehşete kapılmak, telaşa düşmek", bir yerde ise türemiş şekliyle "dehşet ve telaşını gidermek"⁹⁴ anlamlarında; bir yerde geçen ikşi'rar⁹⁵, Rablerinden haşyet duyanların ikinci bir sıfatı olarak, Allah'ın zikriyle kalbin ve bedeninin yumuşayıp sükunet bulmasının hemen öncesinde yaşadıkları şiddetli ürperti halini ifade etmek için⁹⁶; bir yerde geçen rav'⁹⁷, "ürperti, heyecan, korku"⁹⁸; yine bir yerde geçen ferak⁹⁹ "korkmak, ürpermek"¹⁰⁰ anlamlarında münafıkların korkularını ifade etmek için kullanılmışlardır.

Kur'an'da geçen bu kelimelerin kullanılışlarını incelediğimiz zaman tamamı için geçerli olan şu kaideyi çıkarmamız mümkündür: Eğer bunlar Allah'a nispetle ya da Allah korkusuna işaretle kullanılıyorsa makbul karşılanır ve sahipleri övülür. Fakat Allah'ın dışındaki her hangi bir şeye nispetle kullanılıyorsa bu uygun görülmez ve sahipleri ikaz edilir. Diyebiliriz ki bu hususta Kur'an'ın bütün çabası O'ndan kaynaklanmayan bütün korkuları yok etmek ve insanın sahip olduğu bu fitrî duygunun rahmeti her şeyi kuşatan Allah tarafından insanın hem dünyevî hem de uhrevî mutluluğunu temine yönelik olarak tek merkezden kumanda edilmesini sağlamaktır. İşte bunu yaparken de Kur'an'ın müracaat ettiği metotların başında inzar metodu yer almaktadır.

Mücadele 58/13; Meâric 70/27

⁸⁷ Râzi, age., c.XVI, s.437; Yazır, age., IX, s.366

⁸⁸ İbn Kayyım, c.I, s.401

⁸⁹ Bkz., Enfal 8/2; Hicr 15/52, 53; Hacc 22/35, 60

⁹⁰ İbn Kayyım, c.I, s.397

⁹¹ Bkz., Âl-i İmran 3/151; Enfal 8/12; Kehf 18/18; Ahzab 33/26; Haşr 59/2

⁹² Abdülbâkî, age., s.215

⁹³ Enbiya 21/103; Neml 27/87, 89; Secde 34/23, 51; Sâd 38/22

⁹⁴ Abdülbâkî, age., s.367

⁹⁵ Zümer 39/23

⁹⁶ Bkz. Razi, age., c.XIX, s.178-181

⁹⁷ Hud 11/74

⁹⁸ Abdülbâkî, age., s.222

⁹⁹ Tevbe 9/56

¹⁰⁰ Abdülbâkî, age., s.365

İnsan fitratındaki korku duygusunun belli bir yönde kanalize edilip eğitimi sağlanırken Kur'an'da bunun varacağı nihaî nokta da bellidir. Adı ise takvadır.

Takva veya ittika lügatta "kuvvetli bir himayeye girerek korunmak", "acı ve zarar verecek şeylerden sakınıp kendini iyice korumak" ve bunun gereği olarak "korkmak, kaçınmak, sakınmak ve çekinmek"¹⁰¹ manalarına gelen bir kelimedir.

Kur'an'da bu kelime hem sözlükteki anlamıyla hem de daha özel manalarda kullanılmıştır. Cebeci¹⁰², Fîrûzâbâdî'den naklen, Kur'an'da takvanın şu beş anlamda kullanıldığını kaydeder:

- a) Havf ve haşyet (korkmak) manasında,
- b) Tahzir ve tahvif (sakındırma ve korkutma) manasında,
- c) Günahdan geri durmak manasında,
- d) İhlas ve yakîn (kesin kes iman) manasında ve
- e) Tevhid ve doğru şahitlik manasında.

Kur'an'da inzar ile takvanın yukarıdaki bütün manaları arasında bir ilişki kurmak mümkündür. Ancak biz takvanın daha çok Kur'an'ın nüzûlü ile zaman içinde kazandığı nihaî anlamını ele alarak inzar ile olan ilişkisine temas etmek istiyoruz.

Takva, başlangıç itibarıyla korku unsuruna dayalı bir anlam muhtevasına sahip olmakla¹⁰³ beraber hiç bir zaman sıradan bir tür korku değildir¹⁰⁴. Yalın anlamda "Allah'tan korkmak"tan daha şümullü manaya sahiptir¹⁰⁵. Onun nihaî olarak ulaştığı anlam Kur'an'da yetiştirilmek istenen hedef insanın davranış düzeyini ve özelliklerini ifade etmede kullanılan "birr" kelimesiyle birleşir¹⁰⁶.

¹⁰¹ Yazır, age., c.I, s.161

¹⁰² Bkz., Cebeci, Lütfullah, Kur'an'a Göre Takva, İst., 1991, s.48

¹⁰³ Muhasibî, er-Riâye, bs.y.y., 1970, s.41; İzutsu, Kur'an'da Allah ve İnsan, (çev. Süleyman Ateş), bs.y.y., ts., s.222; a.mlf., Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar, s.260; Cebeci, age., s.114

¹⁰⁴ İzutsu, Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar, s.260; Fazlurrahman, Ana Konularıyla Kur'an, s.92

¹⁰⁵ Kutub, S. Fî'zilal, c.X, s.457

¹⁰⁶ Bkz. Bakara 2/177

Takva sahipleri anlamındaki müttakiler Kur'an'da pek çok yerde övülmüş ve Allah'ın lütfu ve mükâfatlarıyla müjdelenmişlerdir. Konumuz açısından son derece dikkate değer durum ise başlangıçta açık bir şekilde korkuyla ilişkili olan bu kavram sonuç itibarıyla, güvenlik ifade eden "emn" kelimesiyle birleştirilmiştir: "Müttakiler güvenilir bir makamdadırlar" ¹⁰⁷, " oraya (cennete) emniyet ve selametle girin"¹⁰⁸.

İnzar ile olan ilişkisine gelince, Kur'an'da bunun en güzel şekilde "Rablerinin huzurunda toplanacaklarından korkanları (havfedenleri) onunla (Kur'an) uyar. Çünkü onların Rablerinden başka ne dostları ne de aracıları vardır. Belki sakınırlar (İttika ederler)"¹⁰⁹ âyetiyle ifade edildiğini görüyoruz. Bunun yanında "sakinmanızı (ittika) ve böylece merhamete uğramanızı sağlamak üzere sizi uyarmak (inzar) için aranızdan biri vasıtasıyla Rabbinizden size haber getirmesine mi şaşıyorsunuz?" şeklindeki Nuh (a.s)'ın kavmine yönelik ifadelerinde de inzar-takva ilişkisini görmek mümkündür.

Buna göre âyetlerde insan fitratında mevcut olan korku hissini inzarın muhatabı olduğuna ve semeresinin takva olacağına işaret edilerek¹¹⁰ sebep-sonuç ilişkisi kurulmuştur. Böylece korku, bir anlamda insan fitratında eğitim ve yönlendirmeye hazır bir kabiliyet olduğu ve bunun inzar ile kontrollü olarak normal seyirinde tahrik edilmesiyle Allah'ın sahipleri için cenneti hazırladığı ve geniş bir güvenlik sunduğu takva şekline dönüşeceği belirtiliyor. Son olarak bir cümleyle diyebiliriz ki inzar, inançsızlık ya da batıl inanışlar içinde maruz kalınan yüzlerce korku ve sıkıntı ile Allah'a iman ve O'ndan sakınma sonucu oluşan güvenlik ve mutluluk arasındaki bağlantıyı gerçekleştiren Kur'anî bir yöntemdir.

2– İnzar-Ceza İlişkisi:

Arapçada "karşılık ya da karşılığını vermek"¹¹¹ anlamına gelen ceza kelimesi, geniş manada "insanların fiil ve davranışlarının dünyada veya ahiretteki karşılığı"¹¹²

¹⁰⁷ Duhan 44/51; 55

¹⁰⁸ Hicr 15/46

¹⁰⁹ En'am 6/51

¹¹⁰ Cebeci, age., s.24

¹¹¹ İbn Manzur, age., c.XXIV, s.143; Abdülhakî, age., s.121

¹¹² Bebek, Adil, TDVİA, c. VII, s.469 (bkz. "ceza" md.)

anlamını ifade eder. Bu durumda kelime, hem özendirici ve haz verici mahiyetteki mükâfatı karşıladığı gibi caydırıcı ve acı verici mahiyetteki uygulamaları da içine almaktadır.

İnzarın, cezanın ikinci anlamıyla daha yakın bir ilgisi bulunmaktadır. Bu anlamıyla ceza "uygun görülmeyen tepki ve davranışları önlemek için üzüntü, sıkıntı, acı veren uygulama" ¹¹³ olarak tanımlanmıştır.

Psikolojik fonksiyonu açısından ele alınacak olursa ceza, istenilmeyen bir davranıştan alıkoymak için uygulanan önleyiciler ile istenilmeyen bir davranış yapıldıktan sonra, bu davranışın yinelenmemesi için konulan yasaklayıcıları ifade eder¹¹⁴.

Kur'an âyetlerinde bahsi geçen eski milletlerin, davranış ve fiilleri yüzünden başlarına geldiği haber verilen dünyevî âfetler ile insanların ısrarla işledikleri günah fiillerinin karşılığı olarak verileceği bildirilen uhrevî cezalar tamamen önleyiciler olarak etki oluştururken, genel kamu yararını korumak amacıyla konulan¹¹⁵, haksız yere adam öldürme, hırsızlık, yol kesme, yalancı şahitlik, zina v.s. gibi suçların karşılığında verilen dünyevî cezalar hem önleyici hem de yasaklayıcılar olarak görev alırlar.

Kur'an'da gerek önleyiciler ve gerekse yasaklayıcılar elem veren tüm uyarıları ve güdüleyicileri içinde bulundurur. Hatta bu açıdan Kur'an'da cezaların inzar edici özelliği herşeyden daha açık bir şekilde öne çıkar. Böylece inzar, insanın ceza sınırına kadar uzanan fiillerini tampone ederek cezaya maruz kalmasına engel olur. Başka bir anlatışla inzar cezaların önündeki bir settir. Bu set insanın cüz'i irade sahasını kısıtlamayacak tarzda sıkı ve sağlam bir şekilde yapılandırılmıştır. Böylece mümkün oldukça cezaya giden yolun önü kapatılma yoluna gidilmiştir.¹¹⁶

Kur'an'da ceza kavramı önemli bir yer tutmakla¹¹⁷ birlikte bu alanda eğitsel bakış açısıyla yapılmış tatmin edici sonuçlar içeren bir çalışma bulunmamaktadır(*) .

¹¹³ TDK Sözlüğü, c.I. s.255

¹¹⁴ Başaran, age., s.235

¹¹⁵ Ebu Zehra, Muhammed, İslam Hukukunda Suç ve Ceza, (çev.İbrahim Tüfekçi), İst., 1994, c.I, s.21,22, c.II, s.61,62

¹¹⁶ Bkz. A'raf 7/63

¹¹⁷ Kılıç, Sadık, Kur'an'da Günah Kavramı, s.347

(*) Bildiğimiz kadarıyla bu alanla ilgili olarak Mehmet Emin AY tarafından yapılmış "Din

Ancak yüzeysel bazı tespit ve yorumlarla yetinilmiş, bundan öteye gidilmemiştir. Onun için Kur'an'da mükâfât ve ceza konusu eğitsel yönü incelenmesi gereken önemli konulardan biri olarak karşımızda durmaktadır.

Kur'an'da ceza konusunun bizi ilgilendiren esas yanı nicelik yada nitelik olarak yoğunluğundan ziyade onun gördüğü fonksiyonla ilgilidir. Fonksiyonel olarak ceza ne kadar önleyici olursa yasaklayıcılığına da o kadar az ihtiyaç duyulur. Başka bir ifade ile, ceza ne kadar caydırıcı duygusal ve ruhî tesirlere sahipse, uygulama safhasına geçişe o kadar daha az gerek duyulur. İşte Kur'an'da cezanın bu özelliği, derin duygusal ve ruhî etkileriyle inzar edici oluşu, ilk planda yer almaktadır. Bu açıdan bakıldığında Kur'an'da cezadan çok inzardan bahsedilebilir. Çünkü cezaların büyük çoğunluğunun uygulanması ahiret hayatına bırakılmaktadır. Bunların da Allah'ın sonsuz rahmet ve mağfiret sahibi olmasıyla affedilmesi ümidi bulunmaktadır. Dünyevî cezalar ise "kasvet ve şiddetinden dolayı neredeyse tatbik olunmazlar"¹¹⁸. Çünkü bunlar başlangıçtan itibaren suçların meydana gelmesini engelleyici ve korkutucu özellikleriyle uygulama safhasına gerek kalmadan maksada hizmet etmektedirler¹¹⁹.

Sonuç olarak diyebiliriz ki inzar, Kur'an'da cezanın onu aşan bariz vasfıdır. Aynı zamanda onu çepeçevre kuşatan bir tehlike sinyali ve güvenlik sistemidir.

Eğitimi ve Öğretiminde Mükâfât ve Ceza" adlı bir doktora çalışması bulunmaktadır. O da bir alan çalışması olup, bununla ilgili tespit, sonuç ve yorumları içermektedir. Dolayısıyla Kur'an'a hasredilmiş bir inceleme değildir. (Bkz., Ay, Mehmet Emin, Din Eğitimi ve Öğretiminde Mükâfât ve Ceza, Bursa, 1993)

^{117a} Bkz. Saka, Şevki, age, s. 135-144

¹¹⁸ Kutub, M., İslâmın Etrafındaki Şüpheler, İst., 1991, s.222 vd., Müellifin kaydettiği "hırsızlık haddi olan el kesmenin 400 senede ancak altı defa tatbik edildiği " ifadesi bu açıdan ilginç bir tespiti yansıtmaktadır. (bkz. ae.,ay.)

¹¹⁹ Kutub, M.,ae, s.223; Gürkan, Ahmet, İslâm Kültürünün Garbı Medenileştirmesi, Ank., 1989,s.76

3-İnzar-Tebşir İlişkisi:

"Tebşir" kelimesi "beşr", "büşr" ve "bişr" kökünden gelmekte olup "müjdelemek", "sevinçli ve hayır haber getirmek", sevindirici bir sonucu bildirmek" gibi anlamlara gelmektedir¹²⁰.

İnzar, içinde korku unsurunun yer aldığı ve insanın elem duygusuna hitap eden haberlerin verilmesi iken tebşir de içinde sevgi ve sevinç unsurunun yer aldığı ve insanın haz duygusuna hitap eden haberlerin verilmesidir¹²¹.

Yine bu kavramlarla ilgili olarak "nezir, günah işleme ve farzları terketmeye mukabil ceza ve ikab ile uyarma; beşir ise farzları yapma ve günahları terketmeye mukabil mükâfat ile müjdeleme hususunda mübalağa ifade eden birer kelimedirler"¹²².

Buna göre inzar, dinî açıdan menfi değerli davranışlarla ilgili olduğu halde tebşir müspet değere sahip davranışlarla ilgilidir. Ancak mutlak manasıyla hayır haberleri çağrıştıran tebşir kavramının¹²³ Kur'an'da kötü haberlerle kayıtlı olarak gerçek anlamının aksine inzar anlamına yakın kullanımları da bulunmaktadır¹²⁴.

Kur'an'da inzar ve tebşir kavramlarının geçtiği âyetlere baktığımızda bu kavramların değişik türevleriyle birlikte, tebşir önce olmak üzere 14 âyette 15 kez beraberce kullanıldığını görmekteyiz¹²⁵. Bunun yanında inzarın tebşirden önce ve yine birlikte zikredildiği âyetlerin sayısı 6 dır¹²⁶. Böylece Kur'an'da inzar ve tebşir kavramları yan yana toplam 20 âyette 21 yerde geçmektedir. Bunlardan tebşirin

¹²⁰ Bkz., İbn Manzur, age., c.IV, s.59-64; Cevherî, age., c.II, s.590-591; İsfahanî, age., s.61-63

¹²¹ İsfahanî, age., s.742

¹²² Razi, age., c.XI, s.193

¹²³ Cevherî, age., c.II, s.590 vd.

¹²⁴ Bkz., Âl-i İmran 3/21; Nisa 4/138; Tevbe 9/3,34; Furkan 25/22; Lokman 31/7; Casiye 45/8; İnşikak 84/24

¹²⁵ Bkz., Bakara 2/119, 213; Nisa 4/165; Maide 5/19 (iki kez); En'am 6/48; İsra 17/105; Kehf 18/56; Meryem 19/97; Furkan 25/56; Ahzab 33/45; Nebe 34/28; Fatur 35/24; Fussilet 41/4; Fetih 48/8

¹²⁶ Bkz., A'raf 7/188; Yunus 10/2; Hud 11/2; Kehf 18/2; Ya-Sin 36/11; Ahkaf 46/12; Başka bir araştırmacı, Kur'an'da 9 âyette (Maide 5/19; İsra 17/105; Meryem 19/97; Furkan 25/56; Ahzab 33/45; Sebe' 34/28; Fatur 35/24; Fussilet 41/4; Fetih 48/8) tebşirin inzardan önce, 4 âyette de (A'raf 7/188; Yunus 10/2; Hud 11/2; Ahkaf 46/12) inzarın tebşirden önce zikredildiği şeklinde bir sonuç elde edilmiştir. (Bkz., Çakan, İsmail L., Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları, İst., 1992, s.54). Bu tespit ilgili âyetlerin bütününe içine almadığından tam olarak gerçeği yansıtmamaktadır.

inzardan önce zikredildiği âyetlerin 8 'i Mekkî¹²⁷, diğer 6'sı Medenî¹²⁸ sûrelerde yer alırken(*) ; inzarın tebşirden önce zikredildiği âyetlerin tamamı Mekkî sûrelerde yer almaktadır.

Kur'an'da tebşir kavramıyla bir karşılaştırmaya gitmek amacıyla inzarın yalnız başına zikredildiği âyetlere bakacak olursak; türevleriyle birlikte toplam 90 âyette 96 kez bu kavramın tekrarlandığını görürüz¹²⁹. Bu âyetlerin geçtiği sûrelerin sadece 4 tanesi Medenî¹³⁰ olup diğer 44 sûre Mekkî'dir.

Tebşir kavramı ise Kur'an'da, yine kök ve türevleriyle birlikte pekçok sûrede geçer. Fakat inzardan farklı bir şekilde dinî anlamla ilişkisiz olarak dünyevî müjdelerin konu edildiği âyetler de bunların içinde yer alır. Halbuki inzar, bütün kullanılışlarında dinî bir anlam muhtevasına sahiptir. Bazı âyetlerde dünyevî birtakım âfetler inzar konusu edilse de bunların mutlak failinin Allah olmasından ötürü yine dinî bir manaya bürünmektedir.

Kur'an'da "beşr", "büşr" ve "bişr" kökünden türemiş bulunan "insan", "insanlar" anlamlarındaki "beşer"; dokunmak, cinsi münasebette bulunmak anlamındaki "mübaşeret" kelimelerinin ve bu anlamlarıyla türevlerinin geçtiği âyetleri konu dışı kabul ederek inzarın karşıt anlamıyla "tebşir" kavramının kullanıldığı âyetleri¹³¹

¹²⁷ Bkz. En'am 6/48; İsrâ 17/105; Kehf 18/56; Meryem 19/97; Furkan 25/56; Sebe' 34/28; Fatır 35/24; Fussilet 41/4

¹²⁸ Bkz., Bakara 2/119, 213; Nisa 4/165; Maide 5/19; Ahzab 33/45; Fetih 48/8

(*) Tebşir ve inzar kavramlarının iki kez tekrarlandığı âyetin Medenî bir sûre olan Maide suresinde yer aldığını hesaba katarsak tebşir kavramının inzardan önce 8 kez Mekkî ve 7 kez de Medenî sûrelerde geçtiği sonucunu elde ederiz.

¹²⁹ Bkz., Bakara 2/6; En'am 6/19, 51, 92, 130; A'raf 7/2, 63, 69, 184; Tevbe 9/122; Yunus 10/73, 101; Hud 11/12,25; Ra'd 13/7; İbrahim 14/44, 52; Hicr 15/89; Nahl 16/2; Kehf 18/4; Meryem 19/39; Hacc 22/49; Furkan 25/1, 7, 51; Şuara 26/115, 173, 194, 208, 214; Neml 27/58, 92; Kasas 28/46; Ankebut 29/50; Secde 32/3 (İki kez); Sebe' 34/34, 44, 46; Fatır 35/18, 23, 37, 42 (İki kez); Ya-Sîn 36/6 (İki kez), 10, 70; Saffat 37/72, 73, 177; Sâd 38/4, 65, 70; Zümer 39/71; Mü'min 40/15, 18; Fussilet 41/13; Şûra 42/7 (İki kez); Zuhruf 43/23; Duhan 44/3; Ahkaf 46/3, 9, 21 (İki kez), 29; Kaf 50/2; Zariyat 51/50, 51; Necm 53/56; Kamer 54/5, 16, 18, 21, 23, 30, 33, 36, 37, 39, 41; Mülk 67/8, 9, 17, 26; Nüh 71/1, 2; Müddessir 74/2, 36; Mürselat 77/6; Nebe' 78/40; Nâziat 79/45; Leyl 92/14

¹³⁰ Bkz., Bakara 2/6; Tevbe 9/122; Ra'd 13/7 (Nüzul sırasına göre 96. sırada zikredilen bu sûrenin Mekkî ya da Medenî olduğu ihtilaflıdır. Bazı müfessirler sûrenin muhtevasına bakarak onun Mekkî sûreler içinde anılmasının daha uygun olacağını ifade etmektedirler. Bkz. Kutub, S., Fi Zilâl, c.III, s.500; Razi, age., c.XIII, s.372; Yazır, age., c.V, s.109); Hacc 22/49 (Bu sûrenin de bir kısmının Mekke'de, diğer bir kısmının Medine'de nazil olduğu kaydedilmektedir. Bkz., Kutub, S., age., c.X, s.196

¹³¹ Bkz., Bakara 2/25, 97, 119,155, 213, 223; Âl-i İmran 3/21, 39, 45, 126, 170, 171; Nisa 4/138, 165 Mâide 5/19; En'am 6/48; A'raf 7/57, 188; Enfâl 8/10; Tevbe 9/3, 21, 34, 111,

incelediğimizde ise bunların geçtiği sûrelerin 28'i Mekkî, 11'inin de Medenî olduğunu görürüz. Tebşir kavramı bu 28 Mekkî sûrede 54 değişik âyette yer alırken 11 Medenî sûrede 27 farklı âyette geçmektedir. Fakat burada dikkatimizi çeken bir husus bu kavramın, 14 Mekkî sûrenin 24 âyetindeki¹³² kullanılışları ıstılah anlamıyla olmayıp sırf sözlük manalarıyla geçmektedir. Medenî bir sûre olan Âl-i İmran sûresinin de yalnızca 2 âyetinde¹³³ kavram bu manada kullanılmıştır.

Yine 4 Mekkî¹³⁴ ve 4 de Medenî¹³⁵ âyette gerçek anlamının tersine azab haberi vermek için kullanılır. Buna göre "kulların farzları işleme ve günahları terketmelerine karşılık olarak hazırlanan mükâfatların bildirilmesi" şeklinde tarif edilen tebşir bu anlamıyla 18 Mekkî sûrede 24 âyette¹³⁶ geçerken 11 Medenî surede 23 âyette¹³⁷ geçmektedir. Kur'an âyetlerinin yaklaşık 2/3'ünün Mekke, 1/3'ünün ise Medine döneminde nazil olduğu göz önünde bulundurulursa bu kavramın Mekkî sûrelere göre Medenî sûrelerde daha sık tekrarlandığı şeklinde bir kanaat oluşmaktadır.

Daha genel bir bakış açısıyla, içinde inzar kavramının geçtiği fakat tebşir kavramının hiç kullanılmadığı sûre sayısı 19'dur. Bunların 18'i Mekkî olup sadece 1'i Medenî'dir¹³⁸. Tebşir ve inzar kavramlarının her ikisinin de aynı sûre içinde geçtiği

112, 124; Yunus 10/2, 64, 87; Hûd 11/2, 69, 71, 74; Yusuf 12/19, 96; Hicr 15/53, 54, 55, 67; Nahl 16/58, 59, 89, 102; İsrâ 17/9, 105; Kehf 18/2, 56; Meryem 19/7, 97; Hacc 22/34, 37; Furkan 25/22, 48, 56; Neml 27/2, 63; Ankebut 29/31; Rum 30/46, 48; Lokman 31/7; Ahzab 33/45, 47; Sebe' 34/28; Fâtır 35/24; Ya-Sîn 36/11; Saffat 37/101, 112; Zümer 39/17, 45; Fussilet 41/4, 30; Şûra 42/23; Zuhruf 43/17; Casiye 45/8; Ahkaf 46/12; Fetih 48/8; Zariyat 51/28; Hadid 57/12; Saf 61/6, 13; Abese 80/39; İnşikak 84/24

¹³² Bkz., A'raf 7/57; Hud 11/69, 71, 74; Yusuf 12/19, 96; Hicr 15/53, 54, 55, 67; Nahl 16/58, 59; Meryem 19/7; Furkan 25/48; Neml 27/63; Ankebut 29/31; Rum 30/46, 48; Saffat 37/101, 112; Zümer 39/17, 45; Zuhruf 43/17; Zariyat 51/28;

¹³³ Bkz., Âl-i İmran 3/39,45

¹³⁴ Bkz., Furkan 25/22; Lokman 31/7; Casiye 45/8; İnşikak 84/24;

¹³⁵ Bkz., Âl-i İmran 3/21; Nisa 4/138; Tevbe 9/3, 34

¹³⁶ Bkz., En'am 6/48; A'raf 7/188; Yunus 10/2, 64, 87; Hud 11/2; Nahl 16/89,102; İsrâ 17/9, 105; Kehf 18/2, 56; Meryem 19/97; Furkan 25/56; Neml 27/2; Sebe' 34/28; Fâtır 35/24; Ya-Sîn 36/11; Zümer 39/17; Fussilet 41/4, 30; Şûra 42/23; Ahkaf 46/12; Abese 80/39

¹³⁷ Bakara 2/25, 97, 119, 155, 213, 223; Âl-İmran 3/126, 170, 171; Nisa 4/165; Maide 5/19; Enfâl 8/10; Tevbe 9/21, 111, 112, 124; Hacc 22/34, 37; Ahzab 33/45, 47; Fetih 48/8; Hadid 57/12; Saf 61/13

¹³⁸ Bkz Mekkî olanlar: İbrahim (14); Şuara (26); Kasas (28); Secde (32); Sâd (38); Mü'min (40); Duhan (44); Kaf (50); Necm (53); Kamer (54); Mülk (67); Nuh (71); Müddessir (74); Mürselat (77); Nebe' (78); Naziat (79); Leyl (92); Medenî olan diğer sûre ise Ra'd (13)'dir. Bu sûrenin de bazı müfessirlerce Mekkî kabul edildiğini ifade etmiştik. (Bkz. II. bölüm 125. dipnot.)

sûre sayısı 29'dur. Bunların 22'si Mekkî, 7'si Medenî'dir¹³⁹. İçinde tebşir kavramının kullanıldığı fakat inzar kavramının hiç kullanılmadığı sûre sayısı da 10'dur. Bunların ise 6'sı Mekkî, 4'ü Medenî'dir¹⁴⁰.

Bütün bu tespitlerden sonra şu sonuçları çıkarabiliriz:

a)Kur'an'da inzar kavramı, Mekkî sûrelerde yoğunlaşırken tebşir kavramı da Medenî sûrelerde daha sık kullanılmıştır.

b)İnzar ve tebşir kavramları Kur'an'ın geneli itibariyle birbirlerine göre eşit sıklıkta kullanılmıştır. Ancak salt kavram düzeyinde görünen bu eşitlik tebşir kavramının bazı âyetlerde taşıdığı anlam muhtevasının özelliğinden ötürü gerçekte tebşir aleyhine bozulmaktadır. Buradan hareketle Kur'an'ın genel muhtevası inzar ağırlıklıdır dememiz mümkündür¹⁴¹.

c)İnzar ile tebşir arasında ters yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Biri eksi kutbu ifade ederken diğeri artı kutbu karşılar. Metot olarak ele aldığımız zaman da inzarın, insanlık düzeyi açısından menfi özelliklere sahip olan kimselerle ilgisi bulunmaktadır¹⁴². Bu ilgi menfiliğin yoğunluğu ile doğru orantılı olarak artar yada eksilir. Bu artma ve eksilme aynı zamanda tebşirin de inzarın ilgi alanının tam tersine olarak artma ve eksilmesini beraberinde getirir.

İnzar cezalarla, tebşir ise mükâfatlarla fonksiyonunu yerine getirir. Cezaların suçlu ve günahkarlarla, mükâfatların da iyiliksever ve itaatkârlarla yakın ilgisi vardır.

¹³⁹ Bkz., Mekkî olanlar: En'am (6); A'raf (7); Yunus (10); Hud (11); Hicr (15); Nahl (16); İsrâ (17); Kehf (18); Meryem (19); Furkan (25); Neml (27); Ankebut (29); Sebe' (34); Fatır (35); Ya- Sîn (36); Saffat (37); Zümer (39); Fussilet (41); Şura (42); Zuhruf (43); Ahkaf (46); Zariyat (51); Medenî olanlar: Bakara (2); Nisa (4); Maide (5); Tevbe (9); Hacc (22); Ahzab (33); Fetih (48)

¹⁴⁰ Bkz., Mekkî olanlar: Yusuf (12); Rum (30); Lokman (31); Casiye (45); Abese (80); İnşikak (84). Bu sûrelerde toplam 8 âyette geçen tebşir kavramı 4 yerde değişik peygamberlere oğul müjdesini ifade ederken 3 yerde azab müjdesini vermektedir. Sadece 1 yerde kıyamet günü "sevinçli yüzler" den bahisle bu kavram kullanılmıştır. Medenî olanlar: Âl-İmran (3); Enfal (8); Hadid (57); Saf (61). Bu sûrelerde tebşir kavramının geçtiği toplam 10 âyette ise 1 yerde Zekeriyya (as)'a Yahya, 1 yerde Meryem'e İsa (as) ve 1 yerde de İsa (as)'nın Ahmed adında bir peygamber müjdesini vermek için, 1 yerde azab haberi, diğer 6 âyette ise tebşirin ıstılahî anlamıyla kullanıldığı ve mü'minlere dünyada Allah'ın yardımı ve ahirette ise cennet müjdesinin verildiğini görüyoruz.

¹⁴¹ Bkz., Cebeci, Lütfullah, Kur'an'a Göre Takva, 2.bs., İst., 1991, s.26; Hökelekli, İnzar md. s.3; Temiz, Bilal, Kur'an-ı Kerim'de Tebşir ve İnzar Kavramları. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1990, s.82

¹⁴² Kutub, S., Fi Zilâl, c. IX, s.148; Razi, age., c.XII, s.258

Böyle olunca her bir etki sahası içinde bulunduğu şeyden etkilenmek durumundadır. İnsan suçluluk ve günahkarlığı oranında ceza sınırına yaklaşmış olacak ve aynı oranda onun iticiliğini hissetme durumunda kalacaktır. Bu durumdaki bir kişi ceza sınırına yaklaştıkça mükafatların cazibe alanından da uzaklaşmaktadır. Dolayısıyla onların çekiciliğini hissetme ya da ona kavuşma ümidi zayıflamaktadır. Aynı şekilde sevap fiilleri işleme oranında mükâfata yaklaşırken onun cazibe alanı artar ve bu defa cezanın iticiliği gittikçe etkisini kaybeder. Son olarak kulluğun zirvesinde tasavvufi terimle vuslata erme durumunda kişi mükâfatların en çekicisi olan Allah'ın cemalini görme arzusu ve ümidiyle hakka sıkı sıkıya bağlı kalırken ceza ya da azap korkusu bu bağlılığına etki eden esas neden olma özelliğini hemen hemen kaybetmiş olmaktadır.

Ama ne var ki "insan nisyan ile maluldür" gerçeği ortadayken hangi seviyedeki insan olursa olsun hayatı tamamıyla zikzaklardan arınmış birinin varlığını düşünmek oldukça zordur. Böyle olunca insanın onu Allah'a yaklaştıracak taatleri yanında, çok kısa süreli de olsa isyanı ya da en azından taatte kusuru içeren fiilleri olması da söz konusudur. İşte bundan dolayı inzâr, her seviyedeki insan için az ya da çok etkili bir metot olma özelliğine sahip bulunmaktadır¹⁴³.

II-KUR'AN'DA İNZAR METODU VE EĞİTSEL YÖNÜ

İslam dini, insan varlığını bütünüyle kuşatıcı bir görüşe sahip oluşu¹⁴⁴, bütün düşünsel ve kültürel uzantıları itibariyle belli bir kitaptan (Kur'an) kaynaklanmasının tabii bir sonucu olarak eğitim-öğretime birinci derecede önem veren bir din olma özelliğine sahip bulunmaktadır¹⁴⁵

İslam dininin temeli olan Kur'an¹⁴⁶, okuma ve yazma yoluyla bilgi elde ederek mükemmelliğe erişmeyi insanlığa tavsiye eden ilk kitap olmasından¹⁴⁷ ötürü aynı

¹⁴³ Bkz., Kutub, S., Fi Zilâl, c.VII, s.512

¹⁴⁴ Yahya, Osman, "İslâm ve İnsan" (Erol Güngör'ün "İslâm'ın Bugünkü Meseleleri", 6. bs., İst., 1990, adlı eseri içinde), s.255

¹⁴⁵ İzzeti, Ebulfazl, İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş, (çev. Cahit Koytak), İst., 1984, s.319

¹⁴⁶ Moran, Adli, Dinler Tarihi, İst., ts., s. 120

¹⁴⁷ Hüseyin, Seyyid Muazzam, "Çağdaş Bir İslâm Üniversitesinin Gerekliliği:İkiliğin Çözülmesi", (S. M. N. el-Attas'ın "İslâmî Eğitim" adlı derlemesi içinde). s.143

zamanda eğitimin de başlıca temelidir¹⁴⁸ Tarihin izahı zor hadiselerinden biri olarak kabul edilen islamın başlangıçtaki süratli inkişafı da Kur'an'ın sahip olduğu eşsiz eğitim prensiplerinin Hz peygamber önderliğinde yine eşsiz eğitim metotlarıyla bulunduğu son derece dikkatli ve maharetli uygulanım sonucuna bağlanabilir¹⁴⁹.

Kur'an, insan fitratına uygun bütün eğitim vasıtalarını kullanır. Yer ve zaman unsuruna ayarlı olarak gerek duyuldukça bunlardan herbirine başvurur¹⁵⁰. Bu eğitim vasıtalarının en önemlilerinden biri de inzar metodudur. "Kur'an-ı Kerim'in farz olarak mükelleflere-ve gayri farz olarak da alıştıırılma devresinde olan mümeyyizlere-yaptığı hitapta korku ve sevgi, ümit ve ye's, tergib ve terhib umumi bir prensiptir. Allah lütfu, rahmeti, affi... ve cenneti ile sevilir, ümit bağlanır; azabı, kahrı, gadabı... ve cehennemi sebebiyle kendisinden korkulur, endişe edilir, iltica ve tevbeye koşulur. Kur'an-ı Kerim'de ümidin kaynağı olan cemali sıfatlarla endişenin menbaı olan celâli sıfatlar, umumiyetle yan yana zikredilir, kahr-ı ilahî rahmet-i rabbaniye ile beraber hatırlatılır"¹⁵¹. Çünkü "insanın fiilleri mutlaka ya korku veyahut bir arzuya bağlıdır"¹⁵². Fakat bir zarardan korunmanın bir menfaati elde etmekten daha önce ve önemli olmasından dolayı korku unsuru da arzu (istek) unsurundan daha önce gelir¹⁵³. Bunun için inzar metodu, özellikle Kur'an'ın ilk dönem muhatapları ve onların özelliklerini taşıyan bütün insanlar üzerinde son derece önemli eğitsel etkiye sahip olma özelliğini taşımaktadır.

Kur'an'da inzar, hem eğiticinin hem de eğitilenin davranışlarının dinamizm kaynağını oluşturur. Toplumda kendi bilgi kudreti ve kapasitesince eğitim görevini üstlenenlerin en zor şartlarda bile bunu yerine getirme gayreti içinde olmaları gerektiği Kur'an'da " içlerinden bir topluluk 'Allah'ın helak edeceği yahut şiddetli bir şekilde azab edeceği bir kavme ne diye öğüt veriyorsunuz?' dedi. (Öğüt verenler) dediler ki: Rabbinize mazeret beyan edelim diye, bir de sakınırlar ümidiyle"¹⁵⁴ âyetinde görüldüğü üzere iki sebebe dayalı olarak açıklanmaktadır. Bunlardan birincisi, Allah'a

¹⁴⁸ Moran, age., s.121

¹⁴⁹ Tütüncü, Mehmet, "Kur'an ve Hadislerde Eğitim Esasları", DEÜİFD, sy. 2, İzmir, 1985, s.231

¹⁵⁰ Bayraktar, age., s.56

¹⁵¹ Canan, İbrahim, Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye, İst., 1991, s.279 vd.

¹⁵² Razi, age., c.VI, s.510; Hökelekli, agm. (inzar), s.2

¹⁵³ Razi, age., ay.

¹⁵⁴ A'raf 7/164

karşı özür beyan etme gereği, diğeri ise muhatapların kötülüklerden uzaklaşmaları ve takvaya ermeleri ümididir.

Kur'an'da inzar, insanın daha çok duyuşsal alanı üzerinde etki mekanizmasını kurar. Duyuşsal alan ise "ilgi, tutum, güdülenmişlik, kaygı, benlik, kişilik, değer yargıları gibi boyutlardan oluşabilir"¹⁵⁵. Bu boyutlar muhatapların yaşam boyu geçiregeldikleri yaşantılarının nicelik ve niteliklerini içerir. İlahî vahye uymayan ve ona ters düşen ne varsa hepsini kökünden değiştirmeyi hedefleyen İslâm eğitiminin de tabîi olarak bu alana diğeri vasıtalar yanında daha çok inzar metodu ile etki etme yolunu seçtiği görülür.

Ayrıca bu metod, ilahî buyrukların muhataba ulaştırılma vasıtası ve davet metodudur¹⁵⁶. Fakat bununla kalmayıp aynı zamanda duyguları ve vicdanı etkileyici yönüyle bir eğitim vasıtası olarak da işlev görür¹⁵⁷. Onun fonksiyonu, insanın tekâmül sürecinin başlangıç noktasında yer alır. Fakat bu sürecin değişik aşamalarında değişik oran farklarıyla da olsa etkinliğini korur.

Bu amaçlarla Kur'an'da yer alan inzar, âyetlerde değişik şekillerde görünür. Başka bir ifade ile insanların kendileri vasıtasıyla uyarıldıkları değişik inzar vasıtaları bulunmaktadır. Bunları sıralayacak olursak;

a) İnkâr eden ve kötülük yapmakta direnen insanları kıyamet ve ahiret gününde bekleyen sıkıntılı, zor anlar ve azablar:

Bunlar Kur'an'da en çok konusu geçen inzar vasıtalarıdır. Bunlarla inzar etme, vahyin indirilişinin sebeplerinden biri olarak¹⁵⁸ Allah'ın Hz. Peygamber'den yerine getirmesini istediği bir husustur¹⁵⁹

¹⁵⁵ Sönmez, Veysel, Program Geliştirmede Öğretmen Elkitabı, Ank. 1991, s.42

¹⁵⁶ Hökelekli, "İnzar".(Basılmamış TDVİA maddesi s.2; Başka bir araştırmacı terğib ve terhib metodunun bir tebliğ vasıtası olmayıp eğitim vasıtası olduğunu vurgular. (Bkz. Özbek, Abdullah, Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed (sav), 2. bs., Konya, 1991, s.234-235). Fakat araştırmacının bu görüşüne delil olarak kaydettiği; "terğib ve terhibin muhataplarının mü'minler olduğu" hususunun Kur'an'da istisnalarının da bulunduğu ve inzarın daha çok olumsuz eylemlerin sahibi olan kimselere yöneltildiğini (Bkz. A'raf 7/63, 69; Yunus 10/73; Hud 11/25; İbrahim 14/44; Kehf 18/2, 56; Meryem 19/97; Ya-Sîn 36/6; Mü'min 40/18; Ahkaf 46/12) göz önünde bulundurursak böyle bir kanaate ulaşmamız mümkün olmaz.

¹⁵⁷ Özbek, age., s. 234-235

¹⁵⁸ Mü'min 40/15

¹⁵⁹ Bkz., En'am 6/19, 51, 92; A'raf 7/2; İbrahim 14/52; Nahl 16/2; Kehf 18/1-4; Meryem 19/97; Enbiya 21/45; Şuara 26/193-195; Secde 32/3; Ya-Sîn 26/70; Zümer 39/71; Mü'min 40/15;

Kur'an'da cehennem azabının, başta inkârcılar¹⁶⁰ olmak üzere zalimler¹⁶¹, haksızlıkla yetim malı yiyenler¹⁶², bir mü'mini kasden öldürenler¹⁶³, şeytana uyanlar¹⁶⁴, münafıklar¹⁶⁵, ahirete inanmayan ve Allah'ın âyetlerinden gafil olanlar¹⁶⁶ ile Allah'a ve Peygamber'e isyan edenler¹⁶⁷ için hazırlandığı bildirilmiştir¹⁶⁸.

Elem verici, alçaltıcı, acı ve büyük gibi sıfatlarla nitelenmiş olarak azab kelimesiyle de yine inkârcılar¹⁶⁹, zalimler¹⁷⁰, suç işleyen ve hilelere başvuranlar¹⁷¹, haddi aşanlar¹⁷², Allah'a verdikleri sözü bozanlar¹⁷³, kendilerine apaçık deliller geldikten sonra ayrılığa düşenler¹⁷⁴, cimrilik edenler¹⁷⁵, Allah'a ve Peygamber'e isyan edenler¹⁷⁶, münafıklar¹⁷⁷, altın ve gümüşü yığıp da Allah yolunda harcamayanlar¹⁷⁸, gerektiğinde savaşa gitmeyenler¹⁷⁹, Allah ve Rasulüne eziyet edenler¹⁸⁰, ahirete inanmayan ve Allah'ın âyetlerinden gafil olanlar¹⁸¹, Allah'a karşı yalan uyduranlar¹⁸²,

Şûra 42/7; Duhan 44/2-3; Ahkaf 46/12

¹⁶⁰ Bkz., Bakara 2/24, 39, 126; Âl-i İmran 3/10, 12, 21, 116, 151, 197; Nisa 4/55, 56, 140, 169; Maide 5/72, 86; A'raf 7/36, 40; Enfal 8/14, 36, 50; Tevbe 9/73; Hud 11/17; Ra'd 13/5, 35; İbrahim 14/16, 29, 30; İsra 17/8; Kehf 18/101, 102, 106; Hacc 22/72; Müminun 23/44; Nur 24/57; Ankebut 29/54; Ahzab 33/64; Fatur 35/36; Ya-Sin 36/63; Zümer 39/26,32; Mü'min 40/6, 60; Fussilet 41/28; Casiye 45/10; Fetih 48/12; Teğabun 64/10; Tahrim 66/9; Mülk 67/6;

¹⁶¹ Kehf 18/29; Meryem 19/72; Enbiya 21/29; Mü'minun 23/41;

¹⁶² Âl-i İmran 3/30

¹⁶³ Nisa 4/93;

¹⁶⁴ Nisa 4/140, 145; Tevbe 9/68, 73, 95; Tahrim 66/9

¹⁶⁵ Nisa 4/121; İsra 17/63; Hacc 22/4

¹⁶⁶ Yunus 10/8;

¹⁶⁷ Nisa 4/14,115; Ehfal 8/16; Tevbe 9/63; Cin 72/23

¹⁶⁸ Geniş bilgi için bkz., Salih, Subhi, Ölümünden Sonra Diriliş (Âyet ve Hadislerle Cennet-Cehennem), (çev. Şerafettin Gölcük), İst., 1992, s. 19-25

¹⁶⁹ Bakara 2/7, 90, 104, 174; Âl-i İmran 3/4, 56, 91, 176, 177, 178, 181; Nisa 4/18, 37, 102, 151, 161; Maide 5/36, 37, 73; En'am 6/49, 70; Enfal 8/35; Tevbe 9/3, 67, 90; Yunus 10/4, 70; Ra'd 13/34; İbrahim 14/2, 17; Nahl 16/63, 88, 104, 106, 113; Ta-Ha 20/127; Hacc 22/57; Ankebut 29/23; Rum 30/16; Lokman 31/24; Ahzab 33/8; Fatur 35/7; Zümer 39/26; Casiye 45/8, 11; Hadid 57/19; Mücadele 58/4-5; Teğabun 64/5; Müzzemmil 73/12, 13

¹⁷⁰ İbrahim 14/22; Nahl 16/85; Hacc 22/25; Furkan 25/19, 37; Şûra 42/21, 42, 44, 45; Zuhruf 43/65;

¹⁷¹ En'am 6/124, 147

¹⁷² Bakara 2/178; Maide 5/94

¹⁷³ Âl-i İmran 3/77, 188

¹⁷⁴ Âl-i İmran 3/105

¹⁷⁵ Âl-i İmran 3/180

¹⁷⁶ Nisa 4/14; Maide 5/33; En'am 6/15; Enfal 8/13; Ahzab 33/57; Haşr 59/3-4

¹⁷⁷ Nisa 4/138; Maide 5/41; Tevbe 9/68, 74, 79, 101

¹⁷⁸ Tevbe 9/34-35

¹⁷⁹ Tevbe 9/39; Fetih 48/16-17

¹⁸⁰ Tevbe 9/61

¹⁸¹ İsra 17/10; Neml 27/5; Secde 32/14; Sebe' 34/8

¹⁸² Nahl 16/117

mü'min kadınlara zina isnadında bulunan iftiracılar¹⁸³, Allah'a kulluk etmekten ve O'nun âyetlerinden yüz çevirenler ile kibirlenenler¹⁸⁴ inzar edilmişlerdir.

Ayrıca cehennemde inkârcılar için hazırlandığı bildirilen yiyecek ve içecekler de âyetlerdeki tasvirî ifadelerle tamamen inzar edici bir üslupla sunulmaktadır¹⁸⁵.

b) Dünyevî musibet, bela ve azaplar¹⁸⁶:

Bunlar, çoğu âyetlerde önceki milletlerin yaptıkları kötülükler yüzünden başlarına gelen dünyevî bela ve musibetler ile Allah'a isyan hususunda ısrarlı kavimlerin yok oluşlarını konu edinen kıssaların anlatımı şeklinde sunulur¹⁸⁷. Öncekilerle şimdikiler arasında benzerliklere dikkat çekilerek şimdikilerin, kendilerinin helaklarına engel olacaklarını sandıkları mal, mülk ve her türlü dünyevî refah ve bolluğun öncekilerin de fazlasıyla sahip oldukları hususiyetler olduğu halde yine de azaptan kurtulamadıkları ifade edilir¹⁸⁸. Böylece inanç ve yaşantı yönüyle önceki milletlerin hayat tasvirleriyle kendi hayatı arasında benzerlik gören ve hissedenlerin kalplerine azap ve yok oluş korkusu salınmaktadır¹⁸⁹. Bütün bunların anlatılış sebebi, okuyan ve dinleyenlerde sonuç itibarıyla ibret ve öğüt tesiri bırakma ümidi ile açıklanmaktadır¹⁹⁰.

Kur'an'da bahsedilen bu dünyevî musibet, bela ve azapların yer ve zaman hususundaki belirsizlikleri ve her an gerçekleşme ihtimalinin sürekli zihni meşgul

¹⁸³ Nur 24/24

¹⁸⁴ Nisa 4/173; En'am 6/157; Hud 11/3; Ta-Ha 20/8

¹⁸⁵ Bkz., Yunus 10/4 ; Saffat 37/67; Sâd 38/57; İbrahim 14/16; Vakıa 56/42, 54, 93 Hakka 69/36-37; Nebe' 78/25; Ğaşiye 88/5; Ayrıca Bilgi için bkz., Saka, Şevki, Kur'an-ı Kerim'in Davet Metodu, 2. bs. İst., 1991, s. 139

¹⁸⁶ Bkz., Yunus 10/73; Hud 11/ Şuara 26/173, 208-209; Neml 27/58; Sebe' 34/46; Saffat 37/72-73, 177; Fussilet 41/13; Zuhruf 43/23-25; Kamer 54/16, 18, 21, 30, 36-39; Mülk 67/17; Nuh 71/1

¹⁸⁷ Bkz., Bakara 2/50; A'raf 7/59-93, 136-137; Enfal 8/52-54; Yunus 10/ 71-73, 90-91; Hud 11/42-43, 57-60, 66-68, 81-83, 94-95; Hicr 15/61-66, 72-73, 78-84; İsra 17/17, 103-104; Ta-Ha 20/23-48; Enbiya 21/74-77; Hacc 22/42-44; Mü'minun 23/39-41; Furkan 25/37-40; Şuara 26/60-66; 119-122, 139-140, 155-159, 170-175, 189-191; Neml 27/14, 49-53, 56-58; Kasas 28/40-41; Ankebut 29/14, 30-40; Saffat 37/75-76, 82, 134-136; Fussilet 41/15-18; Zuhruf 43/48-50, 55-56; Duhan 44/22-29; Ahkaf 46/24-26; Kaf 50/12-14; Zariyat 51/35-37, 40-46; Necm 53/50-53; Kamer 54/9-14, 18-42; Hakka 69/5-10; Nuh 71/25-26; Naziat 79/23-26; Fecr 89/6-13; Şems 91/14-15

¹⁸⁸ Bkz., En'am 6/6; A'raf 7/4, 100-101; Yunus 10/13; İsra 17/17; Meryem 19/74, 98; Ta-Ha 20/128; Kasas 28/58; Ya-Sin 36/31; Sad 38/3; Zuhruf 43/8; Kaf 50/36

¹⁸⁹ Kamer 54/51; Ayrıca bkz., Bakara 2/20, 220; En'am 6/46, 65; Yunus 10/24; Yusuf 12/107; Sebe' 34/9;

¹⁹⁰ Hud 11/100-103, 120; Secde 32/26; Kamer 54/51

etmesi de bunların inzar edici özelliğini daha da belirginleştirirken aynı zamanda sürekliliğini de temin eder. Bu hususta Kur'an'da Allah'ın, gece veya gündüz¹⁹¹, uykuda veya eğlenirken¹⁹² gerek yıldırımlar göndererek çarpmak suretiyle¹⁹³ ve gerekse karada yerin dibine geçirmek ve başlarına taş yağdırmak; denizde kasırgalar göndererek boğmak suretiyle günahlarından dolayı insanları musibetlere uğratabileceği¹⁹⁴ veya helak edebileceği¹⁹⁵ ve bütün bunlara hiç kimsenin engel olamayacağı¹⁹⁶ ifade edilerek insanların hayatlarının her anına nüfuz eden bir inzar üslubu kullanılır. Zaten bütün bunların mutlak faili olan Allah'ın her şeyi biliyor, duyuyor, görüyor... olması inzar metodunun O'na inananlar üzerindeki tesirini her yönüyle artırmakta ve sürekli kılmaktadır. Ayrıca Allah'ı anmaktan yüz çevirenlerin hayatlarının sıkıntılı geçeceği¹⁹⁷ haberi de sözü edilenler için önemli inzar unsuru olarak sunulmaktadır.

Bu husustaki ilgili âyetler dikkatle incelendiği zaman açıkça görülür ki bütün bunlarda, kararlaştırılmış bir cezanın ifade edilmesi kasdı olmaksızın beşerî ve kozmik kanunlardan çıkarılacak bir ders söz konusudur. Böylece zenginlerin ve güçlülerin dikkatini uyandırarak onlara kendi emniyetleri ve refahlarının asılsız ve kararsız özelliğini göstermektedir.¹⁹⁸

c) Daha çok psikolojik etki yüklü ifade ve manzaralar:

Kur'an'ın pek çok âyetinin ortak özelliği; psikolojik bir etki oluşturarak, muhatabın cüz'î irade sahasını kısıtlamaya gitmeden onu değişmeye zorlayıcı olmasıdır.

Bu maksatla, günah işlemekte ya da inkârda ısrarlı insanların önemli fitrî bir duygu olan güven duyma duyguları tahrik edilerek onların etkilenmeleri hedeflenir. Bu etki türü, insanın güven duygusunu besleyen ve tatmine ulaştırın bütün vasıta ve

¹⁹¹ A'raf 7/4; Yunus 10/50

¹⁹² A'raf 7/97-98

¹⁹³ Ra'd 13/13, 40

¹⁹⁴ A'raf 7/100

¹⁹⁵ Enfâl 8/54

¹⁹⁶ En'am 6/17; Ra'd 13/11; Ahzab 33/17

¹⁹⁷ Ta-Ha 20/124

¹⁹⁸ Draz , M. A., Kur'an Ahlâkı (çev. Emrullah Yüksel, Ünver Günay), İst., 1993, s. 184 vd.

unsurların ortadan kaldırıldığına açıklanması¹⁹⁹ ve böylece insanın kendi aczini yakinen idrakiyle oluşarak açığa çıkan korku, panik, sıkıntı ve terkedilmişlik manzaralarının sergilenmesi²⁰⁰ şeklinde gerçekleşir.

Allah'ın yegâne sahip ve koruyucu olduğu ısrarla vurgulandıktan sonra olumsuz davranış sahiplerinin bu yegâne güven duyulacak yüce Varlık tarafından da ilgisiz²⁰¹, sevgisiz²⁰² ve yardımsız²⁰³ bırakılmaları etkileyici bir inzar unsuru olarak yer almaktadır²⁰⁴. Bunun yanında bir de Allah'ın kâfirlerin düşmanı olduğunun açıklanması²⁰⁵ ve onların, Allah'ın gazabına uğramakla birlikte rahmetinden de uzaklaştırılmakla tehdit edilmeleri²⁰⁶ bu etkinin derinliğini daha da artıran psikolojik tahrik unsurlarıdır²⁰⁷.

d) Kur'an²⁰⁸:

Gerek yukarıda saydığımız unsurları içinde bulundurması bakımından ve gerekse, bunlara ilaveten, duygusal ve düşünsel anlam muhtevasına sahip hemen her âyetindeki gerçekçi, derinden kavrayan bir anlayış ve direkt olarak insanın özüne (fitrat) yöneltmiş hitabıyla Kur'an'ın kendisi inzar vasıtalarının en şümüllü ve en etkileyicilerindendir²⁰⁹.

¹⁹⁹ Şuara 26/88, 92-93, 100-101

²⁰⁰ Abese 80/34-36

²⁰¹ Bakara 2/162, 174; Âl-i İmran 3/77

²⁰² Bakara 2/190, 205, 276; Âl-i İmran 3/32, 57, 140; Nisa 4/36, 107, 148; Maide 5/64, 87; En'am 6/141; A'raf 7/31, 55; Enfal 8/58; Nahl 16/23; Hacc 22/38; Kasas 28/76, 77; Rum 30/45; Lokman 31/18; Şûra 42/40; Hadid 57/23

²⁰³ Bakara 2/107, 120; Âl-i İmran 3/22, 56, 91, 111, 192; Nisa 4/52, 123, 145, 173; Maide 5/72; En'am 6/51, 70, 90; Tevbe 9/74, 116; Hud 11/20, 113; Ra'd 13/11, 37; İsrâ 17/75; Kehf 18/43, Hacc 22/71; Şuara 26/92-93, 100-101; Kasas 28/81; Ankebut 29/22, 41; Rum 30/29; Secde 32/4; Ahzab 33/17, 65; Sebe' 34/22; Şûra 42/8, 31, 44, 46; Duhan 44/41; Ahkaf 46/32; Muhammed 47/11; Fetih 48/22; Tarık 86/10

²⁰⁴ Adler, Alfred, İnsan Tanıma Sanatı (çev. Kâmuran Şipal), 3. bs., İst., 1992, s.46 vd.

²⁰⁵ Bkz., Bakara 2/98

²⁰⁶ Bkz., Nisa 4/52; Maide 5/80; A'raf 7/40, 152; Enfal 8/16; Ta-Ha 20/81; Ankebut 29/23; Ahzab 33/64

²⁰⁷ Değişik inzar vasıtaları hakkında bilgi için bkz., Halefullah, M. Ahmed, Hz. Muhammed ve Karşıt Güçler (çev. İbrahim Aydın) İst. 1992, s. 265-274; Hökelekli, agm., (inzar), s. 5-6; Temiz, Bilal, agt., s.61-62;

²⁰⁸ Kur'an'ın inzar edici olduğuna işaret eden âyetler için bkz., En'am 6/19, 51, 92; A'raf 7/2; İbrahim 14/52; Nahl 16/2; Kehf 18/1-4; Meryem 19/97; Enbiya 21/45; Şuara 26/193-195; Secde 32/3; Ya-Sîn 36/70; Zümer 39/71; Mü'min 40/15; Şûra 42/7; Duhan 44/2-3; Ahkaf 46/12

²⁰⁹ Zümer 39/23

Kur'an'ın inzar vasıtaları arasında sayılması, inzar kavramındaki korku unsuruna farklı bir anlam kazandırmaktadır. Bu anlam, inzar vasıtalarının bütününden çıkarılacak genel sonuçta gözlenebilir. O da, bu vasıtaların sadece psikolojik manada direkt olarak korkutucu özelliklere sahip unsurlar olmayıp, ayrıca algı, bilgi, gözlem ve düşünme yoluyla dolaylı etkileyici özellikleri de ihtiva eden unsurlar olduğu şeklinde ifadesini bulur. Gerek muhatapların Hz. Peygamber öncesinde bir uyarıcı (nezîr) beklentisi içinde olmalarından²¹⁰ ve gerekse inzarnın, insanların ahiret günü Allah'a bir bahane ileri sürmelerini ortadan kaldıracı düzeyde bir fonksiyona sahip olmasından²¹¹ çıkan sonuçla da onun Allah'ın varlığına ve birliğine işaret eden deliller ve Hz. Muhammed (sav)'in peygamberliğini doğrulayan açık alâmetlerle bilinçli ve ihtiyarî bir tercihe götüren uyarıcı unsurları ihtiva ettiği anlaşılmaktadır.

Bütün bu vasıtaların hemen hepsinde muhataplar üzerinde güçlü bir uyarıcı etki bırakma özelliği ön plandadır. Çünkü özellikle Kur'an'ın nazil olduğu çağın insanının kişilik özellikleri, vahyin onlara sunduğu mesajı gerektiği şekilde anlamaları için lüzumlu olan ilgi duyma, istekli olma, değer verme, düşünme ... gibi müspet durumları örtücü bir mahiyete sahipti. Ayrıca insanların kendi benliklerine ilişkin yargıları da ya aşırı bir olumluluk içinde kendini yüceltme ya da aşırı bir olumsuzluk içinde kendini aciz görme şeklinde uç noktalarda subjektif bir algıya dayanmaktaydı.

Halbuki insanın gerek iç ve gerekse dış dünyasını gerçekçi tarzda algılaması, değerlendirmesi ve tanımlaması, onu Hakk'ı kabule yöneltecek olan ilk ciddi faaliyettir. Dolayısıyla muhatapı böyle bir faaliyete motive eden metot ya da metotlar da aynı derecede öncelik ve önem arz eder.

Böyle olunca rahmeti ve acıması sonsuz olan âlemlerin Terbiye Edicisi'nin insanları vahiyle buluşturan elçisine ilk olarak inzar görevi vermesi de ancak muhatapların tabi tutulduğu ilahî eğitim süreci ile ve bu sürecin temelden kavrayıcı özelliğiyle açıklanabilir.

Bu eğitim sürecinin ilk aşamasında etkileyici olan inzar metodu, bir yandan muhatapların kişilik eğitiminde rol alırken diğer yandan onların dine davet ve din

²¹⁰ Fatır 35/42

²¹¹ Nisa 4/165; Maide 5/19

eğitiminde etkin bir görev üstlenir. Kur'an'da inzar metodu ile kişilik eğitimi, dine davet ve din eğitimi birlikte yürütülür. Çoğu zaman bunların birini diğerine takdim etme imkânı yoktur. Fakat algılama , anlama ve değerlendirme hususunda ileri derecede duygusal ve düşünsel duyarsızlığa sahip muhatapların ilk olarak bu yönleriyle kişilik eğitimine tabi tutulmaları gereği önem arz eder. Bunu dine davet ve daha sonra da din eğitimi izler.

Yine de bir bütün olarak eğitim süreci içinde kesin hatlarla birbirinden ayrılması söz konusu olmasa da sistematik kolaylık sağlaması açısından yukarıdaki sıralamaya uyararak inzar metodunu Kişilik eğitimi, dine davet ve din eğitimi açısından ele alarak incelemeye çalışcaz.

A- KİŞİLİK EĞİTİMİ VE İNZAR METODU

Kişilik, oldukça kapsamlı bir kavram olup, insanın biyolojik ve psikolojik, kalıtsal ve sonradan kazanılmış davranış tarzlarının, ilgilerin, ruhî davranışların, yeteneklerin, güdülerin, duyguların, isteklerin, alışkanlıkların ve kısaca bütün davranış özelliklerinin karakteristik bir bütünleşmesi²¹² olarak tarif edilmektedir.

"Kişilik, bireyin beden, ruh ve zihin özelliklerinin bir bütün halinde gelişmesiyle oluşur"²¹³. Duygu, düşünce, yetenek, ilgi, tutum, davranış ve eylemler de bir insanın kişiliğini oluşturan öğeler arasında yer alırlar²¹⁴.

Kişilik kavramıyla, bir insanın nesnel (objektif) ve öznel (subjektif) yanlarıyla diğer insanlardan ayrıldığı duygu, düşünce, tutum ve davranış özelliklerinin tümü anlaşılmaktadır²¹⁵. Buna göre kısaca kişiliğin öznel yanı ya da insanın kendi kişiliğine ilişkin kanılarının toplamı, insanın kendisini tanıma ve değerlendirme biçimi²¹⁶ olarak tanımlanan benlik de kişilik kavramı içinde yer almaktadır. Yine "insanın

²¹² Baymur, Feriha, Genel Psikoloji, İst., 1978, s.257; Çamdibi, Hasan Mahmut, Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâli, İst., 1983, s.27; Ayhan, Halis, Eğitime Giriş ve İslamiyetin Eğitime Getirdiği Değerler, 2.bs., İst., 1986, s.135; Köknel, Özcan, Kaygıdan Mutluluğa Kişilik, 13.bs., İst., 1995, s.19, 23

²¹³ Alaylıoğlu, age., s.168

²¹⁴ Köknel, age., s.22; Çamdibi, age., 30, 35

²¹⁵ Köknel, age., s.19

²¹⁶ Köknel, age., s.64

duygularının ve coşkularının bütünü" olarak tanımlanan huy ya da mizaç da kişiliğin bir yanını ifade eder²¹⁷.

Modern psikolojide kişilik, "temeli beden yapısı ve bünyede bulunan mizaç ve karakter binasına içtimaî hayatın kondurduğu bir üst yapı"²¹⁸ şeklinde de tarif edilir. Fakat bu üst yapı bir dengeyi ifade eder ve karakterle cemiyet arasında kurulan bu denge durumunda daha çok uyum sağlayıcı davranışlarımız görev üstlenir²¹⁹. Bunlar çoğunlukla merkezde zekâ olmak üzere duygularımızdır. Buradan hareketle "şahsiyet, zekânın karakter mesnedi üzerinde içtimaî hal ve şartlara göre kurduğu dinamik bir montajdan ibarettir"²²⁰ tanımlaması yapılmıştır. Bunun yanında kişiliğin yapısında, zekânın eseri olan düşüncenin tâli bir âmil olduğunu kabul ederek, arzular, duyuşsal eğilimler, ihtiraslar ve hisleri daha öne alanlar da olmuştur²²¹. Gerçekte kişiliğin oluşumunda hem zekâ hem de duyguların önemli yeri bulunmaktadır. Çünkü kişilik bir süreçtir ve bu sürecin oluşacağı ruhsal yapının temelinde zekâ bulunmaktadır²²². Üstünde kişiliğin oluştuğu ve insanın doğuştan getirdiği bu temel yapı kalıtımla geçer. Kişilik de bu temel yapıyla çevrenin sürekli etkileşimi sonunda oluşmaktadır²²³. Kişilik oluşumunda ve bu oluşumu tasvirde sonuç itibariyle sosyal yönün ve çevresel faktörlerin belirgin olması kişiliğin eğitim faaliyetlerinde dikkate alınması gereğini²²⁴ ortaya çıkarmaktadır.

Kişilik insanın erken yaşlarında oluşur ve çoğu kere kalıcı bir özellik gösterir. Bilhassa "okul çağında ve sonraki yıllarda çocuğun değişen çevresi, okul öncesi çağda yerleşen kişilik özelliklerinin özünü değiştirememektedir. Ancak eğitimle bazı kişilik özelliklerinin başka özelliklerle sıvanması sağlanabilmektedir"²²⁵.

Bu bağlamda Kur'an'ın muhatapları ele alınacak olursa, onun direkt olarak mükelleflere yönelik olan mesajının, menfi yönleriyle kalıplaşmış kişiliklere tesir

²¹⁷ Köknel, age., s.20

²¹⁸ Çamdibi, age., s.28

²¹⁹ Çamdibi, ae., ay.

²²⁰ Çamdibi, ae., ay.

²²¹ Çamdibi, age., s.29

²²² Köknel, age., s.42

²²³ Köknel, age., s.28

²²⁴ Çamdibi, age., s.29

²²⁵ Başaran, age., s.130

etmeyi ve değiştirmeyi amaçladığını düşünmemiz gerekmektedir. Bu durumda pek tabii olarak, ilkin insan varlığının ve onun ruhunun derinliklerine kadar nüfuz edebilen bir üslup kullanımı ve etkileyici bir metot seçimi söz konusu olacaktır. Bu da daha çok duygulara ve vicdana, bazı kere de akla hitap edici tarzda gelişen, sonuçta müspet yönde davranış değişikliklerinin ortaya çıkmasını sağlayan inzar metodu ile mümkün olmaktadır. Çünkü Kur'an'da inzar, söz konusu edilen inzar vasıtaları ile gerçekleri bütün açıklığıyla beyan etme yanında ilhamlarla dolu bir tesir gücüne sahip ilahî bir metottur²²⁶.

Kur'an'da inzar metodunun kişilik eğitimindeki fonksiyonu farklı yönlerden ele alınabilir. Ancak bu metodun esas işlevi, kişiliğin öznel ve nesnel yanları arasında uyum ve tutarlılık sağlama hususunda yoğunlaşır. Çünkü bu uyum ve tutarlılık güçlü ve sağlıklı bir kişiliğin temelini oluşturur²²⁷. Bu da insanın bütün gerçekliğiyle kendini tanımasına imkân veren bir metotla gerçekleşebilir. Kişilik gelişmesinde ve eğitiminde amaç, ruhsal bütünlüğün sağlanması²²⁸ ise bu ancak insanın kendi özünü yetenek ve olanaklarıyla birlikte tanıyıp değerlendirmesiyle mümkün olur²²⁹. Kendini iyi değerlendirebilen insan, kendi gerçekleri ile beklenti ve amaçları arasında doğru bağlantılar kurarak kendi varlığına ve bu varlığının diğer canlılar arasında ve evrendeki yerine ilişkin gerçek bir bilince ulaşabilir²³⁰. Onun için "ruh sağlığına temel yaklaşım 'kendini bil' ilkesine dayanır. En eski ruhsal tedavi yöntemlerinden günümüzde kullanılan ruhsal tedavi yöntemlerine kadar bütün tedavilerde amaç, insanın kendisini tanımasına yardımcı olmak ve yol göstermektir"²³¹.

Kur'an'da, insanın kendini tanınması maksadına hizmet eden değişik metotlar yanında, muhatapların kişilik özellikleriyle birlikte düşünüldüğünde inzar metodunun önemli bir yerinin olduğu görülür. Muhatapların kendi benliklerine ilişkin subjektif yargıları ile objektif gerçekler arasındaki uzun mesafenin kapatılması, insan hürriyetine zarar vermeksizin bu metotla gerçekleştirilmektedir.

²²⁶ Kutub, S., Fi Zilal, c.V, s.219

²²⁷ Köknel, age., s.22

²²⁸ Köknel, age., s.91

²²⁹ Köknel, ae., ay.

²³⁰ Köknel, age., s.344

²³¹ Köknel, age., s.342

Bilindiği üzere "bilincimizin temelini geniş ölçüde dış dünyaya ilişkin algılarımız ve bu dünya da kendimize bir yönelim(oryantasyon) sağlama yolundaki çabalarımız oluşturur"²³². İşte inzar metodu ile birinci planda duyulara hitap yoluyla dış dünyadan etkileyici, uyarıcı haberlerle veya canlı tasvirler, dokunaklı ifadeler ve insan hayalinde oluşturulan dikkat çekici sahnelerle insanın evrendeki konumuna ilişkin önemli mesajlar verilmektedir. Böylece insana, kendi benliğine dair yanılsamalarını doğru bir zeminde yeni değerlendirmelerle doğrultma imkânı sunulmaktadır.

Kur'an'da inzar metodu, derin tesir gücünü bütün inzar vasıtalarının Mutlak sahibi ve uygulama yetkisini elinde bulunduran yegane varlık olan yüce Yaratıcı'dan alır. İnsana kendi gücünün sınırlarını ve kendi varlığının esas sebebine nispetle hiçliğini anımsatmak, böylece onun kendisini tanrılık hevesine kaptırmaması ve yaratılış sebebine uygun olacak şekilde Allah'a boyun eğmesi, O'na kulluk etmesini sağlamak için Allah Kur'an'da kendisini kudretine işaret eden açık delillerle tanıtır. Bunun için bazen işlemiş oldukları kötülükleri yüzünden helake uğramış nice varlıklı ve güçlü topluluklardan söz eder. Bazen günahkâr kimselerin ahiret günü Allahın huzurunda çaresiz ve O'nun azabı karşısındaki korunmasızlıklarının tasviri yapılır. Böylece insanın kendisini, onu çevreleyen dış alemi ve bu alemin de varlık sebebi olan Yüce Yaratıcıyla birlikte bilip tanınması sağlanmaktadır.

İnsanın en büyük gücü, "onun kişiliğinin en üst düzeyde bütünleşmesine dayanır, bu da ayrıca bunun onun kendine karşı en üst düzeyde saydam (açık) olmasına bağlı olduğu anlamına gelir"²³³. İnsanı en iyi bilen onu yaratan olduğuna²³⁴ göre, insanın yaratanını hatırlaması hayatın bütün parçalarının ve insan faaliyetlerinin her birinin uygunlukla tamamlanıp birleştiği şahsiyetin bütünleşmesine yardım eder²³⁵. Bunun aksine "Allah'ı unutmak gerek şahsî gerekse toplumsal insan şahsiyetini yok eder. Çünkü yalnız Allah'ı hatırlamak insan şahsiyetini bir bütün olarak muhafaza edebilir"²³⁶.

²³² Jung, C. G., Analitik Psikolojinin Temel İlkeleri -Konferanslar- (çev. Kâmuran Şipal), İst., 1992, s.13

²³³ Fromm, Eric, Özgürlükten Kaçış (çev. Selçuk Budak), Ank., 1993, 217

²³⁴ Mülk 67/13-14

²³⁵ Fazlur Rahman, Ana Konularıyla Kur'an, s.78

²³⁶ Fazlur Rahman, ae, s.90

İnzar metodu, insan tavır ve davranışlarında ahlâkî bir gerginlikle meydana gelen dengeyi temin eder. Bu denge Allah tarafından yasaklanan davranışların insan tarafından işlenmesi halinde bozulma durumuyla karşı karşıyadır²³⁷. İşte Allah'ın bu, bu denge durumunun bozulmasına engel olucu tarzda hatırlanması insan kişiliğinin bütünlüğünü koruyucu bir etki meydana getirmektedir.

Kısaca ifade etmemiz gerekirse, gerek bütünüyle varlığın oluşum ve devamının esas kaynağına ilişkin bilgi ve idrak yoksunluğu sonucu Allah'ın unutulmasıyla parçalanmış kişilikleri yeniden inşa etmek, gerekse yeniden kurulan kişiliklerin Hz. Peygamber'in kişiliğinde somutlaşan ideal kişiliğe kavuşmalarını temin etmek için inzar metodu kullanılmaktadır. Kur'an'da "hedef kişilik" özelliklerinin bütün halindeki tek adı olarak ele alabileceğimiz "takva" da en yüksek anlamıyla "tamamen meczolmuş ve bütünlüşmüş insan şahsiyeti ve bütün olumlu parçaların birleştirilmesi ile meydana gelen kararlılık (sebat)"²³⁸ şeklinde tanımlanmıştır.

İnsanın hayatında "değişmeyen reflekslerden başka insan çocukluğunun kendisiyle techiz edildiği ve kişiliğinin kurulduğu ham malzemeler olarak iş gören" dört tip kabiliyetten bahsedilmiştir²³⁹. Bunlar, tesadüfî hareket, motivler, zekâ ve duyular olarak sıralanır. İnsanın içinde bulunduğu dünya ile etkileşiminde bu kabiliyetlerin ürünü olarak bir takım değişmeler meydana gelmektedir. Bunlar, genel olarak ifade edersek, "duygularımızda, bilgilerimizde ve hareketlerimizde meydana gelen değişmelerdir"²⁴⁰. Buradan hareketle Kur'an'da inzar metodunun insan kişiliği üzerindeki etkilerini de bu yönleriyle ele alarak incelemeye çalışacağız.

1.Duygu Eğitiminde İnzar:

Sözlük anlamıyla duygu, "duyularla algılama, his"; "belirli nesne olay veya bireylerin insanın iç dünyasında uyandırdığı izlenim"; "ön sezi"; "ahlâkî, estetik vb.

²³⁷ Fazlur Rahman, ae., ay.

²³⁸ Fazlur Rahman, ae., s.91

²³⁹ Sharif, M.M, Eğitimde İslâmi Hedefler (çev. Ali Özer), İzmir, 1986, s.208

²⁴⁰ Fidan, N. - Erden, M., Eğitime Giriş., Ankara 1992. s.175

şeyleri değerlendirme, onlara bağlanma yeteneği" ve "kendine özgü bir ruhî hareket ve hareketlilik"²⁴¹ gibi manaları içermektedir.

"Duygu" için, psikolojik bir terim olarak, "dış ya da iç çevreden gelen etkilerin, bireyde haz ya da elem türünden izlenimler yaratması"²⁴², "her hangi bir belli uyaran karşısında bir dereceye kadar süreklilik ve tutarlılık gösteren ve daha çok hoşlanmayla ilgili bir tepki (uyarım) biçimi, his"²⁴³ gibi tanımlar yapılmıştır.

Bu kavramın "duygulanım" şeklinde kullanımı yine psikolojik anlamda "iç ve dış uyarımların, zihinsel işlevlerden ayrı olarak kişide yarattığı değişme, etki ve tepkilerin bütünü"²⁴⁴ şeklinde tanımlanırken felsefi literatürde "duyarlılığın harekete geçişi"²⁴⁵ olarak anlandırılmıştır.

Bütün bu tanımlardan duygunun;

- a) Duyularla, dolayısıyla algıyla ilgili olduğu,
- b) Değerlerle ilişkili olduğu ve
- c) Aksiyon ifade ettiği anlaşılmaktadır.

İşte duygu, nüve olarak fitrî bir kabiliyeti ifade etmekle birlikte bu özellikleri dolayısıyla insanın yaşam süreci içinde değişik şekillerde yapılanması mümkün olmaktadır. Böyle olunca onun, istenilen ölçülerde ve arzu edilen yeğinlikte, insan kişiliğini bütünler tarzda oluşup gelişebilmesi için eğitim sürecinden geçmesi gereği ortaya çıkmaktadır. Hiç şüphesiz, her eğitim sisteminin kendisinde kaynak bulunduğu bir kavram ve ondan çıkan bir felsefeyi temsil ettiği²⁴⁶ gibi İslâm eğitimi de "Rabb" kelimesinde odaklaşan eğitim anlayışını vahiyle tanınan sınırlar içinde kurar ve geliştirir. Dolayısıyla her konuda olduğu gibi duygu eğitiminde de gerekli ölçüler oradan alınır. Vahyin kaynağı ile insanın yaratıcısının "bir"liği, sonuçta bu ölçülerin, uygunluk açısından tamamen insanî olduğu sonucunu vermektedir.

²⁴¹ TDK Sözlüğü, Ankara 1988, c.I, s.414

²⁴² Başaran, s.103

²⁴³ Alaylıoğlu, age., s.78

²⁴⁴ Köknel, Kişilik., s. 56; a.mlf, Korkular, s.15

²⁴⁵ TDK Sözlüğü, c.I, s. 415

²⁴⁶ Attas, S. M. Nakib, İslâmî Eğitim, (çev. Ali Aksu), İst.,1991, s.9

Duyguları kaynaklarına ve iç yapılarına göre ele aldığımızda bir kaç gruba ayırmamız mümkündür²⁴⁷.

- a) Vücut organlarından ve duyulardan gelen duygular,
- b) Benlik duyguları,
- c) Toplumsal duygular,
- d) Heyecansal yönü güçlü olan duygular.

Kur'an'da eğitilen duyguların başında duyulardan kaynaklı duyguların geldiği söylenebilir. Çünkü insanın kendi iç ve dış âlemine açılımı bunlar aracılığıyla olmaktadır. Bu nedenle, duyuların yetersiz işlevinden ya da tamamen atıl bırakılmasından dolayı fonksiyonunu yitiren duygular Kur'an'da eğitimin konusu olmaktadır. Bu hususta yapılan ise ilk olarak duyuların eğitimi ile onların işler hale getirilmesidir.

"İnsanların ve hayvanların, dış dünyanın uyarılarını görme, işitme, koklama, dokunma ve tatma organlarıyla algılama yeteneği"²⁴⁸ olarak tanımlanan duyu, psikoloji'de "iç ya da dış çevreden gelen etkilerin belli sinir yollarından geçerek beyinde duyulması olayı"²⁴⁹ şeklinde açıklanmıştır. Dinî ve felsefî terminolojide ise "canlılarda içten ve dıştan gelen uyarıları almayı mümkün kılan ruhî güç"²⁵⁰ olarak tarif edilmiştir.

Duyumlarımız ilk önce, bir şeyin varlığı hakkında bize bilgi verir²⁵¹. Duyulara yönelik uyarıcıların yeğinliği aynı zamanda duyumların da yeğinliğini ifade eder²⁵². Bir duyumu doğurabilecek en küçük değerdeki uyarılma ise duyu eşliğini oluşturur²⁵³. Buna göre "eşik değerden daha az yeğnilikte olan uyarılar hiç bir duyum meydana getirmez"²⁵⁴.

²⁴⁷ Alaylıoğlu, age., s.78

²⁴⁸ TDK Sözlüğü, c.I, s.415

²⁴⁹ Baymur, age., s.312; Ayrıca bkz. a.mlf., ae., s.98-99

²⁵⁰ Hökelekli, TDVİA, c.X, s.8, (bkz., "Duyu" md.)

²⁵¹ Jung, age., s.18

²⁵² Baymur, age., s.99

²⁵³ Baymur, age., ay., TDK Sözlüğü, c.I, s.415

²⁵⁴ Baymur, age., ay.

Bu açıdan bakıldığında, özellikle ilahî mesajla ilk karşılaşan muhatapların kendi heva ve heveslerinden yana işlev gören duyu organları ve duyumsama kabiliyetleri, onların bu ilgi alanlarına girmeyen uyarıcıları algılayabilme imkânını azaltıyordu. Başka bir ifadeyle nefsi arzulara, maddeye, refaha ve kısaca dünyevî menfaatlere karşı aşırı tutku ve eğilim, onların bütün ilgilerinin bu yönde yoğunlaşmasını sağladığından bu hususlardaki uyarılara karşı duyarlılıkları da yüksek düzeyde bulunmaktaydı. Buna karşılık tek yönde yoğunlaşmanın getireceği tabii sonuçla, diğer tarafta daha güçlü ve baskın bir uyarım olmadan duyum hadisesinin gerçekleşmesi mümkün olmamaktadır.

İşte bundan dolayıdır ki Allah, Kur'an'la mesajını insanlara duyurmak için uyarıcılarını onların duyum durumlarına uygun yeğinlikte iletmiştir. Allah'tan ne zaman bir ihtar (zıkr) gelse kalpleri hep oyun ve eğlence halinde olduğu halde dinleme alışkanlığında olan muhataplar²⁵⁵ için inzar, onların Kur'an'ı gereği gibi dinleme ve anlamalarına mani olan psikolojik engelleri ortadan kaldırma maksadını güden en etkili metottur²⁵⁶. Kur'an'ın genel üslubu da ilk olarak aynı amaca hizmet edici yapıdadır. Bunun için Kur'an "ne zaman mücerred bir manayı, ruhî bir durumu, manevî bir sıfatı, insanî bir tipi, vâki bir olayı, geçmiş bir kıssayı, kıyamet hallerinden bir manzarayı, nimet ve azap sahnelerinden bir sahneyi ifade etmek isterse; yahut bir münakaşa veya hüccet getirme, ikna etme konuşması münasebetiyle bir misal vermek istese; hatta mutlak münakaşa kasdıyla söz söylese hep tasvirî ifade kullanır, sözleri resimlendirerek ruha, duyulara hitabetmek ister"²⁵⁷. Fakat duyularını kötü fiilleriyle büsbütün işlemez hale getirenler yine de bütün etkileyici metotlara kapalı bulunmaktadırlar²⁵⁸.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, inzar metodu ile duyulara yapılan taziyik sonucu duyulardan kaynaklı duyguların uyarılması ve "duyarlığın harekete geçirilmesi"²⁵⁹

²⁵⁵ Enbiya 21/2-3

²⁵⁶ Hökelekli, İnzar, s.4

²⁵⁷ Kutub, S., Kur'an'da Edebî Tasvir. (çev.Süleyman Ateş), s.42, Ank., 1967, (Kur'an'ın duyulara hitap edici âyetleriyle oluşturulmuş kıyamet sahnelerinin anlatımı hk. geniş bilgi için bkz., Kutub, S., Kur'an'da Kıyamet Sahneleri, (çev. Süleyman Ateş) 4.bs Ank., ts.

²⁵⁸ Enbiya 21/45

²⁵⁹ TDK Sözlüğü, c.I, s.415

şeklindeki "duygu" tanımına uygun olarak, mesajdan yönelen uyarıları dikkate alma, dinleme ve anlama hususlarında duyarlılığın motivasyonu sağlanmaktadır.

Benlikle ilgili duygulara gelince; Kur'an'ın problem edindiği ve eğitimi ele aldığı konular arasında bunların ayrı bir önemi bulunmaktadır. Çünkü benlikle ilgili duyguların fitrî düzeyde ölçülü ve gerçekçi bir şekilde tatmin edilmemesi, başta şirk olmak üzere Kur'an'ın şiddetle reddettiği pek çok olumsuz davranışın nedeni olmaktadır.

Kişinin kendini algılayış tarzı²⁶⁰ şeklinde tanımlanan "benlik" in "içgüdülerden ve dürtülerden kaynaklanan güdüleri engellemek, denetlemek ve düzenlemek; çevredeki nesne ve kişilerle bağlantı kurmak; gerçeği tanımak, denemek, anlamak; gerçeğe uyum sağlamak, çevreden gelen uyarımları sınırlamak, sıralamak, zamanlamak; algılamak, saklamak, hatırlamak, düşünmek, karşılaştırmak, çıkarımlar yapmak, yargıya varmak; kavramları birleştirmek ve bütünleştirmek; kişinin karşılaştığı engelleri aşabilecek güçleri toplamak; geleceğe ilişkin beklenti ve amaçları saptamak ve kişiliği kaygıdan kurtaran savunma düzenlerini kullanmak"²⁶¹ gibi pek çok görevleri bulunmaktadır. Böyle olunca onun eğitiminin önemi de ayrı bir önem arz etmektedir.

Benliğin, insanın özellikleri, amaç ve beklentileri, yetenek ve olanakları, değer yargıları ve inançlarıyla ilgili olması,²⁶² ayrıca durağan olmayıp sürekli değişen bir yapı arz etmesi,²⁶³ onun sözü edilen yönleriyle eğitimi gerekli kılmaktadır.

Kur'an'ın muhataplarının benlik duygularıyla ilgili tespitlerimizi çalışmamızın ilk bölümünde kaydetmiştik(*). Bu tespitlere göre, muhatapların iki zıt yönde kutuplaştıklarını ve özellikle benliğin aşırı bir şekilde yüceltilmesi ile kendi heva ve heveslerini ilah edinme derecesinde kendine tutsak fakat başkalarına karşı da "rab"lığını ilan edecek düzeyde kibir duygularının geliştiğini gördük.

²⁶⁰ Baymur, age., s.267; Köknel, Kişilik, s.64

²⁶¹ Köknel, Kişilik., s.66-67

²⁶² Baymur, age., ay., Köknel, Kişilik, s. 65

²⁶³ Köknel, Kişilik, ay.

(*) Bkz., I. bölüm, s.25-32

İşte muhatapların kendi benliklerine ilişkin bu subjektif yargılarının geçersizliğini gösterme ve onları gerçek benlikleriyle karşı karşıya getirmek amacıyla Kur'an'da inzar metodu kullanılmıştır.

Kur'an'da inzar sahnelerinin önemli bir kısmı, muhatapların inkârcılar kesiminden, büyüklük taslayarak Allah'tan ve O'nun âyetlerinden yüz çevirenlere hitap eder tarzda düzenlendiği dikkati çeker. İnanmayanların hemen hemen ortak vasfı olarak zikredilen "büyüklük kompleksi" inzarlara konu olan en birincil davranış türüdür. Tasvirî ifadelerle ve canlı bir üslupla pek çok âyette yer alan bu husus hakkında aşağıdaki âyetleri örnek olarak vermemiz yeterli olacaktır.

"Vay haline o yalancı ve günahkâr kişinin ki Allah'ın kendisine okunan âyetlerini işitir de sonra büyüklük taslayarak sanki onları hiç duymamış gibi (küfründe) direnir. İşte onu acı bir azab ile müjdele!"²⁶⁴

"Ona âyetlerimiz okunduğu zaman sanki bunları hiç işitmemiş, sanki kulaklarında ağırlık varmış gibi büyüklük taslayarak yüzçevirir. Sen de ona acıklı bir azabın müjdesini ver!"²⁶⁵.

"Kendilerine âyetlerimiz ayan beyan okunduğu zaman inkâr edenler iman edenlere 'iki topluluktan hangisinin (hangimizin) mevki ve makamı daha iyi, meclis ve topluluğu daha güzeldir?' dediler. Onlardan önce de eşya ve görünüş bakımından daha güzel olan nice nesiller helâk ettik!"²⁶⁶.

"(Fir'avn): Ben sizin en yüce Rabbinizim' dedi. Allah onu (herkese ibret olarak) dünya ve ahiret azabıyla cezalandırdı!"²⁶⁷.

"Zakkum ağacı günahkârların yemeğidir. Tıpkı erimiş madenler gibi karınlarda kaynar. Bir başka yönden de kaynar suyun kaynaması gibidir. (Allah zebanilere emreder:) Tutun onu, cehennemın ortasına sürükleyin! Sonra azap olarak üstüne kaynar su dökün! (ve deyin ki) Tad bakalım, çünkü sen kendince üstündün, şerefliydin! Bil ki bu şüphe edip durduğunuz şeydir!"²⁶⁸.

²⁶⁴ Casiye 45/7-8

²⁶⁵ Lokman 31/7

²⁶⁶ Meryem 19/73-74

²⁶⁷ Naziat 79/24-25

²⁶⁸ Duhan 44/43-50

Bu âyetlerde görüldüğü üzere sahte büyüklük duyguları ile acıklı azap sahneleri birlikte zikredilmekte ve bu duygulara sahip olanların dünya ve ahiretteki kötü sonları en etkileyici bir üslupla tasvir edilmektedir. Böylece insana kendini aşan bir kuvvetin varlığı hatırlatılarak kendine ilişkin yargılarını yeniden gözden geçirme fırsatı sunulmaktadır. Allah'ın kahredici gücü hakkında bilgi verilerek O'na boyun eğmesi istenmektedir. Kibir duygusuna sahip olanların kötü akîbetlerinin tasvir edilmesi yanında Allah'ın huzurunda mütevazî tavır takınanların mükâfat haberleriyle²⁶⁹ müjdelenmesi muhatapların büyüklük duygularını daha da anlamsızlaştırarak törpülenmesini kolaylaştırmaktadır. İnsanın, azgınlığının sebebi olan kendini kendine yeterli görme davranışı,²⁷⁰ geçmiş milletlerden bu hususta daha ileri olanların helâkle karşılaşmaktan kurtulamadıkları haberiyle de²⁷¹ irdelenmekte, muhatabı aynı kötü sonuçla karşılaşma ihtimaline karşı uyarmaktadır.

Kur'an'da, Allah'ın insanları dünyevî ve uhrevî cezalarla inzar etmesi yanında O'nun "küfrün önderlerine karşı savaşın"²⁷² hitabıyla mü'minlere emredilen cihad ile de inkârcıların taşkınlıklarını engelleme ve kibirlerini kırma gayesi güdülmektedir. Bunun için, büyüklük taslayan kâfirlerin kibrini yerle bir edip onları zelîl kılmak savaşın faydaları arasında sayılmıştır²⁷³.

Kur'an'da, büyüklük duygusu içinde olan bir kısım insanlara yöneltilen inzar üslubu ayrıca dikkati çeker. İnzar; "korku verip uyarma, korkutma" olmakla birlikte korku objesinin gizli olarak sunulduğu durumlar da bulunmaktadır. Allah'ın, Hz. Musa'yı Fir'avn'ı dine davetle görevlendirdiği sırada ondan kullanmasını istediği üslubun "yumuşak söz (kavl-ı leyyin)"²⁷⁴ ile ifade edilmesi bu tarzda bir sunuşun açık bir örneğidir. Bu örnekten hareketle sonucunun korku tesiri bırakmasından dolayı "yumuşak söz" ü de farklı bir inzar üslubu olarak görmemiz mümkündür²⁷⁵. Böylece görünürde "büyüklenme, kibre kapılma" şeklindeki tek tip davranışa karşılık "yumuşak

²⁶⁹ Hacc 22/34

²⁷⁰ Alak 96/6-8

²⁷¹ Meryem 19/74; Zuhuf 43/8; Kaf 50/36-37; Kasas 28/58

²⁷² Tevbe 9/12

²⁷³ Razi, age., XI, s.433

²⁷⁴ Ta-Ha 20/44

²⁷⁵ Kutub, S. Fi Zilâl, c. X. s.42

söz"den en acıklı dünyevî ve uhrevî azaplara kadar farklı inzar vasıtalarıyla benlik duygularının eğitiminin hedeflendiği görülmektedir.

Muhatapların değer duygularını eğitmede de inzar metodunun etkinliği söz konusudur. Bütün değer duygularının etrafında yapılandığı madde ekseninin mana yönünde yer değiştirmesi ancak bu metotla gerçekleşmektedir. Manevî merkezde odaklaşan iyiliklere insan idraklerine sığmayan mükâfatlarla âdeta sınırsız değerde anlam kondurulurken madde temelinde yapılananan bütün kötülükler tahammülü imkânsız dünyevî ve uhrevî ceza haberleriyle olabildiğince değerden düşürülerek anlamsızlaştırılmıştır²⁷⁶. Sonuçta maddeye de yine mana eksenli olarak yeni bir anlam kazandırılmıştır²⁷⁷.

Hz. Peygamber dönemi muhataplarının çetin özelliklerinden biri olan asabiyet anlayışının çözümünde de yine inzar metodu önemli rol oynamaktadır. "Aynı soydan gelenlerin veya bir başka sebeple aralarında yakınlık bulunanların muhaliflere karşı birlikte hareket etmelerini sağlayan dayanışma duygusu"²⁷⁸ şeklinde tanımlanan asabiyet, cahiliye döneminde "ister zalim ister mazlum olsun, kardeşine yardım et"²⁷⁹ ifadeleriyle yansımaları bulmuştur. "Gerçek kardeşin seninle birlikte hareket eder, sen zalim olursan o da seninle birlikte zalim olur"²⁸⁰ şeklinde özet ifadeye kavuşan asabiyet duygusu, Kur'an'ın "iyilik ve (Allah'ın yasaklarından) sakınma üzerinde yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzerinde yardımlaşmayın, Allah'tan korkun. Çünkü Allah'ın cezası çetindir"²⁸¹ ifadeleriyle gayrı meşru ilan edilmiş ve bu duygunun çözümlenerek ancak yeni ölçüler dahilinde etkinlik gösterebileceğine işaret edilmiştir.

İşte bu cahiliye asabiyetinin kaldırılmasında etkili olan nedenlerin kökeninde netice olarak kıyamet hadisesini içeren korku dolu bir düşünüşün bulunabileceği, belirtilmesi gereken en önemli husustur²⁸². Çünkü o gün muhatapların o denli değer

²⁷⁶ Açık bir örnek için bkz., Tevbe 9/34-35

²⁷⁷ Kehf 18/31; Hacc 22/23; Fâtır 35/33

²⁷⁸ Çağrıci, Mustafa, TDVİA, c.III, s.453 (bkz. Asabiyet md.)

²⁷⁹ Çağrıci, age., ay.

²⁸⁰ Çağrıci, age., ay.

²⁸¹ Maide 5/2

²⁸² İzutsu, Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar, s.90

atfettikleri tüm kan bağlarının anlamsız ve yararsız hale geleceği Kur'an'da bütün açıklığıyla ve inzar edici bir üslupla sunulmaktadır²⁸³.

Böylece soy üstünlüğü, kabilecilik ve kavmiyet davası güden bir oluşumla meydana gelmiş bulunan asabiyet duygusu, dindarlık ve ahlâkî hassasiyet demek olan takva esası üzerinde kurulu mutlak adalet ve hakkaniyete dayanan "yardımseverlik" duygusuna dönüştürülmektedir. Bu duygunun, imanla bağlantılı bir şekilde işlenerek nihaî noktada "her hâlükârda haksızın karşısında yer alma" şeklinde dini bir görev duygusu olarak yararlı bir şekle sokulmak istendiği görülmektedir²⁸⁴.

Kur'an'da inzar metodu, insanın fitratında saklı güdülerini ilahî eğitimin amaçlarına uygun bir yönde kanalize ederek erdemli davranışların meydana gelmesine yardımcı olmaktadır. Bu metot ile öncelikle insanı, kendisine yanlış yönde rehberlik eden bütün otoritelerin ehliyetsizliği ve iktidarsızlığı anlatılırken aynı zamanda onun fitratında yer alan bağlılık ve güvenlik ihtiyacı da motive edilmektedir. Bununla beraber insanın saygınlık kazanma ihtiyacının da ancak, onun yüce Varlık'la ilişkisine bağlı olarak karşılanabileceği duygusu yerleştirilmektedir.

Yine toplumsal güdüler arasında anılan saldırganlık güdüsü de Allah'ın sonsuz güç ve kudretiyle karşı karşıya getirilmekte, bu güdüye Allah'ın iradesine uygunluğu ölçüsünde ve doğrultusunda hareket imkânı sağlamaktadır. Böylece temelde yıkıcılığı çağrıştıran bu duygu kudreti sonsuz, cezalandırması pek çetin ve kahrı tahammülsüz ama rahmeti ve acıması da sınırsız bir varlık düşüncesi karşısında ihtiyarî bir tarzda değişime uğramakta ve o yüce Varlık'ın gazabına neden olan bütün olumsuz eylemlere karşı erdemli bir mücadele ve cihad ruhu şeklini almaktadır.

Böylece diyebiliriz ki inzar metodu ile güdülerden kaynaklanan ilkel nitelikteki eğilim ve isteklere ket vurularak bu güdülerin amaçlarına ulaşması kısmen ya da bütünüyle engellenmiş, daha sonra, fert ve toplumun dünya ve ahiret mutluluğunu kazanması yolunda erdemli davranışların oluşturulması yönünde daha yüce amaçlara yöneltilmiştir. Bu yönelim, hem dinî manada olumlu davranışlarla sonuçlanırken hem de insana, edebiyat, sanat, bilim ...gibi değişik alanlarda kendini gerçekleştirme

²⁸³ Bu hususla ilgili önemli birkaç örnek için bkz., Hacc 22/1-2; Meâric 70/10; Abese 80/33-37

²⁸⁴ Bkz., Hucurat 49/9-13

imkânını sağlamaktadır. Sonuçta insanın, insanî kabiliyetlerinin farkına vararak kendini gerçekçi tarzda tanıması temin edilmiş olmaktadır²⁸⁵.

Kur'an'da inzar metodunun, kendilerini aşırı bir olumsuzlukla güçsüz ve zayıf gören muhataplar üzerinde de önemli psikolojik etki bıraktığı söylenebilir. Bu muhatapların, kendilerinden çekinip korktukları ve böylece izlerinden gittikleri kişilerin Allah'ın huzurundaki hor, hakîr ve zelfî haldeki tasvir edilişleri²⁸⁶, onların cesaret hissini uyandırarak Allah'tan başka kimseden korkmama ve O'ndan başka kendisine itaat edilecek bir varlığın olmadığı duygu ve düşüncesinin oluşmasına yardım etmektedir. Bilal-i Habeşî (r.a)'ın ağır işkenceler altında dahi, önceden efendisi olarak bildiği Ümeyye b. Halefe, onun bütün istek ve emirlerine aykırı olarak haykırdığı "Allah en büyüktür, Allah birdir" sözleri²⁸⁷ bu duygunun ulaştığı nihaî noktayı ifade eden İslâm tarihindeki numunelerden biridir.

Heyecansal yönü güçlü olan duygulardan korku duygusunun eğitimi hususunu özel olarak ele alıp incelememiz gerekecektir. Çünkü Kur'an'da salt psikolojik manada bir korku hiç bir zaman tasvip edilmemektedir. Ancak, korku ilahî kaynaklı olarak olumlu davranışlara yöneltici olması oranında tasvip görür.

"Gerçek korku, temel duygulardan bir olup tehlike karşısında enerjiiyi artırdığı, kişiyi uyanık tuttuğu için gereklidir"²⁸⁸. "İnsan gerçek tehlikelere karşı duyduğu gerçek korkunun dürtüsüyle uygarlık ve teknikten yararlanarak çeşit çeşit koruyucu çareler bulmuş, doğayı geniş çapta hizmetine alarak üzerinde bir egemenlik kurmuştur"²⁸⁹.

Bununla beraber korkunun bazı durumlarda tedavisi mümkün olmayan ruh hastalıklarına sebebiyet verdiği de bilinmektedir²⁹⁰. Muhammed İkbâl, benliği zayıf düşüren şeyler arasında korkuyu da zikreder. Ona göre korku, "kötülüklerin bir çoğunun kaynağıdır. Korkaklıktan dolayıdır ki bir çok insan, imkân ve kabiliyetlerini gerçekleştirmek imkânından mahrum kalır. O sadece uyuşukluğun, gerçeklerden

²⁸⁵ Köknel, Kişilik, s.187

²⁸⁶ Sebe' 34/33

²⁸⁷ Algül, Hüseyin, İslam Tarihi, İst., 1986, c.I, s.214

²⁸⁸ Bilgin, İslâm ve Çocuk, s.82

²⁸⁹ Zülliger, Çocuklarımızın Korkuları, s.16

²⁹⁰ Bilgin, age., s.83

kaçışın, faaliyetten uzak durmanın değil, başkalarını taciz etmenin, sözde cesaret gösterilerinin ve istibdadın da sebebidir. Ayrıca her türlü putperestliğin, insana veya başka şeylere tapınmanın temelinde yatan da korkudur"²⁹¹.

Sınırlı ve sonlu varlıklara karşı aşırı düzeyde gelişen korku, İkbâl'in de ifade ettiği gibi bütün kötülüklerin kaynağı olan şirke sebebiyet verebilir²⁹². Nitekim Fir'avın kavminin, bir grup genç dışında Musa (a.s)'a iman etmemelerinin sebebi, onların Fir'avın'a karşı duydukları korkuya bağlanmıştır²⁹³.

Zülliger, çocukta korku uyandıran durumları saydıktan sonra bütün bunların aslında bir tek koşula indirgenebileceğini kaydeder. O da "sevilen, özlenen kimsenin aranması (eksikliği)dır"²⁹⁴. Korku bu "aranan objenin eksikliğine bir tepki niteliğiyle doğmaktadır"²⁹⁵. Çocukta korkunun kaynağı ile ilgili bu tespiti, yetişkinlerin korkularının kaynağını ararken de hatırlamanın yerinde olacağını düşünüyoruz. Çünkü çocuk için güven kaynağı olan anne ya da baba, yetişkin için artık güven kaynağı olmaya yetmemektedir. Dolayısıyla onu aşan ve her türlü tehlikenin onun yanındayken anlamsız kaldığı bir varlığın bulunamaması yetişkinin bütün korkularının kaynağı olmaktadır.

Korku, kendisine karşı koyma hususunda insanın kendini aciz ve çaresiz hissettiği durumlarda ortaya çıkan bir duygudur. Korkan, korku objesinde gördüğü ya da hissettiği korkutucu gücü veya özelliği daha fazlasıyla bir başka varlıkta görmedikçe önceki korku objesine karşı korkma tutumunu değiştirmeyecektir. Onun için sahte korkuların tedavisinde inzar metodunun kullanılması ayrı bir önem arz eder.

Korku, "tanrıların ilk anasıydı" diyen Amerikan tarihçisi Will Durant'ın²⁹⁶, belki bizim anladığımız manada olmasa da bu sözüyle bir gerçeği ifade ettiğini söyleyebiliriz. İnsan, aceleci tavrıyla kendisinde aşkın bir gücün varlığını sandığı şeylere hemen tanrı diye tapmıştır. İnsanın bir takım varlıklara tanrı diye tapmasının sebebi korku olunca, daha yüce bir varlığın farkettilmesinde de aynı motif

²⁹¹ Aydın, S. Mehmet, "İkbâl'in Felsefesinde İnsan", s.96

²⁹² Yazır, age., c.I, s.105

²⁹³ Bkz., Yunus 10/83

²⁹⁴ Zülliger, Çocuklarımızın Korkuları, s.12

²⁹⁵ Zülliger, ae., ay.

²⁹⁶ Durant, Will, Medeniyetin Temelleri (çev. Nejat Muallimoğlu), İst., 1978, s.112

kullanılacaktır. Bunun için Kur'an'da, "de ki: Ben sadece bir uyarıcıyım. Tek ve Kahhar olan Allah'tan başka tanrı yoktur"²⁹⁷ buyurulmuştur. Yine başka bir âyette, "(Rasulüm) de ki: Allah'ı bırakıp da (ilah olduğunu) ileri sürdüklerinize yalvarın. Ne var ki onlar, sizin sıkıntınızı ne uzaklaştırabilir ne de değiştirebilirler, onların yalvardıkları bu varlıklar Rablerine -hangisi daha yakın olacak diye- vesile ararlar, O'nun rahmetini umarlar ve azabından korkarlar. Çünkü Rabinin azabı sakınılacak bir azaptır"²⁹⁸ buyurularak ilah diye ileri sürülerek tapınılan şeylerin Allah'ın rahmetine muhtaç ve azabından kaçınma gereği duydukları ifade edilmiştir.

İşte "insan fitratındaki korku hissi aslında hayra yönelme vesilesi olması gerekirken yanlış terbiye ve yönlendirme sebebi ile sapma vesilesi olmuştur. Bir takım hayvanların, tabiat hadiselerinin, cinlerin ...gibi şeylerin tanrı kabul edildiği bazı batıl dinlerin doğuşu, korku hissinin gerçek merciine bağlanamayışından olmuştur. Peygamberlik müessesesinin vazifesi olan inzar (korkutma) ve tebşir (müjdeleme)den ilkinin temeli bu hissi gerçek yerine bağlamaktır"²⁹⁹.

Kur'an'da inzar metodu ile korku duygusuna yön verilirken bu duygunun Allah'ın "Adl", "Rahman ve Rahîm", "Vedud", "Şekûr", "Halîm", "Raûf", "Afuvv", "Selâm"... gibi sıfatlarıyla dengede tutularak marazî bir hal alması engellenmektedir. Halbuki diğer bütün korkularda bu dengeleyici özellik bulunmamaktadır. Allah'a karşı hissedilen korku, kulun günah fiilleriyle ilgili olarak gelişirken³⁰⁰ günahkârlık duygusunun en yoğun tarzda seyrettiği zamanlarda bile "Allah'ın sonsuz rahmetinin gazabına galip geldiği"³⁰¹ bilgi ve inancı yine de korkunun tehlikeli bir boyutta seyretmesine mani olmaktadır. Onun için Kur'an diğer konularda olduğu gibi korku eğitimi konusunda da komplike metotları içerir. Bunların birbirinden ayrı işletilmesi ya da ele alınıp incelenmesi Kur'an'ın doğru bir şekilde anlaşılmasına mani olacaktır.

Kur'an'da, korku duygusunun gerçek merciine ilişkin bilgi verildikten sonra diğer pek çok korkunun tehlikeli sonuçlarıyla birlikte anlamsızlığına işaret edilir³⁰².

²⁹⁷ Sâd 38/65

²⁹⁸ İsrâ 17/56-57

²⁹⁹ Cebeci, age., s.74

³⁰⁰ İbn Kayyım, age., c.I, s.398

³⁰¹ Müslim, Tevbe 14-12; İbn Mâce, Mukaddime, 13, Zühhd,35

³⁰² Bkz., Bakara 2/19; Nisa 4/77; En'am 6/80-81; Nahl 16/52; İsrâ 17/31; Ahzab 33/19

Ayrıca en çok korkulması gereken şeyin güven duyulmaya en çok layık olan bir varlık olması gereği hatırlatılır³⁰³. Böylece Allah'ın "korkutucu" yanı ile "güven duyulacak yegane varlık olduğu" teması birlikte işlenir. Sonuçta insan, O'nun dışındaki diğer bütün kuvvet unsurlarını korkulmaya değer bulmaz. Çünkü onların da boyun eğdiği yüce bir Kuvvet bulunmaktadır. Gerçek anlamda korkulması gereken güç, herşeyi elinde tutan güçtür³⁰⁴. O halde insan sadece O'ndan korkmalı³⁰⁵ ve sadece O'na güven duymalı, O'ndan başka hiç bir şeyden korkmamalıdır³⁰⁶. Bu tarzda gelişen bir korku insanı, korkak ve pısrık bir şahsiyet sahibi yapma yerine yiğit, yürekli, gözü pek ve cesur bir kişiliğe kavuşturur³⁰⁷. Onun için "Allah'tan korkan bir kimseden her şey korkmuş olur. Allah'tan korkmayan bir kimseyi de Hak Teâlâ her şeyle korkutmuş olur"³⁰⁸ denilmiştir.

İslâm âlimleri dinî yönden makbul sayılabilecek korkuları derecelendirirken genelde iki kısma ayırarak incelemişlerdir³⁰⁹. Bunlardan "birincisi cezadan korkmaktır. Bu imanın kendisiyle sahih olduğu korkudur. Avama ait olan bu korku, tehdidi kabul etmek, suçu itiraf etmek ve sonunu düşünmekten doğmaktadır"³¹⁰. Kur'an'da yetiştirilmek istenen hedef insanın bütün müspet davranışlarının değer ölçüsü olan "takva"nın temelleri kıyamet günü ve cehennem azabı korkusuna dayanır³¹¹ ki bunlar birinci kısım korkular arasında yer alırlar. İkincisi, "celâl ve azametten dolayı olan korkudur. Bu da muhakkiklerin, hakikat erbabının korkusudur. Bu korkunun sona ermesi imkânsızdır. Zira Allah'ın celâlini bilip tanıyan herkesin kalbinde bu korku en mükemmel bulunur ve devam eder"³¹².

Razi, birinci kısım korkunun mübtedilerin makamı olduğunu belirtir. Korku objesi olan şeyin esas kaynağı hakkında marifet arttıkça korku da yavaş yavaş birinci

³⁰³ Bkz., En'am 6/81

³⁰⁴ Kutub, Muhammed, İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler (çev. Bekir Karlığa), İst., 1987, s.201

³⁰⁵ Bakara 2/150; Âl-i İmran 3/175; Maide 5/3,44; Tevbe 9/13

³⁰⁶ Âl-i İmran 3/173; Maide 5/54; Tevbe 9/18; Ahzab 33/39

³⁰⁷ Uludağ, Süleyman, İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti, Ank., 1989, s.55

³⁰⁸ İmam Şa'râni, Levâkihu'l-Envari'l-Kudsiyye fi Beyâni'l-Uhudi'l-Muhammediyye (el-Uhudi'l-Kübra), (çev. Selahattin Alpay), İst., 1981, s.657

³⁰⁹ Bkz., Razi, age., c.XI, s.228

³¹⁰ İbn Kayyim, age., c.I, s.398

³¹¹ Gibb, Hamilton A. R., İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar, (çev. Kadir Durak, Atilla Özkök, Kenan Dönmez, Hayrettin Yücesoy), İst., 1991, s.207

³¹² Razi, age., c.XI, s.228

³¹³ Fazlur Rahman, Ana Konularıyla Kur'an, s.92; Gibb, age., s.207 vd.

kısım korku durumundan ikinci kısım korkuya inkılab eder. Bu noktada davranışların nedeni herhangi bir ceza korkusu olmayıp, Allah'a karşı hassas bir sorumluluk duygusundan ibarettir. Bu nihaî merhale Kur'an'da yine takva kelimesiyle ifade edilir³¹³.

Buna göre insanın fitratındaki korku duygusu, dünyevî cezalar ve uhrevî azaplar gibi inzar vasıtaları ile eğitime tabi tutulmaktadır. Bu merhalede muhatapların korku duygularına daha güçlü uyarıcı etkisi bulunan yeni objeler sunularak dikkatler çekilmektedir. Daha sonra yerlerin, göklerin ve bütün kâinatın sonsuz güç ve kudretteki yaratıcısı hakkında daha ikna edici bilgilerle onların bu yüce varlığı tanımalarına yardım edilmektedir. Neticede inzar, fitrî bir duygu olan korku ile başlayıp takva derecesinde kemale ulaşan insanın ruhî tekâmülünde merhaleler arası geçişleri sağlayan etkin bir metottur³¹⁴.

2. Düşünce Eğitiminde İnzar:

Düşünce, düşünme eylemi sonunda ortaya çıkan görüş, mütalâa, fikir, mülâhaza ve ide anlamında³¹⁵ insanî bir ürünü ifade eder.

Kur'an'da düşünme eylemini ifade eden kelimelerin başında 'nazar', 'tefekkür', 'tedebbür', 'i'tibar' ve 'taakkul' gelmektedir³¹⁶. Bunlardan nazar ve tefekkür, "bir işin akıbeti konusunda düşünmek"; tedebbür ve i'tibar, "bir işin sonucunu başından hesap etmek", zikir ve tezekkür de geçmişe yönelik düşünmeyi ifade eder ve "hem lisan ile anma hem de kalb ile hatırlama, akıldan geçirme" anlamlarında kullanılmaktadırlar.³¹⁷ Taakkul ise, "nedenle nedeni bulunan, eserle müessir arasındaki ilgiyi idrak edip, eserden müessire veya müessirden esere veya iki eserin birinden diğerine varmaktır"³¹⁸.

³¹⁴ Korku eğitimi için ayrıca bkz., Bayraklı, age., s.237-243; Gazâli, İhyâ (çev. A.Serdaroğlu), İst., 1975, c.IV, s.295

³¹⁵ TDK Sözlüğü, c. I, s.423

³¹⁶ Kutluer, İlhan, TDVİA, c.X, s.53 (Düşünme md.)

³¹⁷ Kutluer, ae., ay.

³¹⁸ Ünal, Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar, s.443

Kur'an âyetleri bir bütün olarak ele alınıp incelendiğinde onun çağrısının temelde ve özde akla ve fikre yönelik olduğu görülür³¹⁹. Duyuların ve duyguların tahriki de çoğu zaman aklın önündeki düşünme gücünü azaltan ya da engelleyen amilleri ortadan kaldırmaya yöneliktir. Denilebilir ki; duyuların ve duyguların eğitimi düşünce eğitiminin ilk merhalesidir. Çünkü düşünce bir anlamda "algılama artı yargıdır"³²⁰.

Kur'an'da düşünmeye yoğun teşvikin olduğu açık bir gerçektir. Kur'an'ın mesajı da daha çok "insanlar arasından, gerçekten sağduyu sahibi, öğrenmeye, murakabe etmeye ve düşüncede derinleşmeye muktedir kimselere yönelik mahiyettedir"³²¹. Düşünmenin konusu ise, başta "Kur'an'ın mesajı olmak üzere bu mesajın aydınlatıcı ve yol gösterici ışığı altında Allah-âlem, âlem-insan, Allah-insan ilişkisidir"³²².

Kur'an bu ilişkiyi ifade ederken insanı geçmiş, hal ve gelecek arasında dolaştırır ve bu zamanlarda olmuş ya da olacakları aktararak dinleyici ya da okuyucuyu düşünmeye ve birtakım çıkarımlara gitmeye zorlar. Bunu yaparken ya müspet davranış sahiplerini mutlu sonuçlarıyla birlikte, ya da kısmen veya tümünden menfi tavır takınanları kötü akıbetleriyle tasvir eder.

Kur'an'a göre insanları aklen ve fikren harekete geçirip düşündürerek anlamalarını sağlamak ve doğru yolu bulmalarını temin etmek için;

a) Delil sunmak ve bu delilleri anlaşılacak düzeyde açıklamak (beyan) gereklidir³²³. Bunun için davetçi ya da eğitimcinin, muhatapları tarafından anlaşılabilir bir lisan ile hitap etmesi gerekir³²⁴.

b) Ayrıca çok çeşitli misallerle pek çok yönlü açıklama yapmak (tafsil ve tasrif) gerekebilir³²⁵.

³¹⁹ Buti, Kur'an Eğitiminin Eşsiz Metodu, (çev. Şükrü Özen), İst., 1987, s.64

³²⁰ Jung, age., s.16

³²¹ Draz, Kur'an Ahlakı. s.162 vd.; Ayrıca ilgili âyetler için bkz., Bakara 2/164,269; Âl-i İmran 3/7; En'am 6/97, 98, 105, 151, 152; A'raf 7/32; Tevbe 9/11; Yunus 10/5.24; Ra'd 13/3, 4, 19; Nahl 16/11, 12, 13, 67, 69; Rum 30/21, 23, 24, 28; Sâd 38/29; Zümer 39/9, 18, 21,42; Casiye 45/5

³²² Kutluer, TDVİA, c.X, s.53

³²³ Bkz., Bakara 2/219, 221,242,266; Âl-i İmran 3/103,118; Nahl 16/44; Nur 24/61; Hadid 57/17

³²⁴ İbrahim 14/4

³²⁵ En'am 6/65; İsra 17/41 (Bu âyetteki "tezkir" tezekkür (iyice düşünüp anlama) anlamındadır. Bkz., Razi, age., c.XIV, s.491); Furkan 25/50

Gerek 'beyan' fiili gerekse 'tafsil' ve 'tasrif' fiili ile düşünmeye yöneltmek amacıyla açıklanan pek çok konu arasında tebşirlerin ve inzarların da yer aldığını görüyoruz. Beşir ve nezir sıfatlarıyla gönderilen Hz Peygamber'in muhataplar tarafından ahirette Allah'a karşı ileri sürmeleri muhtemel olan değişik türdeki bahaneleri geçersiz kılan açıklamaları 'beyan' fiili ile ifade edilmiştir³²⁶. Ayrıca "(Rasulüm!) Biz onu böylece Arapça bir Kur'an olarak indirdik ve ikazları (va'id) tekrar tekrar açıkladık. Umulur ki onlar (bu sayede günahattan) korunurlar (ittika); yahut da o (Kur'an) kendileri için bir ibret (zıkr) ortaya koyar"³²⁷ âyetiyle inzar vasıtaları arasındaki geçmiş milletlere ait ceza haberlerinin ya da gelecekteki azapların ifade ediliş şekli 'tasrif' kelimesi ile anlatılırken bu inzar vasıtalarının göreceği muhtemel fonksiyon da günahlardan sakınma (ittika) veya bir ibret tesiri (zıkr) meydana getirme şeklinde açıklanmaktadır³²⁸.

Yine Kur'an, yaptıkları kötülükler yüzünden helakle karşılaşan önceki milletlerin acıklı yok oluş haberlerini aktarırken bunların, düşünme melekeleri çalışır durumda olanlar için mühim dersler ve ibretler ihtiva ettiğini bir çok âyetinde önemle vurgular³²⁹. Hz Peygamber'in Rabbinden bir rahmetle uyarıcı olarak gönderilmesi de muhatapların düşünüp öğüt almalarını temine yöneliktir³³⁰.

Kur'an'da akıl sahipleri, "Allah inancıyla fikrî araştırmayı bir arada götüren, entellektüel faaliyetlerini tezekkür ve tefekkürün birbirini takip ettiği ve bütünlediği bir aklî yapıyla gerçekleştiren insanlar"³³¹ olarak tarif edilir³³². İlgili âyetlerde geçen "zıkr" kelimesi ise, "dille anmaktan ziyade Allah'ın hayranlık uyandırıcı kudret belirtirlerini tefekkür ve teemmüle dalmak, bu alâmetlerin Allah'ın kudretini hatırlatıcı tesiriyle düşünmeye koyularak Allah bilinciyle dolmak" anlamlarını taşımaktadır³³³.

³²⁶ Bkz., Máide 5/19

³²⁷ Ta-Ha 20/113

³²⁸ Bkz., İsra 17/41;

³²⁹ Bkz., A'raf 7/130; Hud 11/103, 120; Yusuf 12/109, 111; Hicr 15/76-79; Ta-Ha 20/99, 128; Hacc 22/46; Furkan 25/40; Şuara 26/65-67, 139-140, 155-158, 172-175, 189-191; Neml 27/52; Ankebut 29/14-15, 34-35; Rum 30/9-10,42; Secde 32/26; Fatır 35/44; Ya-Sin 36/31-32; Saffat 37/133-138; Mü'min 40/21, 82; Zuhuf 43/55-56; Ahkaf 46/27-28; Muhammed 47/10; Kaf 50/36-37; Zariyat 51/37-38, 41, 43; Kamer 54/13, 16, 51; Tegabün 64/5; Naziat 79/25-26

³³⁰ Kasas 28/46

³³¹ Kutluer, TDVİA, c.X, s.53

³³² Âl-i İmran 3/190-191

³³³ Kutluer, TDVİA, c.X, s.53

Bu durumda Hz Peygamber'in uyarıcılık (nezîr) vasfıyla gönderilmesi "insanların tezekkür etmeleri" sebebiyle açıklanınca inzar ile düşünce arasında bir etkileşimin olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır³³⁴. Burada bir etkileşimden söz ediyoruz, çünkü inzarın düşünmeye etki edici olması yanında âyetlerde tezekkür ve tefekkürün de aynı zamanda inzar tesiri oluşturduğunu görmekteyiz³³⁵.

Kur'an'da inzar ile "hikmet" arasında bir ilgi kurulmuş olmasının da inzar metodu ile düşünce eğitimi arasında bir ilişkinin varlığının diğer bir delilidir. "Andolsun onlara, kötülükten önleyecek nice önemli haberler gelmiştir, bu büyük bir hikmettir. Fakat (yüz çevirene) uyarılar (nüzür) ne fayda verir!"³³⁶ ayetlerinde bu durum ifade edilmiştir. Bu âyetler, "yani üstün bir hikmet olan tehditler ve haberlerle Kur'an geldi"³³⁷ şeklinde açıklanmıştır.

Düşünme gücünün bir fazileti olarak kabul edilen hikmet³³⁸, bir çok manada kullanılmakla birlikte³³⁹ nazari anlamda "objektif ve subjektif yönleriyle varlıktaki ilahî kanunların akış şeklini gözlem konusu yapmak ve onlardan düşünüp bir sonuç çıkarmaktan meydana gelir"³⁴⁰. Hikmet, masdar olması bakımından "kötülükleri ortadan kaldırma ve iyilikleri elde etme" gibi bir manaya sahiptir³⁴¹. İşte hikmetin kötülükleri ortadan kaldırma manası, Allah korkusuna bağlı iken iyilikleri elde etme manası da Allah sevgisiyle daha çok işlerlik kazanmaktadır³⁴². Dikkat edilecek olursa hikmet hem bilgi ve ilimle hem de amelle ilişkili bir kelimedir. Zaten hikmetin hakikati de başlangıcında ilmî anlamda isabet etme sonucunda ise amelî anlamda hayra isabet etme şeklinde iki yönün bir arada bulunmasıyla açıklanmıştır³⁴³.

³³⁴ Razi age., c. XIV, s.48

³³⁵ Âl-i İmran 3/191-192; Açıklama için bkz., Razi age., c. VII, s.272

³³⁶ Kamer 54/4-5

³³⁷ Yazır, age., c. VII, s.317

³³⁸ Aydın, Mehmet, TDVİA, c.II, s.12 (Ahlâk md.)

³³⁹ Bkz., Yazır age., c.II, s.204-220

³⁴⁰ Yazır, age., c.II, s.214

³⁴¹ Yazır, age., c.II, s.204

³⁴² Yazır, age., c.II, s.219; Ayrıca "Hikmetin başı Allah korkusudur" hadisi de hikmet ile Allah korkusu arasındaki münasebeti açıklamaktadır. Hadis için bkz., Aclûnî, İsmail b. Muhammed, Keşfü'l-Hafa ve Müzilitü'l-İbas Amme's-Tehera Mine'l-Ehadisi Ale's-Sineti'n-Nas, Beyrut, 1351, c.I, s.421

³⁴³ Yazır, age., c.II, s.206

Buradan hareketle, Kur'an'ın üstün birer hikmet olarak değerlendirdiği önceki milletlere ait kötülüklerden önleyici haberler, Allah'ın yeryüzünde kurduğu düzendeki incelikleri gözlem konusu yaparak muhatapların bu düzenin kanun ve kurallarını, sebep-sonuç açısından işleyiş şeklini düşünüp anlamaya çalışmalarına önemli derecede etki ettikleri söylenebilir. Allah'ın Hz Peygamber'den muhataplarına birtakım kıssaları anlatmasını istemesinin sebebi, "belki düşünürler"³⁴⁴ şeklinde ifade edilirken de yine içinde daha çok inzar sahnelerinin yer aldığı kıssaların düşünceyi motive edici yönüne işaret edilmektedir.

Gerek anlatılan kıssalar aracılığıyla ve gerekse bunun dışında tasvir edilen azap ve yok oluş sahneleriyle inzar etme sonunda muhataplar üzerinde oluşan kaygı ve korku durumu, önce onlara, fitrî olarak bu durumu algılama, daha sonra da takınacakları tutum ve yapacakları davranışta bilinçli hareket etme olanağı sunmaktadır. Bu süreçte kaygı ve korkuyu doğuran durumla bilinçli olarak başa çıkmak için. duygu, bellek, düşünce, usamlama gibi yetilerin işlevlerinden yararlanılmaktadır³⁴⁵.

3-Tutum ve Davranış Eğitiminde İnzar:

"Kişilik" için yapılan tanımlardan biri de "insanın duygu, tutum ve davranışlarının örgütlenmiş, kalıplaşmış, alışkanlık haline gelmiş bütünüdür"³⁴⁶ şeklindedir. Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere kişilik; duygu, düşünce, tutum ve davranışların örgütlü ve sıkı örüntülü bir şeklidir. Bunlar arasında kesintisiz bir ilişki ve bir iç içe oluş bulunmaktadır³⁴⁷. Böyle olduğu için davranış eğitiminin temelleri, duygu ve düşüncenin eğitimi ile atılır. Daha sonra tutumların eğitimi ile onlara istenilen yön verilir, değiştirilir ya da pekiştirilir. Böylece istenilen davranış türlerinin ortaya çıkması için zemin hazırlanmış olur.

³⁴⁴ A'raf 7/176

³⁴⁵ Köknel, Kişilik, s.137; Düşünceye ve kalbe etki etmesi açısından Kur'an'ın inzar edici özelliğinin, onun icazındaki rolü için bkz., Suyuti, age., c.II, s.317-318

³⁴⁶ Yörükoğlu, Atalay, Gençlik Çağı, 7. bs., İst., 1990, s.81

³⁴⁷ Baymur, age., s.72

a) Tutumları Değiştirmede İnzar Metodu:

"Tutum" kelimesi, değişik kuramsal yaklaşımlardan hareket eden sosyal psikologlarca farklı şekillerde tanımlanmıştır. Bununla birlikte daha yaygın bir şekilde kabul gören tutum tanımı, "bilişsel ve duygusal öğeleri bulunan ve davranışsal bir eğilim içeren oldukça kalıcı bir sistemdir"³⁴⁸ şeklinde yapılmıştır.

Yine bu gün bir çok sosyal psikolog tarafından kabul görebilecek buna yakın başka bir tutum tanımı da şöyledir: "Tutum, bir bireye atfedilen ve onun bir psikolojik obje ile ilgili düşünce, duygu ve davranışlarını düzenli bir şekilde oluşturan bir eğilimdir"³⁴⁹.

Bu tanımlardan anlaşılacağı üzere tutumun iki temel ögesi bulunmaktadır. Bunlar, tutum nesnesine ilişkin bilgi, görüş ve inançlardan oluşan bilişsel öge ve inançlara bağlanmış heyecansal duygulardan oluşan duygusal ögedir³⁵⁰. Bir de bunlara bağlı olarak davranışsal eğilimi ifade eden üçüncü bir ögeden bahsedilebilir.

Tutumların oluşum, gelişim ve biçimlenmesi daha çok bireyin duygusal gelişimine dayanır³⁵¹ ve pek çok eğilimde olduğu gibi bunların da öğrenildikleri varsayılır³⁵². Öğrenmede çağrışım, pekiştirme, taklit ve özdeşleşme süreçlerinin³⁵³ yanı sıra bireyin haz ve elem yönünde geliştirdiği tüm duyguları tutumların biçimlenmesinde önemli etkide bulunurlar³⁵⁴. Daha sonra tutumların süreğenliğini sağlayan faktörler "bireyin geliştirdiği inançları, peşin yargıları, dogmaları, değerleri ve ilgileridir"³⁵⁵.

Tutumlar değişmeye karşı oldukça dirençli olma eğilimi taşıdıklarından mevcut duruma ters bir gerçeğe karşılaştıklarında hemen değişivermezler. Onun için insanlar direnmeden, küçümsenemeyecek ölçüde güçlü bir baskıyla karşılaşmadan ve güçlü bir iletişime girmeden tutumlarını değiştirmemektedirler³⁵⁶.

³⁴⁸ Freedman, age., s.268

³⁴⁹ Kağıtçıbaşı, age., s.84

³⁵⁰ Freedman, age., s.268; Kağıtçıbaşı, age., s.85-86

³⁵¹ Başaran, age., s.298

³⁵² Freedman, age., s.349

³⁵³ Freedman, age., s.273-274, 349

³⁵⁴ Başaran, age., s.298

³⁵⁵ Başaran, age., ay.

³⁵⁶ Freedman age., s.269

Esasen, tutum değişikliği için dört koşulun gerekliliğinden bahsedilir: "(1) Güçlü bir iletişim, (2) inanılabilir bir kaynak tarafından (3) değişikliğe çok dirençli olmayan bir hedefe ulaşmalı ve (4) ortamsal değişkenler değişikliği kolaylaştırıcı olmalıdır"³⁵⁷.

Güçlü bir iletişimle bir kişinin tutumunu etkileme girişimi, bilişsel bir temele dayalı olarak mantıksal açıklamalarla gerçeklerin ortaya konulması yanında insan ruhunun derinliklerine kök salmış gereksinimlere hitaplar ve güçlü güdülerle duygusal motivleri içermelidir. Çünkü güdüsel ve heyecansal etmenler bir etkileyici iletişimin etkililiğini belirlemede önemli rol oynamaktadır³⁵⁸.

Bu gerçekten ve pek çok araştırmanın ortak sonuçlarından hareketle çoğu koşullar altında, korku uyandırmanın etkileyici iletişimin etkililiğini artırdığı kabul edilmiştir³⁵⁹. Ancak çok fazla korkunun kişiyi, nasıl davranması gerektiğini kestirmesine engel olacak derecede şaşkınlıştırabileceği ya da onun tehlikeyi görmezlikten gelip kaynağı ya da iletişimi reddetmesine neden olabileceği de ifade edilmiştir³⁶⁰.

İnsanların, korku uyandıran bir durumla karşılaştıklarında takındıkları tavrın açık örneklerini Kur'an'da da görmemiz mümkündür. Bu tavır, Kur'an'ın "ölü" olarak tanımladıklarının dışında ilk anda genellikle olumlu bir değişiklik şeklinde görülmektedir³⁶¹. Kur'an'ın bu husustaki tasvirlerinden söz konusu değişmenin geçici olduğu ifade edilse de bu durumun muhatapların kendilerinden kaynaklı bir problem olduğuna işaret edilir³⁶². Dolayısıyla korku uyandırmanın (inzar) kişiyi fitratı ile yüz yüze getirerek yaratılışına uygun harekete sevkettiği söylenebilir.

Kur'an'da inzar metodu, muhatapların daha çok atalarının peşinden giderek taklit yolu ile sahip oldukları kalıplaşmış tutumlarını çözmeye etkin rol oynar. Tasvir edilen inzar sahnelerine iştirak edenler genellikle değiştirilmek istenen tutumlara ve inançlara

³⁵⁷ Freedman age., s.336

³⁵⁸ Freedman age., s.327

³⁵⁹ Bkz., Freedman, age., s.309-312; Kağıtçıbaşı, age., s.185

³⁶⁰ Bkz., Freedman, age., s.312, 328; Kağıtçıbaşı, age., s.184

³⁶¹ Bkz., En'am 6/27-28, 40-41; Yunus 10/12; İsrâ 17/67; Ankebut 29/65Rum 30/33; Zümer 39/8,49; Lokman 31/32

³⁶² En'am 6/27-28; İsrâ 17/67

sahip olan insanlardır. Böylece dolaylı olarak, yaşayanların görüş ve tutumlarını kendilerine zarar getirmeyecek bir yönde oluşturmaları ikaz edilmektedir.

b) Davranış Eğitiminde İnzar Metodu:

Psikolojide "canlı varlıkların bütün eylemlerini (devim, edim ve tepkilerini) kapsayan bir kavram"³⁶³ olan davranış, "bir kimsenin bulunduğu toplumsal, ekonomik ve kültürel şartlar sonucu geliştirdiği ve onu aynı durumda bulunan kimselere yaklaştıran davranışlarının tümü"³⁶⁴ olarak tanımlanmaktadır.

Davranışların önkoşullarına psikolojide "uyarıcı"; uyarıcılara karşılık meydana gelen davranışlara da tepki adı verilir³⁶⁵. Uyarılma bir yandan çevresel uyarıcılara, öteki yandan da içsel etmenler sonucu oluşur ve organizmayı davranışta bulunmaya zorlar³⁶⁶. Bu durum U-O-T formülü ile ifade edilir³⁶⁷.

Davranışların önkoşulları olan uyarıcılar, çevrenin bireyi etkilemesini ve bireyin de çevresini tanımasını mümkün kılan duyum mekanizmasının³⁶⁸ sağlam bir şekilde çalışıyor olmasıyla anlamlı hale gelir. Duyum hadisesi, fizyolojik bir olay olarak kabul edilmekle³⁶⁹ birlikte fert ruhunun derinliklerine kadar inebilen duyguları harekete geçirebilme özelliği bakımından ruhsal etkileri de önem arzeder. Çünkü duygu, ruhsal bir olay ve aynı zamanda ruhsal bir faaliyeti ifade eder³⁷⁰. Duyguların ortaya çıkması, ihtiyaçlar ve güdülerle ilişkilidir. "Temel ihtiyaçların karşılanıp karşılanmamamsı çeşitli duyguların doğmasına yol açar"³⁷¹. Sonuçta duygular ferdi yaşayışın bütününe ve içerde yaşanan her ruhsal olaya yön verecek gücüyle ferdin çevresine ve çevre şartlarına uymasının sağlayan faaliyetlerde itici ya da çekici güç görevini yürüterek

³⁶³ Baymur, age., s.311

³⁶⁴ Alaylıoğlu, age., s.61

³⁶⁵ Baymur age., s.23

³⁶⁶ Baymur, age., s.27

³⁶⁷ Baymur, age., s.24

³⁶⁸ Baymur, age., s.26

³⁶⁹ Baymur, age., s.99

³⁷⁰ Yavuz, Kerim, Çocuğun Dünyası ve Gelişme, İst., 1992, s.30

³⁷¹ Baymur, age., s.73

insanın hem davranışlarının ayarlanmasında hem de fiillerinin ortaya çıkmasında önemli bir etken olmak durumundadır³⁷².

Güdüler davranışlara yön verirken bu ya istenilen bir şeye doğru olur ya da istenmeyen zararlı bir şeyden kaçma şeklinde gerçekleşir³⁷³. Onun için "tüm insan davranışları zevk almak ya da üzüntüden kaçınmak için şiddetli bir arzunun etrafında döner"³⁷⁴ genellemesini yapmamız mümkündür.

İnsanın fitratına hitabı esas alan Kur'an da işte bu fitrî özellikten faydalanmıştır. Bu özellikten dolayı Kur'an'ın emir ve yasakları, genel olarak üç farklı delille desteklenmektedir.

"a) Sadece onu tesis edenin teşrii otoritesi ile Allah bizzat 'hakkın ve adaletin sesi' olduğu ölçüde hiç bir art düşünce olmaksızın parolasına şartsız olarak uyulmaya layıktır.

b) O'nun latif ve saygılı, her yerde hazır ve nazırlığının duygusu vasıtasıyla; bu duygu, bizim kötü eylemlerimizi edeplice bir şekilde püskürtmek özelliğine sahip olduğu gibi iyilik yapma ve onu güzel yapma cesaretimizi de teşvik edecek türdendir.

c) O'nun tarafından tesis edilmiş olan müeyyide ölçülerinin görünüşü vasıtasıyla"³⁷⁵.

İnsanları dünyada iyilik işlemeye iten sebepler sayılırken bunlar da temelde üç sebebe indirgenir³⁷⁶.

a) Teşvik veya tehdit: Sebebi bir teşvik ya da tehdit olan iyiliklerin işlenişi kişinin sadece kendi arzularını tatmin amacının gütmektedir. Bu manada iyilikleri daha çok halk kitleleri işlemektedir.

b) Övülmek umudu veya yerilme korkusu: Bu manada iyilikleri tam olarak akf olgunluğa ermemiş olan kimseler işlerler.

³⁷² Yavuz, K., Çocuğun Dünyası ve Gelişme, s.31; Köknel, Kişilik, s.59

³⁷³ Baymur, age., s.66

³⁷⁴ Robbins, Anthony, Sınırsız Güç, (çev. Mehmet Değirmenci), 4.bs., İst., 1993, s.256

³⁷⁵ Draz, Kur'an Ahlâkı, s.217

³⁷⁶ Gazâli, Amellerde İlahî Terazi, (çev. Abdullah Aydın), İst., 1971, s.198

c) Kişinin, nefsinin olgunluğa erdirmesi ve ahlâkî üstünlük kazanması gayesiyle iyilik yapmasıdır ki bu tarzda yapılan iyilikler sonuçta temiz bir gayenin dışında mükâfat veya çıkar umuduna bağılı değildirler. Bu manada iyilikleri de Allah dostları, hikmet sahipleri ve kendisini Allah'ın emrine veren akıl sahiplerinin işleyecekleri ifade edilmiştir³⁷⁷.

Kur'an'ın hemen her devirdeki muhataplarının büyük çoğunluğunun halk tabakasından insanlar olması ilk planda fayda verecek olan delillerin tespitinde ve bunların yoğunluğunda önemli bir kriterdir. Buna göre halk kitleleri korku ahlâkı üzere bulunduğundan onların öncelikle korkutma ağırlıklı olarak inzar-tebşir metoduyla belli bir davranışta bulunmaları ya da kötü bir fiili işlemekten alıkonmaları sağlanabilir. İnsanların tehdit ya da teşvikle her hangi bir davranışta bulunmaları hem pedagojik hem de dinî yönden makbul olmasa da bu tarz da elde edilen bir sonucun, tehditle engellenmeyen bir davranışın kötü sonucuna göre daha çok tercih sebebi olduğu durumlarda bu metoda başvurulması bir yerde kaçınılmaz olmaktadır³⁷⁸.

Kendi kendini idare etmekten yoksun olan ve devamlı dış uyarıcılara iytiyaç duyan insanları istenilen bir davranışa yöneltmek için onların nefsi istek ve arzularına yönelik ilgilerinin bu davranışlar üzerine çekilmesi gerekir. Bu da uyarıcıların yeğlinliği ve belirginliği oranında gerçekleşir. Çünkü uyarıcıların belirginliği azaldıkça psikolojik (nefsî) yapım seçenek ve olanakları artarken uyarıcıların belirginliği arttıkça psikolojik yapım seçeneklerinin azalacağı psikolojik bir kaidedir.

İşte bundan dolayı Kur'an'da inzar sahneleri, nefsi istek ve arzuların vereceği geçici ve sahte ferah ve tatmini gölgelemeyi amaçladığından bu amacı gerçekleştirecek yeğlilikte ve belirginlikte düzenlenmiştir. Kur'an'ın ilk dönem muhataplarının "hayat ancak bu dünya hayatımızdır, (kimimiz) ölürüz, (kimimiz) yaşarsınız, biz bir daha diriltilecek değiliz" şeklinde özetledikleri anlayışları onların bir çok olumsuz davranışlarının oluşum ve şekillenişine kaynaklık etmektedir. Bu subjektif algılayış, dünyevî bütün lezzetleri acıya çevirecek ve onları anlamsızlaştıracak dünyevî ve uhrevî azap tasvirleriyle gölgelenmedikçe adaletle hareket etme ve iyiye yönelme davranışının

³⁷⁷ Gazâli, ae., ay.

³⁷⁸ Sûfi, Abdülkadir, Yüz Basamak, (çev. Yusuf Tatlısu), İst., 1982, s.31

ortaya çıkması mümkün olmayacaktır. Onun için Kur'an'daki bütün kıssalar bu manada didaktik bir mahiyete sahiptir. Bunların dışında hemen her emir ve yasağın ardından Allah'ın karşı konulmaz gücüne işaretlerle azapla uyarı ve sonsuz lütfuna işaretlerle nimetlerle müjdeleme ayetlerinin gelmesi de muhatapların nefsi isteklerine uyarak şuarsuzca yaptıkları davranışları kontrole tabi tutarak yeni bir alana kaydırmak amacına matuftur.

Kur'an'da korkunun olumsuz davranışlara engel olucu ve olumlu davranışlara yöneltici özelliğine işaret eden pek çok âyet bulunmaktadır. Bu hususta birer örnek olarak şu âyetleri verebiliriz:

"Kim Rabbinin makamından korkup da kendini kötülükten alıkoyarsa varacağı yer şüphesiz cennettir"³⁷⁹.

"O kullar verdikleri sözü yerine getirirler, fenalığı oldukça yaygın olan bir günden korkarlar. Onlar kendi canları çekmesine rağmen yemeği yoksula, yetime ve esire yedirirler.'Biz size Allah rızası için yediriyoruz, binaenaleyh sizden ne bir karşılık ne de bir teşekkür bekliyoruz. Biz sert ve belalı ber günde Rabbimizden (O'nun azabına uğramaktan) korkarız' (derler)"³⁸⁰.

Bu âyetlerde görüldüğü üzere kötü bir davranış öncesinde var olan ya da uyandırılan cezalandırılma korkusu, bu davranışın ortaya çıkmasını engelleyici olması³⁸¹ yanında iyi davranışlar üzerinde pekiştirici bir etkiye sahip bulunmaktadır. Bu durumda korku uyandırmanın Kur'an'da negatif bir pekiştireç olarak kullanıldığını söylememiz mümkündür. Bunun yanında korkunun, onun yokluğu müjdesiyle pozitif bir pekiştireç haline dönüşmüş olarak kullanılışları da bulunmaktadır.

Bu hususta, Allah'a ve ahiret gününe inanarak hidayete tabi olup peygamberlere uyan ve O'nun emirlerini yerine getirip yasaklarından kaçınan; mallarını Allah yolunda gece ve gündüz, gizli ve açık olarak, verdiğini başa kakmadan ve gönül kırmadan hayra sarfeden; namazlarını kılan ve zekâtlarını veren; taat ve amelinde ihsan

³⁷⁹ Naziat 79/40-41

³⁸⁰ İnsan 76/7-10

³⁸¹ Bariz başka bir örnek olması bakımından Habil'in Kabil'i öldürme gibi bir davranışa girişmemesinin sebebi olarak onun "ben âlemlerin Rabbi Allah'tan korkarım" şeklindeki ifadeleri için bkz., Maide 5/28; Sosyal Psikolojik açıdan izahı için bkz., Freedman, age., s.217, 414, 415; Durant, age., s.132

mertebesine yükselerek bütün benliğini Allah'a teslim eden O'nun veli kulları; kısaca, "Rabbimiz Allah'tır" deyip dosdoğru yaşayanlar ve O'nun yolunda öldürülenlerin³⁸² cennette "Ey kullarım! Bu gün size artık ne korku vardır ne de üzüntü"³⁸³ ilahî müjdesiyle karşılaşacakları haber verilerek korku ve üzüntünün ortadan kaldırılmasıyla bu davranışların pekiştirilmesi sağlanmaktadır. Şüphesiz inzar üslubu ne kadar etkili olursa olumsuz pekiştireç olarak sunulan inzar vasıtalarının ortadan kaldırılması da o derece önem kazanır. Ayrıca inzar, iyi davranışların karşılığı olarak verileceği haber verilen maddî ve manevî mükâfatlara da yeğinliği nisbetinde anlam katmaktadır. Çünkü bir şey zıddıyla birlikte daha iyi bilinmek durumundadır³⁸⁴.

Toplumda bir çok davranış şekilleri ile çeşitli objelerden hoşlanma ya da korkma gibi özelliklerin öğrenilmesi çoğu kez bir model aracılığıyla gerçekleşir³⁸⁵. Modeli gözlemleyen bir kişinin davranışlarında üç tür değişiklik olabileceği saptanmıştır:

- a) Yeni tutum ve davranışların kazanılması,
- b) Eski davranışların kuvvetlenmesi - harekete geçirilmesi,
- c) Var olan davranışların yapılmasından kaçınılması, sakınılması³⁸⁶.

Kur'an'da peygamberlerin ve salih kişilerin hayatları ile cennet nimetleri ile müjdelenen takva sahiplerinin örnek davranışlarına ilişkin tasvirler, okuyucu ya da dinleyici için olumlu manada birer modeli yansıtırken önceden helake uğrayan kavimler ile Allah'ın acı azabına uğrayacakları haber verilen inkârcı ve azgın günahkârlar, bütün olumsuz davranışlarıyla okuyucu ya da dinleyicinin şiddetle sakınacağı menfi modelleri oluşturmaktadır. Model sunma yoluyla kötü davranışlardan sakındırmak için Kur'an, "sizden önce nice milletlerin vakaları gelip

³⁸² Bakara 2/38, 62, 112, 262, 274,277; Âl-i İmran 3/170; Maide5/69; En'am 6/48; A'raf 7/35, 49; Yunus 10/62; Ahkaf 46/3; Korkunun negatif bir pekiştireç olarak kullanıldığı bu âyetlerin çoğunluğunun Medenî sûrelerde yer alması, inzar metodunda sürecin niteliği açısından dikkatimizi çeken bir husustur.

³⁸³ Zuhruf 43/68

³⁸⁴ Razi, age., c.IV, s.180

³⁸⁵ Fidan, age., s.166

³⁸⁶ Fidan, age., s.167; Kılavuz, M. Akif, Ergenlerde Özdeşleşme ve Din Eğitimi (İHL ve GL Öğrencileri Arasında Karşılaştırmalı Bir Araştırma), (Basılmamış Doktora Tezi, Bursa , 1993, s.20

geçmiştir. Onun için yeryüzünde gezin, dolaşın da (Allah'ın âyetlerini) yalanlayanların akıbeti ne olmuş görün"³⁸⁷ uyarısını pek çok yerde benzer ifadelerle tekrarlar³⁸⁸.

Sonuç olarak bütün vahiyler kısaca iki esasta özetlenebilir ki bunlardan birisi ilmî kuvvetin olgunluğunun son noktasını ifade eden tevhid, diğeri ise amelî kuvvetin nihaî kemal noktasını ifade eden takvadır³⁸⁹. İşte inzar metodu da duyulara ve duygulara yaptığı taziyik ve tahrikle kişiyi hem ilmî kuvvetin nihaî noktası olan tevhide hem de amelî kuvvetin son noktası olan takvaya ulaştırıcı bir fonksiyonu yerine getirmektedir. "Rablerinin huzurunda toplanacaklarından korkanları onunla (Kur'an ile) uyar. Onlar için Rablerinden başka ne bir dost ne de bir aracı vardır; belki sakınırlar (ittika)"³⁹⁰ âyeti de bu gerçeği ifade etmektedir.

B-DİNE DAVET VE DİN EĞİTİMİNDE İNZAR METODU

1-Dine Davette İnzar Metodu:

Davet, "terim olarak, özellikle İslâm'a ve İslâm esaslarının uygulanmasına çağrı"³⁹¹ anlamında bir kelimedir. Kur'an'da değişik türevleriyle birlikte pek çok âyette geçen davet kelimesi, geniş manada 'iyiliği emretmek ve kötülükten menetmek' şeklinde de tanımlanabilir.

Kur'an'da Rasulullah'ın şahsında bütün insanlığa yöneltilen davet emri, bu kelimenin dışında tebliğ, inzar, tebşir, va'z ve nasihat kelimeleriyle de ifade edilmiştir. Kur'an'da "dâî", "beşîr" ve "nezîr" olarak nitelendirilen Hz Peygamber de davetine ilk olarak "Ey örtüsüne bürünen, kalk ve inzar et"³⁹² emriyle başlamıştır.

Kur'an-ı Kerim incelendiği zaman bütün peygamberlerin kavimlerini sevindirecek şeyleri haber verip müjdelemek, zarar verecek şeyleri bildirip korkutmak

³⁸⁷ Âl-i İmran 3/137

³⁸⁸ Bkz., En'am 6/11; A'raf 7/84, 86, 103; Yunus 10/39, 73; Nahl 16/36; Neml 27/14, 51, 69; Kasas 28/40; Rum 30/42; Saffat 37/73; Zuhuruf 43/25

³⁸⁹ Yazır, age., c.V, s.228

³⁹⁰ En'am 6/51

³⁹¹ Çağrıcı, Mustafa, TDVİA, c.IX, s.16 (Davet md.); Geniş bilgi için bkz., Önkal, Ahmet, Rasulullah'ın İslâm'a Davet Metodu, 6.bs., Konya 1990, s.3-17; Saka, Şevki, Kur'an-ı Kerim'in Davet Metodu, 2.bs., İst., 1991, s.27-28

³⁹² Müddessir 74/1-2

ve sakındırmak, itaatleri ve itaat edenlerin sevabını, günahları ve günah işleyenlerin cezasını haber vermek ve tebliğ etmek için gönderilmedikleri anlaşılır³⁹³. Hz Peygamber de tebliğ görevini, yukarıda kaydettiğimiz âyetteki inzar emri doğrultusunda ilk dönemlerde uyarma, korkutma biçiminde yerine getirmiştir³⁹⁴.

İlahî vahyin insanlara ilk olarak ulaştırıldığı dönemler düşünüldüğünde davette inzar metodunun ilk olarak tercih edilmesinin bir takım haklı sebepleri bulunmaktadır. Bunları kısaca iki maddede şöylece özetleyebiliriz:

a) Allah'ın insanlara peygamber gönderdiği dönemler genellikle her yönüyle olumsuzluk ifade eder. İnsanlık özbenliğini kaybetmenin eşliğinde ve Allah'ın yeryüzünde işleyen kanunu gereği kötülükleri kendilerini kuşatan toplumların helake uğrayacakları haberine muhatapken, O'nun kullarına sonsuz rahmetinin sonucu olarak peygamberler gelmişlerdir. Böyle bir ortamda insanlıklarını kaybetme noktasında hisleri körelmiş toplumlara buldukları durumun vahametini anlatmak ve onları harekete sevk etmek ancak inzar metoduyla mümkün olabilirdi. Çünkü insanı harekete sevkeden en temel dürtüler haz ve elem ilkesine dayanır. Bunlardan haz, kendisine ulaşmak mümkün olmadığında vazgeçilebilir olmakla birlikte elem katlanılmaz boyutlara sahip oluşu onu daha önemli kılmaktadır. Onun için ilk olarak elem duygularının tahriki insanın kurtuluşunda en garanti yoldur³⁹⁵.

b) Böyle bir tercihin genel olarak insan psikolojisiyle de alakası bulunmaktadır. İnsan bolluk, refah ve rahatlık anlarında nankör ve kibirli olmaya daha yatkın; darlık, sıkıntı, hastalık ve acılı hallerinde Allah'ı anıp O'na yönelmeye, aczini kabullenerek dua edip O'ndan yardım dilenmeye daha meyillidir. Onun için maddi zevk serabına gömülü bir topluma böyle bir yaklaşım tarzı en uygun olanıdır. Peygamberlerin asıl görevi, "insanın fitratında mevcut bulunan dinî potansiyeli harekete geçirmek için vicdanları uyandırmak"³⁹⁶ ise bunu sağlamak için etkili olacak bütün yollara başvurmak ve psikolojik engelleri ortadan kaldırmak da bu görevin bir parçasıdır³⁹⁷.

³⁹³ Bkz., Kutub, S., Fi Zilal, c.V, s.336; Mevdudi, Tefhim, c.I, s.385; Ünal, Ali, Mekke Rasullerinin Yolu, 5.bs., İst., ts., s.92

³⁹⁴ Bkz., Müslim, İman, 348, 351, 355

³⁹⁵ Bkz., Hökelekli, "İnzar", s.3

³⁹⁶ Hökelekli, "İnzar", s.3

³⁹⁷ Hökelekli, "İnzar", s.3

İşte inzar, bu psikolojik engelleri izale etme ve kalplere nüfuz ile vicdanları göreve çağırmada en etkili metottur.

Kur'an'da, dine davette izlenmesi emir buyurulan metot, hikmet, güzel öğüt (mev'izeti'l-hasene) ve en güzel şekilde mücadele tarzında förmüle edilmiştir³⁹⁸. Bu formülasyonda ilk olarak yer alan hikmet, akletme ve düşünme gücüne sahip olan insan varlığına en uygun düşen ve ona has bir metottur. Zira hikmet, "beyyine ve bürhan, delil ve hüccetlere mebnî, akla ve düşünceye hitap etme olup"³⁹⁹, Allah'ın insanlıkta seçkin birer numune olan peygamberlere bahşettiği bir lütuftur⁴⁰⁰. Kur'an'ın inzar muhtevalı haberleri birer hikmet olarak değerlendirdiği⁴⁰¹ hatırlanacak olursa, buradaki formülde davet metodunda inzara yine ilk sırada yer verilmiş olduğunu söylememiz mümkündür.

İkinci olarak güzel öğüt anılmıştır ki hemen her devirde insanlığın çoğunluk kısmını oluşturan avam tabakasına uygun düşen bir yaklaşım tarzıdır. Bu kesim korku ve ümit ahlâkı üzere bulunduğu onları etkileyecek hitap şekli de ancak bu türden olabilir. İşte mev'ize de içinde va'd ve vaîd, tebşir ve inzar, sevap veya azaba dair söz ya da haberlerin bulunduğu etkileyici bir üsluptur ki bu yollardan muhatabın kalbini yumuşatarak olaylardan ibret alması ve batıldan uzaklaşıp hakka meyiletmesi kolaylaştırılmış olur.

Son olarak "en güzel güzel şekilde mücadele" muhataplara karşı takınılacak nihai tavrı ifade eder.

Kur'an'da Allah'ın Peygamber'den muhataplarına karşı kullanmasını istediği sözün niteliği, "beliğ" sözcüğüyle ifade edilmiştir⁴⁰². İlgili âyetin tefsirinde Razi, beliğ sözü, "sözün beliğ, uzun. lafızları ve manaları güzel, terğib ve terhib, sakındırıp korkutma, mükâfat ve cezayı ihtiva eden bir söz olmasıdır"⁴⁰³ şeklinde açıklar ve böyle olduğu zaman kalbe tesir edeceğini ifade eder⁴⁰⁴.

³⁹⁸ Bkz., Nahl 16/125

³⁹⁹ Önkal, age., s.33

⁴⁰⁰ Bkz., Âl-i İmran 3/48; Maide 5/110; Yusuf 12/22; Enbiya 21/79; Neml 27/15; Sad 38/20, 35; Zuhuruf 43/63

⁴⁰¹ Kamer 54/4-5

⁴⁰² Bkz., Nisa 4/63

⁴⁰³ Razi, age., c. VIII, s.129

⁴⁰⁴ Razi, age., ay.

Özetle, gerek Kur'an'daki davetle ilgili ayetlerin teorik incelemesinden gerekse Hz Peygamber'in bu husustaki pratiklerinin göz önünde bulundurulmasından çıkaracağımız sonuç şudur: Dine davette inzar, hem insan psikolojisi açısından korku uyandırmanın dinî güdüleri harekete geçirerek onu motive etmedeki etkililiği, hem muhatapların kendilerine has duyum noksanlıkları ve hem de insanlığın o anda karşı karşıya buldukları aşağı seviyenin acil müdahaleyi gerekli kılması açısından son derece önem arzeden bir tebliğ metodudur.

2-Din Eğitiminde İnzar Metodu:

a) İnanç Eğitiminde İnzar:

Hz Peygamber, Mekke'deki on üç yılını muhataplarının kalplerine imanı yerleştirmekle geçirdi. Onun için İslâm eğitiminin temelini inanç eğitimi teşkil eder⁴⁰⁵.

Din duygusunun bütün insan cinsi arasında ortak bir duygu olduğu çoğunlukça kabul edilen bir husustur. Onun için din fikrinin insanla birlikte ortaya çıktığı ifade edilir⁴⁰⁶ ve insan için "doğuştan dindar bir varlık" tanımlaması yapılır⁴⁰⁷.

Dinî yaşayışın ideolojik boyutunu ifade eden dinî inanç, dinî hayatın çekirdeğini oluşturur⁴⁰⁸. "Kişinin kendi kendisi hakkındaki ilahî iradenin belirlediği hakikate baş eğmesi ve razı olmasıyla gelişen bir 'alçakgönüllülük'"⁴⁰⁹ fiili olarak tarif edilen dinî imanın, Allah'ın gerçek ve doğru anlayışı ve bilincine sahip olunmadan sağlıklı bir şekilde yapılabileceği düşünülemez⁴¹⁰. Onun için İslâm eğitiminin amacı olan gerçek mü'min yetiştirmek, insana bütün yönleriyle Rabbini tanıma ve anlamasına yardım edecek, O'nun evrendeki âyetlerini kavramasını, yeryüzünde hayatın kanunlarını bilmesini sağlayacak gerekli bilgi, tanım, tasvir ve hatırlatmalarla mümkün olabilir⁴¹¹.

⁴⁰⁵ Özbek, Abdullah, "İslâm Eğitiminin Özelliklerine Genel Bir Bakış", SÜİFD, Konya 1990, sy.3, s.259

⁴⁰⁶ Draz, M. Abdullah, Din ve Allah İnancı (çev. Bekir Karlığa), İst., ts., s.90-91

⁴⁰⁷ Draz, Din ve Allah İnancı, s.111

⁴⁰⁸ Hökelekli, age., s.74

⁴⁰⁹ Hökelekli, age., s.163

⁴¹⁰ Nor, Wan Muhammed, "Attas'ın Eğitim Felsefesi ve Metodolojisinin Genel Hatları, (çev. Yasin Ceylan), İslâmî Araştırmalar, c.VII, sy.1, s.40

⁴¹¹ Attas, İslâmî Eğitim, s.8

İnzar ile inanç eğitimi arasındaki ilgiyi anlamak için öncelikle "iman" kavramının bilinmesi gerekir. "A-me-ne" kökünden türeyen iman, lügatte, "insandan korkunun giderek emniyetin, güvenin yerleşmesi; tasdik etmek, güvenmek, inkâr, hiyanet ve korkunun karşıtı"⁴¹² anlamlarına gelmektedir⁴¹³. Fakat iç yapısına bakıldığında Kur'an'da bu kavramın Allah korkusu, takva; minnettarlık ve şükür gibi kavramlar üzerinde kurulu olduğu görülür⁴¹⁴.

İman dinî hayatın gelişimi içerisindeki safhalarının ilkinin oluşturur. Daha çok "sezişlerden, hislerimizin akışından ve içimizin yalvarışından"⁴¹⁵ teşekkül eder. İman'ın doğuşunda ilk olarak akıl ve zekâ yerine ruhumuzun derinliklerine kadar nüfuz edebilen duygular ile melekelerimizin başında ve eşyanın en yukarısında bulunan⁴¹⁶ irade daha etkin rol oynar⁴¹⁷.

İman veya inanma duygusunun, insanî bir özellik olduğu bilinen bir husustur⁴¹⁸. Fakat insan, bu fitrî özelliğiyle Allah'a olduğu kadar başka şeylere de yönelmeye ya da kendi üzerine kapanmaya eğilimli bir varlıktır⁴¹⁹. Böyle olunca insanı istenilen yönde bir inanç eğitimine tabi tutmak için onun inanma eğiliminde etkinliği olan unsurların tespit edilmesi gerekir. Başka bir ifadeyle insanı bir varlığa inanmaya ve ona tazim göstermeye sürükleyen o varlığa ilişkin özelliklerin bilinmesi söz konusudur. Bunlar ise o varlığın ya zatında kâmil, sıfatlarında da bütün noksanlık ve kusurlardan münezzehe olması, ya ihsanda bulunan ve nimet veren olması, ya gelecekte ihsan ve nimetini yadetmesi ya da hükümlerinin tam olması, kudreti ve kahriyle korkutucu olması gibi özelliklerdir⁴²⁰. İnsanlar derecelerine göre bunlara farklı değer atfederler. İnsanlık seviyesi yüksek olanlar, Allah'ı, kudretine işaret eden âyetleriyle tanıyanlar ya da düşünme gücü ve sezgisel hisleriyle yüce Yaratıcı'nın farkında olanlar için tazim sebebi, Onun bütün eksikliklerden ve kusurlardan münezzehe olarak zatiyle kâmil bir

⁴¹² İbn Manzur, age., c.XIII, s.21

⁴¹³ Güler, İlhami, "Allah-İnsan İlişkisinin Ahlâkî Boyutu (Allah'ın Kulları mıyız?)", İslâmî Araştırmalar, c.V, sy.3, s.195

⁴¹⁴ İzutsu, Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar, s.259

⁴¹⁵ Başgil, Ali Fuat, Din ve Laiklik, İst., 1991, s.66

⁴¹⁶ Weber, Alfred, Felsefe Tarihi, (çev. H. Vehbi Eralp), İst., 1991, s.322

⁴¹⁷ Başgil, age., s.66

⁴¹⁸ Bkz., Topaloğlu, TDVİA, c.II, s.474 (Allah md.)

⁴¹⁹ Hökelekli, age., s.184

⁴²⁰ Razi, age., c.I, s.322; Draz, Din ve Allah İnancı, s.113 vd.

varlık olması iken fitrî saflıklarını devam ettiriyor olmakla birlikte insanlık düzeyleri birinciler seviyesine ulaşmamış orta kesim insanlar için tazim sebebi O'nun iyilik ve nimet kanağı olmasıdır. Fakat meleklik ile hayvanlık arasındaki insanlık alanının en alt sınırında yer alanlar için tazime layık olma, ancak o varlığın karşı konulmaz ve kahredici bir güç ve kudrete sahip olması kriterine göre değer ifade eder.

Daha genel bir tasnifle insanların bazılarının Allah'a kahrı için, bazılarının da lütfu için şükreder oldukları ifade edilmiş ve netice itibariyle bunların her ikisinde de hayırlı oldukları kaydedilmiştir⁴²¹. Çünkü bir yerde küfrün karşıtı olan şükür, her ikisinde de gerçekleşmektedir.

Kur'an'da da müşriklere hitaben bazı peygamberlerin "Allah'ı bırakıp da size hiç bir fayda ve zarar vermeyen bir şeye hâlâ tapacak mısınız?"⁴²² şeklindeki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere bir tanrıya tapınmada veya ona saygı göstermede fayda ve zarar verebilen bir özelliğin aranan bir hususiyet olduğu ima edilmektedir⁴²³.

Genel olarak insanın darlık, sıkıntı ve korku halleriyle karşı karşıya geldiği zamanlardaki ruhî durumunu daha önce tahlil etmiştik(*) Burada kısaca yine temas edersek, insanın sıkıntılı ve şiddetli korku doğuran bir durumla karşılaştığı hallerde aşkın bir kudrete yönelerek dua etme, yalvarıp yakarma, gönülden ihlas ve şükür gibi davranışlar sergilediği⁴²⁴ muhtelif âyetlerden anlaşılmaktadır. İşte insanın bu fitrî özelliğinden dolayı inzar metodu ile, onun yaratılıştan sahip olduğu fakat insanî güç ve değerlerden habersiz olma (gaflet), gerçeğe karşı direnme (gurur ve kibir) gibi dengesizliklerle körelttiği inanma duygusuna, uyarıcı bir etkiyle yeniden işlerlik kazandırılmak istenmektedir⁴²⁵.

İnanma olayının bir diğerini tamamlayan üç boyutundan söz edilmektedir⁴²⁶. Bunların ilki olan "kabul ve tasdik", "her şeyden önce psikolojik bir hazırlığa bağlı bulunmaktadır. İç dünyamız ile dış uyarıcılar arasındaki uygunluk ve mutabakat,

⁴²¹ Mevlâna Celâleddin Rumi, *Fîhi Mâfih*, (çev. Meliha Ülker Anbarcioğlu), İst., 1990, s.276

⁴²² Enbiya 21/66; Benzer âyetler için bkz., Maide, 5/76; Yunus 10/106; Ta-Ha 20/89; Hacc 22/12; Furkan 25/3,55; Şuara 26/73; Zümer 39/38

⁴²³ Bkz., Razi, age., c.XVI, s.277

(*) Bkz., s.42-43

⁴²⁴ Bkz., Razi, age., c.IX, s.483 vd.

⁴²⁵ Topaloğlu, TDVİA, c.II, s.474 (Allah md.)

⁴²⁶ Bkz., Hökelekli, age., s.159-169

tasdikin asıl kaynağıdır. Bundan dolayı ancak kişide önceden meydana gelen bir psikolojik hazırlık sonucunda işitilen şey kabul ve tasdike konu olur"⁴²⁷. Öncelikle duygulara ve düşünme melekelerine yapılan etkilerle böyle bir hazırlığın oluşturulması sağlanırken aynı zamanda kişinin kendine gelmesi temin edilmektedir. Bu süreç sonunda yine inzar metodu ile muhatapların kalplerinde iman kıvılcımları oluşturarak onların yüce Yaratıcı'nın farkına varmalarına ve O'na içten saygı duymalarına vesile olunabilir"⁴²⁸. Peygamberlere verilen görev de, "şüphesiz biz seni şahit, müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik ki Allah'a ve Rasulüne iman edesiniz, O'na (O'nun dinine) destek olasınız, O'na saygı gösteresiniz ve sabah akşam O'nu tesbih edesiniz"⁴²⁹ âyetinde ifade edildiği üzere bir yönden bu amaca hizmeti yerine getirmektir.

Yine "Biz onu (Kur'an'ı) senden evvel kendilerine hiç bir uyarıcı gelmemiş olan bir topluluğa onları inzar etmen için indirdik. Olur ki onlar hidayete ererler"⁴³⁰, "O kitap sana ataları uyarılmamış, bu yüzden kendileri de gaflet içinde kalmış bir toplumu uyarman için indirilmiştir"⁴³¹ mealindeki âyetlerde de inzar ile muhatapların durumu arasında ilgi kurulmuş ve onların inzar edilmesiyle beklenen sonuç, "ihtida" ile ifade edilmiştir.

Bunlardan başka âyetlerin tafsîl⁴³² ve tasrîf edilmesi⁴³³ yanında insanların iyilik ve kötülüklerle imtihan edilmesi⁴³⁴, onların yaptıkları kötülüklerin neticelerinin kendilerine tattırılması⁴³⁵, en büyük azaptan önce yakın azapla (dünyevî sıkıntılar, kıtlık, savaşlar, felaketler vs.⁴³⁶) uyarılması⁴³⁷ ve azaba uğratılması da "umulur ki dönerler"⁴³⁸ şeklindeki ifadeyle inzarların onların üzerindeki beklenen tesiri "küfürden imana dönüş" olarak açıklanmaktadır.

⁴²⁷ Hökelekli, age., s.159

⁴²⁸ Topaloğlu, TDVİA, c.VII, s.380 (Cennet md.)

⁴²⁹ Fetih 48/8-9

⁴³⁰ Secde 32/3

⁴³¹ Ya-Sin 36/6

⁴³² A'raf 7/174

⁴³³ Ahkaf 46/27

⁴³⁴ A'raf 7/168

⁴³⁵ Rum 30/41

⁴³⁶ Mevdudi, Tefhim, c.IV, s.329

⁴³⁷ Secde 32/21

⁴³⁸ Zuhruf 43/48

Bu âyetlerden de anlaşılacağı üzere insanın elem verici duygularını kamçılayan ve korku uyandıran şiddetli, sıkıntı verici sebepler bir araya geldiğinde insan Allah'a dönmek durumunda olmaktadır⁴³⁹. Zaten "şiddet Allah tarafından kulları imtihan için verilir. Gönlü canlı bulunanlar bunun karşısında uyanıverirler"⁴⁴⁰. Bu hallerde, insan fitratı üzerine çökmüş olan bütün ağırlıklar yok olmakta⁴⁴¹ ve ruhuna musallat olmuş bütün aldatici güçler kaybolarak kendisinin uydurduğu kudret silinip gitmektedir⁴⁴². Yine bu hallerde "rahatlık anında fitratının üzerini saran perde kalkar, kişinin fitratı ile yaratana arasına giren engeller yıkılıp gider. O zaman fitrat her türlü örtülerden arınır, dosdoğru Rabbine yönelir. Allah Teâlâ'ya teveccüh ederek dini yalnız O'na tahsis eder. Her türlü şirki reddeder, her türlü müdahaleyi atar. Ve doğrudan doğruya Allah'a yalvarır"⁴⁴³.

Kur'an'da inzarlara muhatap olanların belirgin özelliklerinden biri de onların heva ve heveslerine tanrılık derecesine vardırırcasına kadar önem atfetmeleri ve bağlı kalmalarıdır⁴⁴⁴. Halbuki "iman, ölçsüz arzulardan vazgeçmekten geçer"⁴⁴⁵. İşte inzarlar vasıtasıyla uyandırılan korku hali ya da başa gelen sıkıntı insanın yaratılışındaki şehvî hislerin kalkmasına da yardım eder. Böylece insan, önündeki önemli bir engeli aşar ve Allah'ı görür, tanır ve yalnız O'na yönelir⁴⁴⁶. "Andolsun onlara Rabbinin azabından ufak bir esinti dokunsa hiç şüphesiz, 'vah bize! Hakikaten biz zalim kimselermişiz' derler"⁴⁴⁷. Kur'an'da sözü geçen inkârcı kavimlerin genellikle inzarlara aldırılmaz tavırlarından bahsedilir. Fakat ilgili âyetlerde bu durumun, onların yapageldikleri kötülüklerle büsbütün duyarsızlaşmaları ve inatçı tavırları dolayısıyla ortaya çıktığına atıflar mevcuttur. Ancak, inzarlar dolayısıyla

⁴³⁹ Razi, age., c.IX, s.483; Sevgi ve korku motifinin ergenlerin dinî gelişimindeki etkinliği üzerine yapılan bir araştırmada da korku motifinin Allah inancı ve ahiret inancı üzerindeki etkinliği belirgin bir şekilde tespit edilmiş ve bu etkinliğin sevgi ve korku+sevgi motiflerine oranla daha yüksek düzeyde olduğu saptanmıştır. Bkz., Albayrak, Ahmet, Ergenlerin Dinî Gelişiminde Sevgi ve Korku Motifinin Etkinliği, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1995, s.77-79, 122, 132-133, 144

⁴⁴⁰ Kutub, S., Fi Zilal, c.V, s.197

⁴⁴¹ Kutub, S., ae., c.V, s.190

⁴⁴² Kutub, S., ae., c.XI, s.491

⁴⁴³ Kutub, S., ae., ay.; Ayrıca Bkz., a.mlf., ae., c.I, s.302; a.mlf., ae., c.VI, s.176, 178; a.mlf., ae., c.VIII, s.93; Yavuz, Yusuf Şevki, TDVİA, c.IV, s.304 (Azap md.)

⁴⁴⁴ Bkz., Casiye 45/23; Açıklama için bkz., Razi, age., c.XVIII, s.63

⁴⁴⁵ Hökelekli, age., s.178

⁴⁴⁶ Kutub, S., Fi Zilal, c.XII, s.469

⁴⁴⁷ Enbiya 21/46

Allah'a iman eden bir kavimden de söz edilir. Kendilerine gönderilen peygamberi önce yalanlayan Yunus (a.s)'in kavmi, onun azap ve uyarılarıyla kendilerine gelerek ona iman etmişler ve azaptan kurtulmuşlardır⁴⁴⁸.

Hız Peygamber sonrası İslâm tarihinden de bu yönde somut örnekler bulunmaktadır. Ebu Cehil'in oğlu İkrime'nin fırtınalı bir günde deniz seferindeyken sağ salim olarak karaya ulaşması halinde müslüman olacağına dair söz verdiği ve daha sonra bu sözü yerine getirerek müslüman olduğu kaydedilir⁴⁴⁹.

Ayrıca sadece Kur'an âyetlerini dinlemek ya da okumakla da kendilerinde ortaya çıkan inzar tesiri ile iman edenler olmuştur. Bunlardan biri Cübeyr b. Mutim'dir. Bir akşam namazı vaktinde Hz Peygamber'den Tûr sûresini işitip müslüman olan "Cübeyr b. Mutim olayı şöyle anlatır: Rasulullah, " yoksa kendileri hiç bir şey olmadan (yaratıcısız) mı yaratıldılar? Yoksa yaratılanlar kendileri midir? ...Yoksa hakim (yönetici) olan kendileri midir?"⁴⁵⁰ âyetlerini okuduğunda, korkudan kalbimin yerinden kopacağını hissettim. O an İslâm'ın kalbime yerleştiği ilk andır"⁴⁵¹. Kur'an'da

Allah'ın varlığı yanında birliği üzerinde de durulur. Bununla ilgili olarak Yusuf (a.s)'in "Ey zindan arkadaşlarım! Çeşitli Rabler mi yoksa tek ve Kahhar olan Allah mı hayırlıdır?"⁴⁵² şeklindeki tebliğinde Allah'ın birliği yanında O'nun "Kahhar" sıfatı ile birlikte anılması konumuz açısından önemlidir. Aynı tarz tebliğ, "(Ey Muhammed) De ki: Ben sadece bir uyarıcıyım. Tek ve Kahhar olan Allah'tan başka tanrı yoktur"⁴⁵³ ifadeleriyle Hz Peygamber'e de emredilmiştir. Onun bu emirler doğrultusunda "Lâ ilâhe illallah: Allah'tan başka ilah yoktur" temelinde başlayan davet ve eğitim faaliyetleri muhataplarının çoğu tarafından ilk olarak şaşkınlıkla karşılanmış ve kafirlerin "bu pek yalancı bir sihirbazdır. Tanrıları tek tanrı mı yaptı? Doğrusu bu tuhaf bir şeydir"⁴⁵⁴ şeklindeki ifadeleriyle itham ve tepkiyle mukabele görmüştür.

İnkârcıların o dönemde sahip oldukları tanrı anlayışı, onların kötülük ve

⁴⁴⁸ Bkz., Yunus 10/98; Saffat 37/147-148

⁴⁴⁹ Bkz., Mevdudi, Tefhim, c.I, s.479

⁴⁵⁰ Tûr 52/35-37

⁴⁵¹ Suyuti, İmam Celâleddin, el-İtkan fi Ulumi'l-Kur'an (çev. Sakıp Yıldız, Hüseyin Avni Çelik), İst., 1987, c.II, s.319

⁴⁵² Yusuf 12/39

⁴⁵³ Sad 38/65; Benzer âyetler için bkz., Nahl 16/2; Zariyat 51/51

⁴⁵⁴ Sad 38/4-5

zulümlerine engel olucu bir etki taşıyordu. Kendi nefsanî arzularına karşı duran sonsuz kudrete sahip bir tanrı yerine, insan fitratının zorlamasıyla ruhlarda varlığını hissettiren ilah fikri, her türlü özellikleri yanında kudretiyle de yüzlerce değişik objelerde parçalı halde tesirsiz hale gelmiş, bir yerde fonksiyonelleşmiş tanrı onların daha çok işine geliyordu. Nitekim Kur'an'da "onlar kendilerine kuvvet kazandırsın diye Allah'ı bırakarak tanrılar edindiler"⁴⁵⁵, "onlar kendilerine yardımı dokunur diye Allah'tan başka tanrılar edindiler"⁴⁵⁶ gibi âyetlerle onların tanrılara yaklaşım nedeni açıkça ifade edilmiştir. Onların bu kuvvet ve yardım arayışlarının yanlış bir hedefte sanrısız olarak tatmin edilmesi, dolayısıyla bütün güç, kuvvet ve kudretin Allah'a ait olduğunu bilip anlamama, zalimlerin zulmüne ve sonuçta onların azaba uğramalarına neden olan bir durum olarak ifade edilir⁴⁵⁷. Onun için bu yönde ikna edici ve inandırıcı olması bakımından, Allah'ın tek ve kahhar olduğu bilgi ve inancı, hakkıyla ancak inzar metodu ile gerçekleştirilebilir. Kendi tanrılığını ilan edenler için, "onlardan her kim 'tanrı o değil benim' derse onu cehennemde cezalandırırız"⁴⁵⁸ ifadelerinden daha anlamlı ve etkileyici bir yaklaşım tarzı düşünülemez. Kur'an'da Allah öğretimi ile ilgili olarak âyetlerden çıkarılan sonuç hakkında değişik kanaatler ileri sürülmüştür. Kur'an'a objektif yaklaşımdan uzak, peşin hükümlü bazı çevreler bu hususta İslam'ın korku dini olduğu şeklinde bir kanaate sahip olmuşlardır. Kur'an'da Allah'ın celâlî sıfatlarını bu yönde yorumlamışlardır⁴⁵⁹. Halbuki gerçeğe vakıf olanlar böyle olumsuz bir kanaat yerine bu durumu övülmeğe değer bir husus olarak kaydetmişlerdir. Nitekim batılı bir araştırmacı olan Lord John Davenport'ın şu ifadeleri bunun açık bir örneğidir: "Müslümanların övünecekleri bir çok güzellikleri arasında hele ikisi pek açıktır. Birisi Allah'tan söz ederken insan zayıflıklarından ve hırslarından uzak ve ayrı tuttuğu yüce Kişi'yi en övücü, en korkulu sözlerle bildirmesi, ikincisi de Kur'an'ın ahlâk ve eğitime aykırı her düşünce, her hikâye ve sözlerden

⁴⁵⁵ Meryem 19/81

⁴⁵⁶ Ya-Sin 36/74

⁴⁵⁷ Bkz., 2/165

⁴⁵⁸ Enbiya 21/29

⁴⁵⁹ Mac Donald, İA, c.I, s.362den naklen Topaloğlu, Bekir, TDVİA, c.II, s.485 (Allah md.); Fazlur Rahman, Ana Konularıyla Kur'an, (çev. Alpaslan Açıkgenç), Ank., 1987, s.42, 63, 92; a.mlf., İslâm, (çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın), İst., 1992, s.336; Sena, Cemil, Hz Muhammed'in Felsefesi, İst., 1975, s.135

tamamıyla arınmış bulunmasıdır⁴⁶⁰. Şu halde diyebiliriz ki Allah'ın varlığına inanılması, dolayısıyla iman ve din hayatının başlaması, zihnî faaliyetten ayrı olarak gönlün de harekete geçirilmesi ve iradenin eğitilmesi ile mümkün olmaktadır⁴⁶¹. Bu da Kur'an'da büyük oranda inzar metodu ile gerçekleştirilmektedir⁴⁶².

Kur'an'da özellikle Mekke döneminde nâzil olan âyetlerin ele aldığı konulardan biri de öldükten sonra yeni bir hayatın başlayacağını konu alan ahiret düşüncesi ve inancıdır. "Böyle bir gün düşüncesi devamlı olarak insanların gözleri önünde tutulmalıdır ki bu inanç, insanları hayatta hafiflik ve dikkatsizlik yerine tam bir istek ile hareket etmeğe sevketsin"⁴⁶³. Kur'an'da kıyamet ve ahiret hayatı ile ilgili olarak bahsedilen İsrail'in sûra üfürmesi, kabirden kalkış, yeniden dirilme, mahşer yeri, amel defterinin verilmesi, hesaba çekilme, cennet veya cehenneme gitme ve buradaki hayat vb. gibi konular, bilgi verme açısından daha çok Allah'a iman ve hayatı hak ve adalet ölçülerine göre tanzim etme hususlarında uyarıcı birer unsur olarak kullanılmaktadır⁴⁶⁴. Onun için tevhid dini ilk önce ahiret inancını gönüllere yerleştirmeyi, cennetle müjdeleyip cehennemle korkutmayı hedef alır⁴⁶⁵.

Kur'an'ın "kıyamet bize gelmeyecek"⁴⁶⁶, "sahi biz bir kemik yığını ve kokuşmuş bir toprak olmuşken yepyeni bir hilkatte diriltileceğiz, öyle mi?"⁴⁶⁷, "ilk ölümümüzden sonra bir şey yoktur"⁴⁶⁸ diyen inkârcı bir kavme ahiret inancını aşılarken de daha çok inzar metodunu kullandığını söyleyebiliriz. Bunun sunuluş şekli tasvir ve teşbihle yapılır. Böylece inkâr edilen husus sanki o an yaşanıyormuş gibi gözler önüne getirilir⁴⁶⁹. Bu şekilde "gaipte olanı mevcuk göstermek vicdana dokunur, iman davetine hazırlar"⁴⁷⁰. Kur'an'da yer alan bütün inzar sahneleri aynı zamanda insana Rabbinin sonsuz rahmetini de hatırlatır⁴⁷¹. Tasvirlerle sığmayan acıklı azap

⁴⁶⁰ Davenport, Lord John, Hz Muhammed ve Kur'an-ı Kerim, (çev. M.S.S.P), Ank., 1967, s. 49

⁴⁶¹ Topaloğlu, TDVİA, c.II, s.474 (Allah md.)

⁴⁶² Bkz., İzutsu, Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar, s.259

⁴⁶³ İzutsu, Kur'anda Allah ve İnsan, (çev. Süleyman Ateş), bs.y.y., ts., s.222

⁴⁶⁴ İbn Kesir, Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri, (çev. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner), İst., 1983, c.I, s.302

⁴⁶⁵ Ünal, Mekke Rasullerin Yolu, s.92

⁴⁶⁶ Sebe' 34/3

⁴⁶⁷ İsrâ 17/49; Vakıa 56/47

⁴⁶⁸ Duhan 44/35

⁴⁶⁹ Bir kaç örnek için bkz., Duhan 44/47-50; Vakıa 41/48; Müzzemmil 73/17

⁴⁷⁰ Kutub, S., Kur'an'da Edebi Tasvir, (çev. Süleyman Ateş), Ank., 1967, s.126

⁴⁷¹ A'raf 7/156

manzaralarına rağmen acıyıp bağışlamasının sınırsız olduğu haberi O'nun cemalî sıfatlarına da yüksek düzeyde anlam katar. Onun, "eğer iman eder ve şükrederseniz Allah size neden azap etsin. Allah şükre karşılık veren ve her şeyi bilendir"⁴⁷² müjdesiyle de mü'minler O'na karşı azametinden ve sonsuz rahmetinden kaynaklanan korku-sevgi karışımı bir hisle içten bağlılık duyarlar. "Korku-sevgi karışımı bir içtenlik ve ihlas; sakınganlık ve atılganlık karışımı bir takva; işte bu iki vasıf, Kur'an'la etkilenen sinirli dokunuşları ile ürperen ve ilahî manaları ile hareketlilik ve canlılık kazanan mü'minin belirtisi ve damgasıdır"⁴⁷³.

2-İbadet Eğitimi:

"A-be-de" fiil kökünden mastar olan ibadet kelimesi Arapçada itaat etmek, tevazu göstermek, kulluk etmek, boyun eğmek, ibadet etmek gibi manalar gelir⁴⁷⁴.

En geniş manada "kulluk" anlamıyla ibadet, bütün cinlerin ve insanların yaratılış sebebidir⁴⁷⁵. Onun için insanın Allah katındaki değeri de onun bir yerde Rabbine karşı kulluğunun itirafı durumunda olan duası, yalvarıp yakarmasına bağlıdır. "(Rasulüm) De ki: (Kulluk ve) yalvarmanız olmasa Rabbim size ne diye değer versin?"⁴⁷⁶. Böyle olduğu içindir ki kavimlerine gönderilen bütün peygamberlerin ilk olarak onları Allah'a kulluğa çağırılmışlardır⁴⁷⁷. Allah Kur'an'da, "ey insanlar! Sizi de sizden öncekileri de yaratan Rabbimize ibadet edin"⁴⁷⁸ buyurmuş ve Hz Peygamber'e "De ki: Ben, dini Allah'a halis kılarak O'na kulluk etmekle emrolundum, müslümanların ilki olmakla emrolundum. De ki: Rabbime karşı gelirsem büyük günün azabından korkarım"⁴⁷⁹ şeklindeki ifadelerle tebliğini muhataplarına ulaştırmasını istemiştir. Kur'an'da ibadet ve itaatin karşıtı olarak kullanılan isyan, çok yerde azapla birlikte kullanılmış ve "De ki: Eğer Rabbime isyan edersem büyük bir günün azabından korkarım" ifadeleri muhtelif yerlerde tekrarlanmıştır⁴⁸⁰. Peygamberler de kavimlerini Allah'a kulluğa çağırırken, "doğrusu sizin için büyük bir günün azabından

⁴⁷² Nisa 4/147

⁴⁷³ Kutub, M., İslâm'da Eğitim Metodu, (çev. D.A.K.), İst., ts., s.105

⁴⁷⁴ Bkz., Mevdudi, Kur'an'a Göre Dört Terim (çev. Osman Cilacı, İsmail Kaya), 15. bs., İst., 1989, s.81-97

⁴⁷⁵ Zariyat 51/56

⁴⁷⁶ Furkan 25/77

⁴⁷⁷ Bkz., En'am 6/102; A'raf 7/59; Hud 11/123; Yusuf 12/40; Meryem 19/65

⁴⁷⁸ Bakara 2/21; Zümer 39/11-13

⁴⁷⁹ Bkz., En'am 6/15; Yunus 10/15; Zümer 39/13

⁴⁸⁰ A'raf 7/59

korkuyorum"⁴⁸¹ diyerek hem bir gerçeği ifade etmiş hem de onları uyararak motive etmeye çalışmışlardır. Kulluğun bir itirafı olarak ifade ettiğimiz dua ibadetinin daha çok, insanın zorluk, sıkıntı, hastalık ve çaresizlik durumlarıyla karşı karşıya kaldığı zamanlarda içtenlikle başvuru bir yardım çağrısı ve güvenlik isteği olduğunu söyleyebiliriz. Duanın özüne hakim olan iki husus vardır: Biri korku, diğeri ise ümittir. Peygamberlerin ve salih kulların dualarından "onlar umarak ve korkarak bize dua ederlerdi"⁴⁸² mealindeki ifadelerle bahsedilmekte ve mü'minlere de Hz Peygamber'in şahsında "Rabbini içinden yalvararak ve korkarak yüksek olmayan bir sesle sabah ve akşam an" diye dua edip Allah'ı anmaları emredilmektedir⁴⁸³. İnsanlar, Allah'a yönelerek O'na ibadet etmeleri sebebine göre üç gruba ayrılırlar:

a) İster nimet versin isterse vermesin, bir ilah ve bir malik olduğu için Allah'a ibadet edenler,

b) Kendisine ulaşan nimetlerden dolayı Allah'a ibadet edenler,

c) Korktuğu için O'na ibadet edenler⁴⁸⁴.

İnsanlar Allah'ın kudretini ve O'nun kudreti karşısında kendi aczlerini hissettikleri ve O'na olan ihtiyaç ve bağılıklarını kavradıkları zaman gerçek manada kul olmanın şuuruna ermiş olurlar⁴⁸⁵. Bu yöndeki performans derecesince birinci grup insanlardan sayılma ve sadece Allah'a yaklaşmak, O'nun hoşnutluğunu kazanmak ve O'nun eşsiz cemalini görmeyi ummak söz konusudur. Rabiätü'l-Adeviyye'nin şu duasında bunun en güzel örneğini görürüz: "Ey Rabbim, eğer sana cehennem korkusuyla ibadet ediyorsam beni cehennem ateşinde yak. Eğer sana ibadetim cennet saadeti arzusuyla ise beni ondan mahrum et. Fakat sana ibadetim senin için ise Rabbim beni ebedî güzelliğinden (cemal) mahrum bırakma"⁴⁸⁶.

İnsanlığın çok az bir kısmı müstesna büyük çoğunluğu fitratından kaynaklanan çift yönlü tabiatı gereği devamlı olarak nimetlerin hatırlatılarak ve sıkıntılarının da gelebileceği ihtimalini de göz önünde bulundurarak ümit ve korku arasında yaşama

⁴⁸¹ Enbiya 21/90; Secde 32/16

⁴⁸² A'raf 7/205

⁴⁸³ A'raf 7/55-56

⁴⁸⁴ Bkz., Razi, c.XVIII, s.467; Benzer bir tasnif için bkz., Gazâli, Amellerde İlahî Terazi, s.199

⁴⁸⁵ Terzi, İdris, Kur'an'da Allah Korkusu Kavramı , Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s.26

⁴⁸⁶ Nicholson, Mystics of Islâm, s.115 ten naklen Salih, Subhi, Ölümünden Sonra Diriliş, (çev. Şerafettin Gölcük), İst., 1992, s.130

ihtiyacıdır. Bu denge çoğu zaman korunmak durumundadır. Çünkü insan bu denge durumunun ümit lehinde bozulduğu anlarda şımarıp kibirlenme ve Rabbini unutarak isyan etme⁴⁸⁷; korku lehinde bozulduğu zamanlarda ümitsiz ve nankör olma⁴⁸⁸ eğilimini taşımaktadır. Netice itibariyle her iki davranış türü de dinî açıdan aynı derecede sakınca arz etmektedir. Onun için "beşerin fitratında ibadet, ruhu büyüleyen en yüksek sevgi ile en yüksek korkunun bir araya gelmesinden ve tokuşmasından çıkan korku ve ümit şimşegi içinde sevgi neşesiyle ümit zevkinin galip gelmesini görmek için tam acizlikten mutlak kuvvete yükselme maksadıyla boyun eğilerek yapılan bir iştir ki hem içte hem dışta en son bir küçülme ile en son bir saygı göstermeyi içine alır ve gerçeklik oranında kalbe gönül rahatlığı ve sükunet bırakır"⁴⁸⁹. Geleceğe ilişkin hiç bir beklentisi olmayan ümitsiz kötümserlerin böyle bir mutluluğu yaşamaları mümkün olmadığı gibi kendi aczini hissetmeyen kibirli her biri korku yokmuş gibi görünen gaflet içindeki iyimserler de bundan mahrum kalırlar⁴⁹⁰.

İşte Allah'a ibadette böyle bir dengenin oluşturulabilmesi ve dinî hayata hareket ve canlılık katılabilmesinde inzâr metodunun önemli fonksiyonu bulunmaktadır. Daha özel anlamda, Allah'a karşı bir takım ritüelleri ifade eden ibadetlerin yerine getirilmesini sağlamada da yer yer bu metoda başvurulmaktadır⁴⁹¹. Zaten bu ibadetlerin kolaylıkla yapılabilmesi havf etme ve huşu duyma durumuna bağlı bulunmaktadır⁴⁹². Bir takım insanların, ne ticaret ne de alışveriş gibi dünyevî menfaat ve meşguliyetlerin kendilerini Allah'ı anmaktan, namaz kılmaktan ve zekât vermekten alıkoymamaları, onların kalplerin ve gözlerin allak bullak olduğu bir güne karşı duydukları korku ile açıklanmaktadır⁴⁹³.

⁴⁸⁷ Yunus 10/12; Hud 11/10

⁴⁸⁸ İsrâ 17/83; Rum 30/6; Fussilet 41/49; Şûra 42/48; Mearic 70/20; Fecr 89/16

⁴⁸⁹ Yazır, age., c.I, s.107

⁴⁹⁰ Yazır, age., c.I, s.107

⁴⁹¹ Bariz bir örnek için bkz., Müddessir 74/40-43; Ayrıca bkz., Nisa 4/142; En'am 6/72-73; Tevbe 9/5, 34-35; İbrahim 14/31; Nur 24/37, 56-57

⁴⁹² Bakara 2/45

⁴⁹³ Nur 24/37

3-Ahlâk Eğitiminde İnzar:

İslam dini, hayatın bütün yönlerini kuşatan özelliği ve insan varlığının akıl, beden ve ruhuna yönelik hükümleriyle evrensel olma özelliğini taşımaktadır. İnsanların duygu, düşünce ve davranış bakımından eğitimini ele alırken aynı zamanda evrensel ahlâk ilkelerini de yerleştirir⁴⁹⁴. İslam insanların ahlâk ve vicdanlarını da eğitime tabi tutar⁴⁹⁵.

Kur'an'ın nazil olduğu çağdaki ahlâk ve vicdan anlayışının tipik görüntüsünü daha önce görmüştük^(*). Hz.Peygamber bu temel üzerinde eğitim-öğretimine bağlamıştır.

İslam sosyal teşkilat kavramında kanun gücünden çok daha fazla önem ve etkinliğe sahip olan ahlâki otoritenin⁴⁹⁶ temelde insanın görmediği halde Allah'tan korkması ve Allah korkusu nedeniyle kötülüklerden sakınması üzerine kurulu olduğunu söyleyebiliriz⁴⁹⁷. Bu tarz bir kavrayış muhatapların mevcut durumu ve insanın törel gelişimiyle yakından ilgilidir.

J.Piaget tarafından 1954 yılında yapılan en büyük ahlâki değerler araştırmasında çocuklarda ahlâk ve moral değerlerin üç aşamadan gerçekleştiği tespit edilmiştir⁴⁹⁸.

a) Yalın Gerçek Ahlâk: Bu aşamada, "çalmak suç" ise onun suç sayılması neticede ceza olmasına bağlıdır. 'Eğer sonunda ceza olmasaydı "çalma'nın suç sayılması söz konusu olmayacaktı' şeklinde bir anlayış hâkimdir. Bu aşamada davranışların yönlendirilmesinde bencillik etkin nedendir⁴⁹⁹.

b) Heterenom Ahlâk; Bunda, "çalmak" başkaları tarafından çirkin ya da günah kabul edildiği için kötüdür ve hırsızlık da onların olumsuz tepkilerine maruz kalmamak için yapılmamalıdır' anlayışı hakimdir. Bunun tersine iyi davranışlar da başkalarına iyi görünmek için yapılır.

⁴⁹⁴ Bkz., Kırcı, Celal, "Tebliğ Metodu Açısından Kur'an'ın Nüzülü", EÜİFD, Kayseri, 1983, sy.1, s.209

⁴⁹⁵ Kutub, S., Fi Zilal, c.IV, s.223

^(*) Bkz., s.34-47

⁴⁹⁶ Bedevî, M. Zeki, "Geleneksel İslâmî Eğitim, Günümüzdeki Hedef ve Emelleri", (Attas'ın İslâmî Eğitim (çev. Ali Çaksu), İst., 1991, adlı derlemesi içinde), s.163

⁴⁹⁷ Bkz., Mevdudî, Tefhim, c.VI, s.380

⁴⁹⁸ Ataç, Füsün, İnsan Yaşamında Psikolojik Gelişim, İst., 1991, s272 vd.

⁴⁹⁹ Bkz., Başaran, age., s.148

c) Otonom ahlâk aşamasında ise, "çalma" kendi mahiyeti itibariyle kötüdür. Bu yüzden çalma eylemine başvurma da kötülük işlemektir' anlayışı hakimdir.

Bu aşamaların, kendini gerçekleştirip yüceltmemiş yetişkinler için de geçerli olduğunu düşünebiliriz⁵⁰⁰. Çocuğun ilk başlarda gösterdiği tutumları itibariyle benlik merkezli olması gibi yetişkin çocuklar olarak ifadelendirebileceğimiz kendini aşamamış ve kendi dışındaki âlem hakkında doğru düşünme, yorumlama ve çıkarımlar yapma seviyesine ulaşamayanlar da durumlarına göre bu aşamalardan yeniden geçmek ya da geçirilmek durumundadırlar⁵⁰¹.

İşte ilk başlarda muhatapların çok normal olarak kabul ettikleri fakat insanın ve dinin özüne aykırı olduğu için "kötü" ve "günah" olarak kabul edilen bir takım davranışların "kötülüğü" ya da "suç" olduğu, ancak sonucunda ceza olduğu haberiyle aksettirilmektedir. Bir davranışın fert ve toplum için ne kadar kötü olduğu yansıtılmak istenirse ona karşılık o derecede cezaların şiddetli ve elem verici olarak konulması gerekir. Bu yüzden ilk aşamada cezanın ve ceza ile korkutmanın önemi inkâr edilmez⁵⁰².

İlkel vicdanında temel yapı taşları "ceza korkusu ile sevisel kazanç elde etme arzusudur"⁵⁰³. Zira "kişinin ahlâk bakımından iyi veya kötü yahut doğru ve yanlış olanı değerlendirerek karar vermede kendisine yardım eden manevî ölçüt"⁵⁰⁴ olarak tanımlanan vicdan, "bir davranışın iyi ya da kötü olarak değerlendirilmesinde gerekli olan kriterleri hiçbir zaman doğuştan getirmez . Bunları sonradan kazanır. Çocuğun doğumundan sonra en yakından en uzağa yayılan bir çevrede somuttan soyuta doğru gelişen bir mahiyette oluşur ve teşekkül eder⁵⁰⁵.

Çocukta vicdan gelişimi, yakın çevresindekilerin ya da başındaki eğitimcilerin

⁵⁰⁰ Bkz., Bilali, Abdülhamid, Münkerden Sakındırma Yolu, (çev. Mustafa Mücahid), İst., 1995, s.57; Ülken, Hilmi Ziya, Aşk Ahlâkı, bs.y.y., 1971, s.88

⁵⁰¹ Bilgi için bkz., Ülken, age., s.86-87, 105-106

⁵⁰² Ceza ve mükâfatlarla yönlendirmenin insan gerçeği açısından gerekliliği ve bu tarzda bir yönelmenin ahlâkî değeri hakkında izah için bkz., Başgil, age., s.88-94; Draz, Kur'an Ahlâkı, s.280

⁵⁰³ Zülliger, Çocuk Vicdamı ve Biz, (çev. Kâmuran Şipal), İst., 1977, s.27

⁵⁰⁴ Alaylıoğlu, age., s.328

⁵⁰⁵ Zülliger, Çocuk Vicdamı ve Biz, s.195 vd.

ahlâksal buyruklarının bilinçsiz yoldan içe aktarılmasıyla başlar ve daha sonra bunları kendi içinden gelen bir ses gibi duyar⁵⁰⁶.

Ahlâkî buyrukların henüz içe aktarımının gerçekleşmediği bir dönemde vicdan ancak cezalandırılma kaygısı ya da ödüllendirilme hevesiyle varlığını sürdürebilir⁵⁰⁷. Ancak bu bir ilk veya ilk ara aşama olabilir, kesinlikle son merhale değildir. Onun için muhatapların helakın eşiğine gelmiş durumlarına en uygun düşen de temelden kavrayan ve insanın yüceltmesi yönünde onu harekete sevk eden bir metodun seçilmesidir. İşte bu metod, inzar metodudur.

Yaşam kaygısı, çevre ve zorunlulukları gibi insanı derinden ekileyen durumların büsbütün özelliğini kaybetmemiş donuk vicdanları harekete geçirip duyarlılığını iade edecek bir etkiye sahip olduklarını da ifade etmemiz gerekir. Zülliger, vicdandan yoksun, narsistik, içgüdüsel tipleri tedavi ederken elde ettiği başarıyı şöyle ifade eder: "Tedavi edebildiklerim çocuklar değil, yetişkinlerdi ve söz konusu başarıları psikoterapinin ya da benzeri yöntemlerin olanaklarından yararlanarak değil, hastaları bir başka çevre içine yerleştirmek, 'varlıklarının' sürekli tehlike içinde bulunduğu bir ortamda onların yaşamasını sağlamakla elde ettim"⁵⁰⁸.

İşte Kur'an'da uygulanan metotla da her türlü ruhsal tedavi yöntemlerinin faydasız kalacağı o dönem insanların bilinen seviyesine çıkarmada aynı tarz yaklaşım inzarlar ile gerçekleştirilmiştir. Öyle ki öz evlatlarına bile kıyabilen bir toplumdan yerdeki karıncayı çiğnemekten çekinen örnek bir nesil doğmuştur. Bunun hareket enerjisinde inzar metodunun da büyük payı olduğunu söyleyebiliriz⁵⁰⁹.

Ahlâkî faziletlerin teşekkülünde Allah korkusunun önemi, M. Akif 'in şu mısralarında, "Ne irfandır veren ahlâka yükseklik, ne vicdandır;

Fazilet hissi insanlarda Allah korkusundandır.

⁵⁰⁶ Zülliger, Çocuk Vicdanı ve Biz, s.45

⁵⁰⁷ Aslan, Nebile, Dinî İman Suç ve Tevbe, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1992, s.29

⁵⁰⁸ Zülliger, Çocuk Vicdanı ve Biz, s.9

⁵⁰⁹ Bilgi için bkz., Hamidullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, (çev. Salih Tuğ), İst., 1990, c.II, s.725

Yüreklerden çekilmiş farzedilsin havf-ı Yezdân'ın

Ne irfânın kalır te'siri kat'iyyen ne vicdanın,⁵¹⁰ şeklinde ifade ettiği gibi açıkça ortadadır. Fakat İslamda bütün ahlâkî vazifeler uhrevî bir müeyyideye bağlanmış⁵¹¹ olmakla birlikte "ahlâkî terakkinin ulaşacağı son nokta, insanın gaye bakımından çıkar kaygılarını aşması, hatta cennet ümidi ve cehennem korkusunun da ötesinde⁵¹² bütün düşünce ve davranışlarını Allah'ın emrine ve rızasına uygun düşüp düşmeyeceği açısından değerlendirmesidir"⁵¹³.

Kısaca inzar metodu, ahlâk eğitiminin özellikle başlangıç noktasında oldukça etkin olan bir metottur. Çünkü "işlenmemiş veya hatta bozuk bir ruhu ahlâki iyilik yoluna sokabilmek için, onu şahsi avantajı vasıtasıyla cezbetmek veya herhangi bir zarar korkusuyla korkutmak üzere hazırlık öğretimlerine"⁵¹⁴ ihtiyaç duyulacak fakat bu mekanizma beklenen tesiri gösterir göstermez ruha saf ahlâkî belirlenme prensibini sunmak gerekecektir⁵¹⁵.

3-İnzar Metodu Kullanılırken Dikkat Edilecek Hususlar:

Kur'an'da, "sizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülükten meneden bir topluluk bulunsun"⁵¹⁶ emrinin; "siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz, iyiliği emreder, kötülükten sakındırır ve Allah'a inanırsınız"⁵¹⁷ övgüsünün muhatabı olan mü'minler, hususiyle din eğitimcileri, kendilerine yüklenen bu "emri bil maruf ve nehyi anil münker" görevini ifâ ederlerken başvuracakları önemli bir vasıta olan inzar metodunu kullanırken göz önünde bulundurmaları ve dikkat etmeleri gereken önemli hususlar bulunmaktadır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

⁵¹⁰ Ersoy, Mehmet Âkif, Safahat, Ank., 1992, s.251

⁵¹¹ Çağrı, Mustafa, TDVİA, c.II, s.2 (Ahlâk md.)

⁵¹² Bkz., Gazâli, İhya, (çev. A.Serdaroğlu), c.IV, s.294

⁵¹³ Çağrı, TDVİA, c.II, s.2 (Ahlâk md.); İlgili âyetler için bkz., Ta-Ha 20/15; Nur 24/19, 23-25; Kasas 28/83-84; Mümin 40/17; Casiye 45/27

⁵¹⁴ Kant, Emanuel, Critique de La Raison Pratique (trad. fr. par Aiquie), Paris, Press Univ. 1943 den naklen Draz, Kur'an Ahlâkı, s.178

⁵¹⁵ Kant, age., ay.

⁵¹⁶ Âi-i İmran 3/104

⁵¹⁷ Âi-i İmran 3/110

a) Her şeyden önce bu metodu kullanacak eğiticinin vasıfları son derece önem arzeder. Eğitici, bu metodla sunduğu gerçeklerin muhatabı tarafından yadsınmasını kolaylaştıracak kötü vasıflara sahip olmamalıdır. Başka bir anlatıyla, mesajı sunan kaynağın inanılabilirlik, güvenilirlik ve sevilirlik özelliklerini zedeleyen her şey bu metodun etkinliğini de azaltacaktır. "Sözün tesiri bulunduğu gibi, o sözün, o sözü ruhen ve psikolojik olarak destekleyen bir kişinin ağzından çıkmasının da bir tesiri vardır. Çünkü o sözü söyleyenin ruhî kuvveti, bu sözün diğer ruhlarda müessir olmasına yardımcı olur"⁵¹⁸.

Kur'an'da ilk olarak inzar emrinin gelmesinden önce, Hz Peygamberin teorik olarak hazırlanmasını⁵¹⁹ ve inzar emriyle birlikte de pratik hazırlığı emreden âyetlerin⁵²⁰ gelmesi, eğiticinin bilgi ve davranış itibarıyla belli bir hazırlık safhasını geçirdikten sonra bu metodu kullanabileceğine işaret eder.

b) İnzar metodunu kullanan din eğitimcisinin sunuş tarzı, öfke ve kızgınlıktan tamamen uzak olarak şefkat ve nezaketle yapılmalıdır⁵²¹. İnsanların kötülükten kurtulup mutluluğa kavuşması genellikle bütün dinlerin temelini oluşturan "Yaratan'a saygı ve yaratılana sevgi" ilkeleri esas alınarak gerçekleştirilmelidir⁵²². İyiliği emretme ve kötülükten alıkoymayı, emrettiği ve alıkoymadığı konusunda bilgili olmakla birlikte, ancak insanı seven, yumuşak ve anlayış sahibi kimseler hakkıyla ifa edebilirler⁵²³. Bütün insanlığa bir nezîr (uyarıcı, korkutucu) olarak gönderilen Hz Peygamber'e "Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba ve katı kalpli olsaydın şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi"⁵²⁴ ilahî hitabında da böyle bir hareket tarzı tasvip görmektedir. Zira, Hz Peygamber'in kendisine işkence edenlere hoşgörülü davranması, onlardan intikam alma gibi bir yola başvurmaması, ayrıca da mü'minlerin kendilerine kalkan eller karşısında yalnızca imanlarını haykırmaktan başka bir şey yapmamaları muhatapları üzerinde silinmez etkiler bırakmıştır⁵²⁵.

⁵¹⁸ Razi, age., c.XIX, s.179 vd.

⁵¹⁹ Alak 96/1-5

⁵²⁰ Müddessir 74/1-7

⁵²¹ Bilali, age., s.58

⁵²² Sunar. Cavit, "Aşkın Terbiye'de Rolü", AÜİFD, c.XXV, s.109

⁵²³ İbn Teymiye, age., s.123

⁵²⁴ Âl-i İmran 3/159

⁵²⁵ Ünal, Mekke Rasullerin Yolu, s.129

Kur'an'da eğitimin bütünüyle oluşum, şekilleniş ve işleyiş ruhuna hakim olan tema rahmettir. Çünkü en büyük yetiştirici Rahman ve Rahîm olandır. Bundan ötürü "ilahî yetiştirmeye dayanan eğitimde esas iyimserlik, merhamet, şefkat, insanın insanı sevmesi ve saymasıdır"⁵²⁶. Allah'ın, Fir'avn'ı dine davet etmek üzere görevlendirdiği Hz Musa'dan ona yumuşak söz söylemesini istemesi⁵²⁷ bunun ayrı bariz bir örneğidir. Kültürümüzdeki "tatlı söz yılanı deliğinden çıkarır atasözü ile, bir yerde Arapların "geçmek, nüfuz etmek kılıca ait bir şey değildir; o senin iki çenen arasında bulunan diline aittir"⁵²⁸ sözü yumuşak ve etkili ifadenin gücünü en güzel şekilde betimleyen ifadelerdir.

Eğitimcinin belirlenen esaslar üzere hareket edebilmesi için, dünyevî birtakım sıkıntılardan uzak durması gerekir. Çünkü inzar ve tebliğ görevi, bu yönde bir iyilik ve rahatlık durumunda daha başarılı bir şekilde yerine getirilir ve daha iyi sonuçlar alınabilir⁵²⁹.

c) İyiliği emir ve özellikle kötülükten sakındırma sürecinde inzar öncesi bazı aşamaların katedilmesi gerekebilir. Bunlar, sırayla ifade edersek, iyiliği güzel, kötülüğü çirkin olarak betimleme, delilleri sunma, iyi ve kötü ihtimallerin açıklanması ve eğitimcinin kendi doğruluğu ihtimalini hatırlatması gibi basamaklardır. Bundan sonra direkt muhatabı hedef almadan genel ifadelerle inzar metoduna başvurulur. Daha sonra Allah'ın nimetleriyle birlikte azabını hatırlatma, muhataba yönelik endişeleri açıklama ve aynı fiili işleyenlerin akibetlerinden örnekler verme, ayrıca kıyamet ve ahiret günüyle korkutma gibi inzar vasıtaları kullanılır⁵³⁰.

d) Uyarıcı değişkenler, psikolojik (zihnî, ruhî) ve sosyal değişkenler ile müspet yönde etkinlik bakımından birbiriyle uyum arzedecek şekilde düzenlenip sunulması gerekir. İlk olarak, "kişiyi tutarlı bir biçimde neyin ikna ettiğini öğrenmek için önce kişinin hangi duyuşal yapımlarına ihtiyacı olduğunu bulmalı ve sonra ikna olmadan önce bu uyarıcıları hangi sıklıkta almak zorunda olduğu"⁵³¹ keşfedilmelidir.

⁵²⁶ Ayasbeyoğlu, Nevzat, İslâmiyetin Eğitimimize Getirdiği Değerler ve Kur'an-ı Kerim'in Eğitimle İlgili Âyetlerinin Tahlili, İst., 1991, s.26

⁵²⁷ Ta-Ha 20/44

⁵²⁸ Razi, age., c.XVI, s.330

⁵²⁹ Razi, age., c.X, s.276

⁵³⁰ Bilali, age., s.68-74

⁵³¹ Robbins, age., s.267

İslâmî emir ve yasaklar ile ahlâkî değerlerin değişmez olduğu bir gerçek olmakla birlikte "farklı geçmiş, farklı ilgi alanları ve farklı bakış açılarına sahip fertler bunları değişik tarzlarda değerlendirebilirler"⁵³². Onun için eğitimi, inzar metodunu kullanırken bu farklılıkları daima göz önünde bulundurmalıdır. Buna göre "eğer kişi cezalandırılmaktan korkuyorsa ceza tehdidi içeren bir durum"⁵³³, istenilen davranışa yönlendirmede ödülleri içeren bir durumdan daha etkili olabilir⁵³⁴. Bunun tersine cezalandırılma korkusundan daha çok şiddette ödüllendirilme arzusu taşıyanlar için ödüllendirici bir durum daha etkili olacaktır⁵³⁵. Bu hususta Kâtip Çelebi, vaizlere yaptığı tavsiyelerinin bir bölümünde "...va'd ve va'id'i, halkı ümitlendirme ve korkutma hususunu bahis konusu edince de (Allah'ın azabı ve gazabı ile) tehdit, af ve rahmeti ile rağbeti artırma) konusunda ifrat ve tefrit cihetlerine kaymaya, bu husustaki sözleri durumun gereğine göre hâkimâne ola"⁵³⁶ hatırlatmasında bulunur⁵³⁷.

e) Inzar ederken uyarıcılar, muhatabın tutum ve davranış değişikliğine yetecek yeğinlik ve sıklıkta iletilmelidir⁵³⁸. Bundan eksikliği faydasız olacağı gibi fazlası da zihni ve ruhu devamlı meşgul edici olması bakımından uyarıcıları ön plana çıkaracağından, kabul ettirilmek istenen her hangi bir ahlâkî ilkenin ya da yaptırılmak istenen her hangi bir davranışın yahut da yasaklanan kötü bir fiile ilişkin tutumun içselleştirilerek faziletli ve "kendiliğinden" bir hal almasına mani olabilir. Dolayısıyla bu da, kişinin korku ahlâkı üzere takılıp kalmasına ve eğitimin nihaî hedefi olan erdemli davranışların kazandırılmasına engel olacağından sakınca arzeder.

Ayrıca, muhatabın aşırı bağlanmış olduğu tutumlarını değiştirmesi güç olduğundan uyarıcıların kendisini rahatsız eden tesirini tutum değiştirerek değil de kaynağı kötüleme ya da mesajı reddetme yoluna başvurabilir. Bunun için komplike metotlar uygulanmalı, yer ve zaman unsuruna dikkat edilmelidir.

⁵³² Bedevî, agm., s.177

⁵³³ Freedman, age., s.394

⁵³⁴ Freedman, age., ay.

⁵³⁵ Freedman, age., ay.

⁵³⁶ Çelebi, Kâtip, Mîzannu'l-Hakk fi İhtiyari'l-Ehakk, (İslâm'da Tenkid ve Tartışma Usûlü), (sad. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara), İst., 1990, s.153

⁵³⁷ Ayrıca bkz., Gazâlî, İhya, (çev. A. Serdaroğlu), c.IV, s.303

⁵³⁸ Freedman, age., s.416 vd.

f) İnzar metodu, insanın psikolojik gelişim basamaklarına uygun olarak sunulmalıdır. Psikolojik gelişimin ilk basamağı olan çocukluk için, özellikle erken dönemlerde inzarla yaklaşmanın gereğinden bahsedilemeyeceği açıktır. Çünkü çocukta Allah bilinci ilk olarak, tabiattaki bütün güzellikleri yaratan, ona sevdiği bütün yiyecek, içecek, arkadaş, kardeş, anne, baba vs.yi veren bir varlık olduğu şeklinde oluşturulmalıdır⁵³⁹. Çocuk henüz "günah nedir, suç ve ceza nedir, yalan nedir, niçin bunların karşılığında ceza verilir, bu cezaları kim verir, nasıl verilir? gibi soruların cevaplarını kendi muhakemesi ile kavrayabilecek bir olgunluk seviyesine gelmeden"⁵⁴⁰ bazı davranışları yapması halinde Allah'ın ona azap edeceği ni hatırlatmak fayda yerine zararlı sonuçlar doğurabilecek son derece yanlış bir harekettir⁵⁴¹.

Ancak, çocuk suçun ve cezanın ne olduğunu anlayacak bir yaşa geldiğinde gerektiğinde, dikkatli kullanmak üzere, inzar metoduna başvurulabilir⁵⁴². Zaten Allah'ın mutlak iyilik sahibi olduğu bilgi ve inancıyla yetişen çocuk ya da genç için cezalandırma haberi, cezayı verenin kötülüğüne değil de ceza konusu olan davranışın çirkinliğine yorumlanmaya daha yatkın olacaktır. Onun için çocuğun kendisini cezalandıran kimseyi seviyor ve kindisinin de onun tarafından sevildiğine inanıyor olduğu durumlarda bedensel cezalandırmaya da her hangi bir cezalandırma gibi başvurulabileceği ifade edilmiştir⁵⁴³. "Cezalandırma yetkisinin önkoşulu, çocukla eğitici arasında karşılıklı bir sevgi bağının bulunup bulunmaması"⁵⁴⁴ olduğuna göre, inzar için de aynı safhanın oluşmuş olması bir önkoşul olarak kabul edilmelidir. Yaşamın yetişkinlik ve daha sonraki dönemlerinde inzar metodu muhatabın durumuna göre kullanılmalı ve daha çok onları korku ve ümit arasında bir dengede tutabilecek tarzda işlenmelidir. Yetişkinlik döneminde, dengeyi aşırı bozmamak kaydıyla korku tarafının biraz daha baskın olmasının, masiyetlerden kaçındırma hususunda daha uyarıcı olacağından, tercih edilebileceğini söyleyenler olmuştur⁵⁴⁵. Fakat yaşlılık

⁵³⁹ Ayhan, Eğitime Giriş, s.308

⁵⁴⁰ Tütüncü, Mehmet, "Çocukta Duygu ve Heyecan Eğitimi", DEÜİFD, sy.4, İzmir, 1987, s.277 (bkz., 57. dipnot)

⁵⁴¹ Tütüncü, agm., ay.

⁵⁴² Ayhan, Halis, Din Eğitimi ve Öğretimi, Ank., 1985, s.114; a.mlf., Eğitime Giriş, s.308

⁵⁴³ Bkz., Zülliger, Çocuk Vicdanı ve Biz, s.64

⁵⁴⁴ Zülliger, ae., ay.

⁵⁴⁵ Bkz., Çelebi, age., s.153; Gazâli, İhya, (çev. A. Serdaroğlu), c.IV, s.304-305; İbn Kayyım, age., c.I, s.400; İmam-ı Rabbanî, Ahmed Fârûkî Serhendî, Mektubat-ı Rabbanî, (çev. Abdülkadir Akçiçek), İst., 1977, c.I, s.231 vd. ; Kuşeyri, age., s.266

döneminde Allah'tan gelecek mağfiret zannının daha ağır basması gerektiği dolayısıyla ümit duygularının beslenmesi lazım geldiği ifade edilmiştir⁵⁴⁶. İnzar metodu da bu genel bilgiler ışığında belirtilen dengeleri aşırı bir şekilde bozmaya sebebiyet vermeyecek şekilde kullanılmalıdır.

g) İnzarın bir amaç değil, araç olduğu unutulmamalıdır. İnzar ile oluşan "korkunun faydası, çekinmek, vera, takva, mücahede, ibadet, fikir, zikir ve diğer Allah'a yaklaştıran sebeplere ulaştırmaktır"⁵⁴⁷. Korku ve ümit, bir kuşun iki kanadına benzetilmiştir⁵⁴⁸. Kanatlar kuşu gideceği yere götürmeye yarayan organlar olduğu gibi korku ve ümit de kişiyi Allah'a ve O'nun rızasına ulaştıran iki vasıtaadır. Ayrıca korku insanı ilim ve amele motive eden ilahî bir kamçıdan ibarettir⁵⁴⁹. İnsan ruhî ve insanî melekelerini ne kadar atalete sevkeder ve ne kadar hayvanlık seviyesine yaklaşırsa dıştan yönlendirilmeye ve korkutulmaya o kadar ihtiyaç duyacaktır. Fakat, ruhunu kötülüklerden arındırdıkça insanlık seviyesi meleklik yönünde yükselişe geçecek, belki onu da aşacaktır. İnsanlık seviyesi yükseldikçe inzarlar yerini tebşirlere bırakacaktır.

h) İnzar metodu, müspet yönde gerçek etkinliğini ancak, Kur'an'daki akla, duylara ve ruha hitap eden diğer metotlarla komplike bir yapı içinde kullanılmakla gösterebilir. Onun için diğerlerinden tecrit edilerek kullanılması, tedavisi zor ya da imkânsız ruhsal hastalıklara sebebiyet verebileceğinden diğer dengeleyici ve tamamlayıcı metotlarla birlikte kullanılmasına önem verilmelidir.

Kur'an'da ne zaman bir vaîd âyeti zikredilse onun yanı sıra mutlak va'd âyetinin zikredilmesi⁵⁵⁰ bu kuralın bir yönden açık bir örneğidir. Bunun aksi bir tavır, dengesiz ve ruhsal yönden problemlerle fertlerin yetişmesine zemin hazırlar. Muhatabın ruhî durumunu dikkate almadan aşırı, gereksiz ve yersiz olarak oluşturulan Allah korkusu kişide, hususiyile "çocukların üst benliğinde olumsuz bir Tanrı imgesi ve dehşete, korkuyu dayanan kişisel davranış biçimi oluşturur"⁵⁵¹. Aşırı korku, bazen insanı hayata küstürüp, ruhen ve bedenen zayıflamasına, hatta ölümüne bile sebep olabilir⁵⁵².

⁵⁴⁶ İmam-ı Rabbanî, age., c.I, s.231; Gazâli, İhya, (çev. A. Serdaroğlu), c.IV, s.306

⁵⁴⁷ Gazâli, İhya, (çev. A. Serdaroğlu), c.IV, s.290

⁵⁴⁸ Bkz., İbn Kayyım, age., c.I, s. 400

⁵⁴⁹ Gazâli, İhya, (çev. A. Serdaroğlu), c.IV, s.289

⁵⁵⁰ Razi, age., c.III, s.175; Butî, Kur'an Eğitiminin Eşsiz Metodu, s.82 vd.

⁵⁵¹ Köknel, Korkular, s.71

⁵⁵² Gazâli, İhya (çev. A. Serdaroğlu), c.IV, s.341

Onun için Allah'ın çetin azabı yanında rahmetinin sonsuzluğu da anlatılmalıdır. Azabından emin olmak mümkün olmadığı gibi rahmetinden de ümit kesilemez. Bu tarzda kurulan bir denge mü'mini sıkıntıya sokmak yerine ona hayat bahşeder. Mutasavvuf-şair Ali şu beyitinde;

"Şifâşâz olmasa ger şerbet-i 'La taknatû' câna

Vücudum eyler idi tâb-ı havf-ı ma'siyet ifnâ"⁵⁵³ diyerek inzar ile oluşan günah korkusunun vücudu zayıflatıp ölüme doğru sürükleyici tesirini, "Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyiniz"⁵⁵⁴ ilahî müjdesiyle dengeleyici ve yeniden şifa verici tesirine işaret eder.

Bütün insanlık için örnek teşkil edecek bir kişiliğe sahip olan Hz Peygamber'e bir gün Hz Ali (r.a) tarafından onun hattı hareketine tesir eden prensipler sorulduğunda; "bilgi sermayemdir, akıl dinimin esasıdır, sevgi temel taşıdır, arzu binek atımdır. Allah zikir arkadaşımıdır, mahremiyet hazinemdir, korku refikimdir, ilim silahımdır, sabır ordumdur, kanaat ganimetimdir, tevazu medar-ı iftiharımdır, doğruluk şefaattimdir, itaat kifayetimdir, mücadele itiyadımdır, bu kalbimin nuru namazdır"⁵⁵⁵. diyerek verdiği bu cevapta çok yönlü ve birbiriyle uyum içinde bir motivasyonun en güzel örneği oldukça belîğ ifadelerle betimlenmiştir.

⁵⁵³ Pekolcay, Neclâ - Eraydın, Selçuk, İslâmî Türk Edebiyatı, İst., 1981, s.140, Beyit günümüz Türkçesiyle "Eğer (Allah'tan) 'ümit kesmeyiniz' şerbeti ruhuma şifa bağışlamasa günah korkusunun ağırlığından vücudum helak olurdu" şeklinde ifade edilebilir.

⁵⁵⁴ Zümer 39/53

⁵⁵⁵ Hamidullah, Muhammed, İslâm'a Giriş, (çev. Kemal Kuşçu), 2.bs., Ank., 1965, s.136

SONUÇ

İslâm eğitimi temel prensiplerini ve eğitim metotlarını Kur'an'dan alır. Kur'an'da eğitimin en bariz özelliği insanı her yönüyle kuşatıcı olmasıdır. Bu kuşatıcılık hem zaman hem de mekân yönüyle olduğu gibi, Kur'an'ın eğitim prensipleri ve eğitim metotları da insan fitratında odaklaşan temel esaslar yanında farklı yaratılış özelliklerini ve değişik nedenlerle hastalıklı hale gelmiş ruh hallerini dikkate alan yaklaşım tarzlarını içermektedir. Kur'an'da bu türlü bir yaklaşımın belirgin bir örneği inzar metodudur. Bu metotla ilgili olarak araştırmamızda elde ettiğimiz tespitlerimizi özetle şöylece sıralayabiliriz:

a) İnzar metodu, Kur'an'daki diğer metotlar gibi insan fitratına uygun olan bir metottur. İnsanın elemenden kaçma ve hazza yönelme eğilim ve ihtiyacından ilkin, yani elemenden kaçma özelliğini hedef alır.

b) İnzar metodu, insan eğitimindeki tedrici yaklaşımın bir gereğidir. Bu metot insanın dalâetten hidayete, karanlıktan aydınlığa geçişinde izlenen tedric basamaklarının ilkinini oluşturur. İnsan, günah fiilleri ya da kötü davranışları dolayısıyla irtifa kaybettiği oranda inzara muhatap olmaktadır. İnsanlığın dalâlet yönünde düşüşü ile inzar, Hakk'a doğru yükselişi ile tebşir arasında doğru orantılı bir ilişki bulunmaktadır.

c) İnzar, yalın bir korkutma işlemi olmayıp, Allah'ın yeryüzünde ve bütün evrende işleyen kanunları hakkında bilgi verme, geçmiş ve geleceği hatırlatarak insanı gafletten alıkoyup uyanık kılma faaliyetidir.

d) İnzar insan fitratındaki "korku" hissini eğitip yönlendiren bir metottur. İnzar, insanlığın inançsızlık yada batıl inanışlar içinde maruz kaldığı yüzlerce korku ve sıkıntıdan kurtulup Allah'a inanarak O'ndan sakınmaları sonucu oluşan güvenlik ve mutluluğa kavuşmalarını temin eden Kur'anî bir yöntemdir.

e) İnzar insanın görev bilinci ve sorumluluk hissini uyandıran, eğitip olgunlaştıran, kötü fiilleri değersizleştirip iyi davranışlara da aksi yönden anlam katan ve yücelten bir metottur.

f) İnzar, Allah'ın sonsuz rahmetinin bir gereği olarak insanların cezalara maruz kalmamaları için düzenlenmiş tehlike sinyali ve güvenlik sistemidir. Kur'an'daki inzarlar genel olarak İslâm dininin ceza vermekten yana olmadığını açık bir delilidir. Çünkü suç teşkil eden fiillere engel olucu yönüyle ceza yerine mükâfata yöneltilir.

g) İnzar, kişilik ve inanç eğitiminde etkin görev üstlenen bir metottur. İnsanın kendi iç dünyasını tanıyıp değerlendirmesi ve dış alemdeki düzen ve aksaksız işleyişin farkına varmasında, sonuçta afakî ve enfüsî delilleri görerek Rabbini gereği gibi tanıyıp bilmesinde bu metodun önemli payı bulunmaktadır.

h) İnsan gerçeği göz önünde bulundurulduğunda onun unutkan, nefesine, heva ve hevesine düşkün, maddiyatı seven bir tabiata sahip olmasından ötürü daima uyarılma ihtiyacında olduğundan inzar metodu da her zaman geçerliliğini koruyan bir metottur.

i) İnzar metodunun, insanların dinî ve ruhî durumlarıyla ilgisi bulunduğundan bu metotla yaklaşma gereği duyan din eğitimcileri muhataplarını iyi tanımaları ve inzar metodunun nicelik ve niteliklerini onların seviyelerine uygun bir şekilde ayarlayarak sunmaları gerekmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDULBÂKÎ**, M. Fuad,
--*Mu'cemu'l Müfehres li Elfazi'l Kur'ani'l-Kerim*, (çev. Mahmut Çanga), İst., 1991
- ACLÛNÎ**, İsmail b. Muhammed,
--*Keşfü'l-Hafa ve Müzîlü'l-İlbâs Amme's-Tehere Mine'l-Ehadisi Ale's-Sineti'n-Nas*, Beyrut, 1351
- ADLER**, Alfred,
--*İnsanı Tanıma Sanatı*, (çev. Kâmuran Şipal), 3. bs., İst., 1992
- AHMET CEVDET PAŞA**
--*Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefa*, I-II, İst., 1981
- AKSEKÎ**, Ahmet Hamdi,
--*Ahlâk Dersleri*, Üçdal Neşr., İst., 1968
- ALAYLIOĞLU**, Ruşen - **OĞUZKAN**, A. Ferhan,
--*Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü*, İnkılap ve Aka Yay., İst., 1976
- ALBAYRAK**, Ahmet,
--*Ergenlerin Dinî Gelişiminde Sevgi ve Korku Motifinin Etkinliği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1995
- ALGÛL**, Hüseyin,
--*İslam Tarihi*, I-IV, İst., 1986
- ASLAN**, Nebile,
--*Dinî İman Suç ve Tevbe*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1992
- ATAÇ**, Füsün,
--*İnsan Yaşamında Psikolojik Gelişim*, İst., 1991
- ATEŞ**, Süleyman,
--*Gerçek Din Bu*, I-II, Yeni Ufuklar Neşr., İst., 1991
- el-ATTAS**, Seyyid M. Nakib,
--*İslâmî Eğitim*, (çev. Ali Çaksu), Endülüs Yay., İst., 1991
--*Modern Çağ ve İslâmî Düşünüşün Problemleri*, (çev. Mahmut Erol Kılıç), İnsan Yay., İst., 1989
- AY**, Mehmet Emin,
--*Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım*, Gonca Yay., İst., 1989
--*Din Eğitimi ve Öğretiminde Mükâfat ve Ceza*, Bursa, 1993
- AYASBEYOĞLU**, Nevzat,

--İslâmiyetin Eğitimimize Getirdiği Değerler ve Kur'an-ı Kerim'in Eğitim ile İlgili Ayetlerinin Tahlili, MEB. Yay., İst., 1991

AYDIN, Mustafa,

--İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı, İst., 1991

AYHAN, Halis,

--Eğitime Giriş ve İslâmiyetin Eğitime Getirdiği Değerler, 2. bs., Damla Yay., İst., 1986

--Din Eğitimi ve Öğretimi, DİB. Yay., Ank., 1985

BAŞARAN, İbrahim Ethem,

--Eğitim Psikolojisi, (Modern Eğitimin Psikolojik Temelleri), 9.bs., Ank., 1988

BAŞGİL, Ali Fuat,

--Din ve Laiklik, İst., 1991

BAYMUR, Feriha,

--Genel Psikoloji, İst., 1978

BAYRAKLI, Bayraktar,

--İslâm'da Eğitim, İFAV Yay., İst., 1989

BAYRAKTAR, M. Faruk,

--İslâm Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri, İFAV Yay., İst., 1989

BİLALİ, Abdülhamid,

--Münkerden Sakındırma Yolu, (çev. Mustafa Mücahid), İst., 1995

BİLGİN, Beyza,

--İslâm ve Çocuk, DİB. Yay., Ank., 1991

BİLGİN, Beyza - **SELÇUK**, Mualla,

--Din Öğretimi (Özel Öğretim Yöntemleri), Akid Yay., Ank., 1991

BOZDAĞ, Bekir,

--Kur'an-ı Kerim'de Tartışma Metotları, (Mezuniyet Tezi), Bursa, 1988

BUCAILLE, Maurice,

--Müspet İlim Yönünden Tevrat İnciller ve Kur'an, (çev. Mehmet Ali Sönmez), DİB. Yay., Ank., 1991

BÜTİ, Said Ramazan,

--Fikhu's-Siyre, (çev. Ali Nar, O. Aktepe), İst., 1987

--Kur'an Eğitiminin Eşsiz Metodu, (çev. Şükrü Özen), İst., 1987

CANAN, İbrahim,

--Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye, İst., 1991

CARREL, Alexis,

--*Başarımın Sırları*, (çev. Refik Özdek), Yağmur Yay., İst., bs.y.y., ts.

CEBECİ, Lütfullah,

--*Kur'an'a Göre Takva*, 2. bs., Seha Neşr., İst., 1991

CEVHERİ, İsmail İbn Hammad,

--*Tâcu'l-Lüğati ve's-Sihahi'l-Arabiyye*, (tah. Ahmed Abdülğafur Attar), 3.bs., Beyrut, 1399/1979,

CİLACI, Osman,

--"Günümüzde Din İhtiyacı ve Din Eğitimi", SÜİFD , yıl: 1990, sy.3

CÜCELOĞLU, Doğan,

--*İçimizdeki Çocuk*, 2. bs., Remzi Kitabevi, İst., 1992

ÇAĞRICI, Mustafa,

--*İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, İst., 1989

ÇAKAN, İ. Lütfü,

--*Hakkı Tavsiye Metot ve Vasıtaları*, İst., 1992

ÇAMDİBİ, Hasan Mahmut,

--*Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâli*, İst., 1983

ÇELEBİ, Kâtip,

--*Mizanu'l-Hakk fî İhtiyari'l-Ehakk (İslâm'da Tenkid ve Tartışma Usûlü)*, (Sad. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara), Marifet Yay., İst., 1990

DAMIĞANI, Hüseyin b. Muhammed,

--*Kâmûsu'l-Kur'an* (el-Vücuha ve'n-Nezâir), Beyrut, 1985

DÂRİMİ, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman,

--*es-Sünen*, I-II, Beyrut, ts.

DAVENPORT, Lord John,

--*Hz Muhammed ve Kur'an-ı Kerim*, (çev. M.S.S.P.), Ank., 1967

DEBBAOĞLU, Ahmet - **KARA**, İsmail,

--*Ansiklopedik Büyük İslâm İlmihali*, 2.bs., Dergâh Yay., İst., 1980

DOĞAN, D. Mehmet,

--*Büyük Türkçe Sözlük*, Rehber Yay., İst., 1989

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, (komisyon), I-XIV, Çağ Yay., İst., 1992-1993

DRAZ, Muhammed Abdullah,

--*Din ve Allah İnancı*, (çev. Bekir Karlıga), Bir Yay., İst., ts.

--*Kur'an Ahlâkı*, (çev. Emrullah Yüksel, Ünver Günay), İz Yay. İst., 1993

- DURANT, Will,**
--*Medeniyetin Temelleri*, (çev. Nejat Muallimoğlu), İst., 1978
- EBRÂSÎ, Muhammed Atıyye,**
--*İslam'da Terbiye*, (çev. Hüseyin Varol), İst., 1995
- EBU ZEHRÂ, Muhammed,**
--*İslam'a Davet*, (çev. Maşuk Aydın), Ank., ts.
--*İslâm Hukukunda Suç ve Ceza*, I-II, (çev. İbrahim Tüfekçi), İst. 1994
- el-ELMÂÎ, Zahir b. Awad,**
--*Kur'an'da Tartışma Metotları*, (çev. Ercan Elbinsoy), Pınar Yay., İst., 1984
- EŞREF, Seyyid Ali,**
--*İslam Eğitiminde Yeni Ufuklar*, (çev. Osman Tunç), Fikir Yay., İst., 1991
- Fazlur RAHMAN,**
--*Ana Konularıyla Kur'an*, (çev. Alpaslan Açıkgenç), 1.bs., Fecr Yay., Ank., 1987
--*İslâm*, (çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın), 2.bs., Selçuk Yay., İst., 1992
- FİDAN, Nurettin - ERDEN, M,**
--*Eğitime Giriş*, Ank., 1992
- FREEDMAN, Jonathan L.-SEARS, David O.-CARLSMİTH, J. Merril,**
--*Sosyal Psikoloji*, (çev. Ali Dönmez), Ara Yay., İst., 1989
- FROMM, Eric,**
--*Özgürlükten Kaçış*, (çev. Selçuk Budak), Öteki Yay., Ank., 1993
- GAZÂLÎ, Ebu Hamid Muhammed,**
--*İhyâu Ulumi'd-Din*, (çev. M.A. Müftüoğlu), I-IV, neşr. Pırlanta Yay. ts.
-----, (çev. Ahmed Serdaroğlu), I-IV, Bedir Yay., İst., 1975
--*Amellerde İlahî Terazi*, (çev. Abdullah Aydın), İst., 1971
- GİBB, Hamilton A. R.,**
--*İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, (Kadir Durak, Atilla Özkök, Kenan Dönmez, Hayrettin Yücesoy), İst., 1991
- GÜLER, İlhami,**
--"Allah-İnsan İlişkisinin Ahlâkî Boyutu (Allah'ın Kulları mıyız?", İslâmî Araştırmalar, c.V, sy.3
- GÜRKAN, Ahmet,**
--*İslâm Kültürünün Garbî Medenileştirmesi*, 4. bs., Nur Yay., Ank., 1989
- HALEFULLAH, M. Ahmed,**
--*H. Muhammed ve Karşıt Güçler*, (çev. İbrahim Aydın), İst., 1992
- HAMİDULLAH, Muhammed,**

- İslam'a Giriş*, (çev. Kemal Kuşçu), 2.bs., Nur Yay., Ank., 1965
--*İslâm Peygamberi*, I-II, (çev. Salih Tuğ), İst., 1990

HİTTİ, Philip K.,

- Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), Boğaziçi Yay., İst., 1980

HOFFER, Eric,

- Kesin İnançlılar* (Kitle Hareketlerinin Anatomisi), (çev. Erkil Günür), İst., 1988

HORNEY, Karen,

- Çağımızın Tedirgin İnsan*, (çev. Ayda Yörükân), Tur Yay., İst., 1980

HÖKELEKLİ, Hayati,

- Din Psikolojisi*, TDV Yay., Ank. 1993
--"İnzar" TDVİA (Basılmamış Madde),

İBN KAYYİM el-CEVZİ,

- Medaricu's-Sâlikîn* (Kur'anî Tasavufun Esasları), I-II, (çev. Ali Ataç ve ark.), İst., 1990

İBN KESİR, Ebu'l Fida İsmail,

- Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, I-X (çev. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner), Çağrı Yay., İst., 1983-1988

İBN MÂCE, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî,

- es-Sünen*, I-II, Kahire, 1954

İBN MÂNZUR, Ebu'l-Fadl Cemaleddin Muhammed ibn Mükerrrem,

- Lisam'l-Arab*, I-XV, Beyrut, ts.

İBN MİSKEVEYH, Ebu Ali Ahmed İbn Muhammed,

- Ahlâkı Olgunlaştırma*, (Tehzibu'l-Ahlâk), (çev. A.Şener, C.Tunç, İ. Kayaoğlu), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ank., 1983

İBN TEYMİYYE,

- Bir İslâm Kurumu Olarak Hisbe*, (çev. Vecdi Akyüz), İnsan Yay., İst., 1989

İMAM-I RABBANİ, Ahmed Fârûkî Serhendî,

- Mektubat-ı Rabbanî*, (çev. Abdülkadir Akçiçek), İst., 1977

İMAM ŞA'RANİ,

- Levâkihu'l-Envari'l-Kudsiyye fi Beyani'l-Muhammediyye*, (çev. Selahattin Alpay), İst., 1981

İSFEHANİ, Ragıp el-Hüseyin b. Muhammed,

- Müfredat*, Kahire, 1970

İZUTSU, Toshihiko,

- Kur'an'da Allah ve İnsan*, (çev. Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşr., bs.y.y., ts.
- Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, (çev. Selahattin Ayaz), 2.bs., Pınar Yay., İst., 1991
- İZZETİ**, Ebu'l Fazl,
--*İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, (çev. Cahit Koytak), İnsan Yay., İst., 1984
- JUNG**, C. G.,
--*Analitik Psikolojinin Temel İlkeleri -Konferanslar-* (çev. Kâmuran Şipal), İst., 1992
- KAGITÇIBAŞI**, Çiğdem,
--*İnsan ve İnsanlar*, 7.bs., İst., 1988
- KELÂBÂZÎ**, Ebu Bekr Muhammed b. İshak Buharî,
--*Doğuş Devrinde Tasavvuf* (et-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf), (çev. Süleyman Uludağ), 2.bs., Dergâh Yay., İst., 1992
- KILAVUZ**, M. Âkif,
--*Ergenlerde Özdeşleşme ve Din Eğitimi (İHL ve GL Öğrencileri Arasında Karşılaştırmalı Bir Araştırma)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa, 1993
- KILIÇ**, Sadık,
--*Kur'an'da Günah Kavramı*, Hibaş Yay., Konya 1984
- KIRCA**, Celal,
--*"Kur'an'a Göre Din Eğitiminin Genel Metotları"*, EÜİFD, sy.,5, Kayseri, 1988
--*"Tebliğ Metodu Açısından Kur'an'ın Nüzulü"*, EÜİFD, sy.,1, Kayseri, 1983
- KÖKNEL**, Özcan,
--*Korkular Takıntılar Saplantılar*, İst., 1990
--*Kaygıdan Muthuluğa Kişilik*, 13. bs., İst., 1995
- KUTUB**, Muhammed,
--*İslâm'da Eğitim Metodu*, (çev. Durmuş Ali Kayapınar), İst., ts.
--*İslam Terbiye Metodu ve Ahlâk Sistemi*, (çev. Ali Özek), 2.bs., İst., 1977
--*İslam'ın Etrafındaki Şüpheler*, (çev. Ali Özek), Tuğra Neşr., İst., 1991
--*İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler*, (çev. Bekir Karlığa), İst., 1987
- KUTUB**, Seyyid,
--*Fi Zilâli'l-Kur'an*, (Fi Zilâl) (çev. M. Emin Saraç, İ. Hakkı Şengüler, Bekir Karlığa), Hikmet Yay., İst., 1986
--*Kur'an'da Edebî Tasvir*, (çev. Süleyman Ateş), Hilal Yay., Ank., 1967
--*Kur'an'da Kıyamet Sahneleri*, (çev. Süleyman Ateş), 4.bs., Ank., ts.
- KUŞEYRÎ**, Abdülkerim,
--*Kuşeyri Risalesi*, (çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay., 3.bs., İst., 1991

- MÂVERDÎ**, Ebul Hasan Ali İbnu Muhammed,
--*Edebü'd-Dünya ve'd-Din*, (çev. Ali Akın), Temel Neşr., İst., 1982
- MELİCÎ**, Abdülaziz,
--*"Dinde Psikolojik Araştırmanın Gelişimi"*, (çev. Selahattin Parladır),
DEÜİFD, sy. II, İzmir, 1985
- MEVDUDÎ**, Ebu'l-A'la,
--*Tefhimu'l-Kur'an*, (*Tefhim*), (çev. Muhammed Han Kayanî ve ark.), I-VII,
İnsan Yay., İst., 1986-1988
--*Kur'an'a Göre Dört Terim*, (çev. Osman Cilacı - İsmail Kaya), 15.bs., İst.,
1989
- MEVLÂNA**, Celâleddin Rûmî,
--*Fîhi Mâfih*, (çev. Meliha Ülker Anbacioğlu), MEB. Yay., İst., 1990
- Meydan LAROUSSE**, I-XII, Meydan Yay., İst., 1973
- MORAN**, Adli,
--*Dinler Tarihi*, Hürriyet Gazetesi Neşr., İst., ts.
- Mu'cemu Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim**, 2. bs., Mısır, 1390/1970
- MUHASİBÎ**, el-Harîs ibn Esed,
--*er-Riâye li Hukukillah*, (tah. Abdulkadir Ahmet Ata), 3.bs., Daru'l-Kutubi'l-
Hadis, bs.y.y., 1970
- MUSTAFA SABRÎ (Efendi)**,
--*Dinî Mücedditler*, Sebil Yay., İst., 1994
- MÜSLİM**, Ebu'l Hüseyin b. Haccac,
--*Sahih-i Müslim Terceme ve Şerhi*, (çev. Ahmet Davudoğlu), I-XI, Sönmez
Yay., İst., 1977-1980
- NASR**, Seyyid Hüseyin,
--*Modern Dünyada Geleneksel İslâm* (çev. Savaş Şafak Barkçın, Hüsametten
Arslan), İnsan Yay., İst., 1989
- NEDVÎ**, Ali el-Hasenî,
--*Müslümanların Gerilemesiyle Dünya Neler Kaybetti*, (çev. Mehmet Süslü),
İst., 1986
- NOR**, Wan Muhammed,
--*"Al-Attas'ın Eğitim Felsefesi ve Metodolojisinin Genel Hatları"*, (çev. Yasin
Ceylan), İslâmî Araştırmalar, c. VII, No:1, Ank., 1993-1994,
- ÖCAL**, Mustafa,
--*Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, TDV Yay., Ank., 1990
- ÖNKAL**, Ahmet,

--*Rasulullah'ın İslâm'a Davet Metodu*, 6. bs., Konya 1990

ÖZBEK, Abdullah,

--*Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed (sav)*, 2.bs., Esra Yay., Konya, 1991

--"*İslâm Eğitiminin Özelliklerine Genel Bir Bakış*", SÜİFD, yıl:1990 sy.3

ÖZGÜR, İbrahim N.,

--*Ailede, Okulda Çocuk ve Gençin Ruh Sağlığı*, 2. bs., İst., ts.

PEKOLCAY, Neclâ - **ERAYDIN**, Selçuk,

--*İslâmî Türk Edebiyatı*, Dergâh Yay., İst., 1981

er-RÂZİ, Fahrüddin, Abdullah b. Muhammed,

--*Tefsir-i Kebir*, I-XXIII, (çev. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, C. Sadık Doğru), Akçağ Yay., 1988-1995

ROBBİNS, Anthony,

--*Kişisel Başarıda Zirveye Ulaşmanın Yolu Sınırsız Güç*, (çev. Mehmet Değirmenci), İnkılap Kitabevi, 4.bs., İst., 1993

SAİD, Cevdet,

--*Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, (çev. İlhan Kutluer), 2. bs. İst., 1986

SAKA, Şevki,

--*Kur'an-ı Kerim'in Da'vet Metodu*, 2.bs., Seha Neşr., İst., 1991

SALİH, Subhi,

--*Ölümden Sonra Diriliş (Âyet ve Hadislerle Cennet-Cehennem)*, (çev. Şerafettin Gölcük), İst., 1992

SARI, Mevlut,

--*el-Mevârid*, Bahar Yay., İst., 1982

SENA, Cemil,

--*Hz Muhammed'in Felsefesi*, İst., 1975

SHARIF, M. M,

--"*Eğitimde İslâmî Hedefler*", (çev. Ali Özer), DEÜİFD, sy.3, İzmir, 1986

SÖNMEZ, Veysel,

--*Program Geliştirmede Öğretmen Elkitabı*, Ank., 1991

SÛFÎ, Abdülkadir,

--*Yüz Basamak*, (çev. Yusuf Tatlısu), İst., 1982

SUYÛTÎ, Celâluddin Abdurrahman Ebu Bekr,

--*el-İtkan fi Ulûmi'l-Kur'an*, (çev. Sakıp Yıldız, Hüseyin Avni Çelik), Hikmet Neşr., İst., 1987

TATLI, Âdem,

--*Merak Ettiklerimiz*, Türdav Yay., 4.bs., İst., 1992

TEMİZ, Bilal,

--*Kur'an-ı Kerim'de Tebşir ve İnzar Kavramları* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1990

TERZ, İdris,

--*Kur'an'da Allah Korkusu Kavramı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1989

The Encyclopedia of Religion, Macmillan Publishing Company, Newyork, 1987

Türk Dil Kurumu (TDK) Sözlüğü, I-II, Ank., 1988

Türkiye Diyanet Vakfı İSLAM ANSİKLOPEDİSİ (TDVİA), I-XI, İst., 1991-1995

TÜTÜNCÜ, Mehmet,

--*"Kur'an ve Hadislerde Eğitim Esasları"*, DEÜİFD, sy. 3, İzmir, 1985

--*"Kur'an ve Hadislerde İnsan Psikolojisi"*, DEÜİFD, sy.3, İzmir, 1986

--*"Çocukta Duygu ve Heyecan Eğitimi"*, DEÜİFD, sy. 4, İzmir, 1987

ULUDAĞ, Süleyman,

--*İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, Ank., 1989

ÜLKEN, Hilmi Ziya,

--*Aşk Ahlâkı*, Ülken Yay., 3.bs., bs.y.y., 1971

ÜNAL, Ali

--*Kur'an'da Temel Kavramlar*, İst., 1986

--*Mekke Rasullerin Yolu*, 5. bs., İst., ts.

WEBER, Alfred,

--*Felsefe Tarihi*, (çev. Vehbi Eralp), İst., 1991

YAVUZ, Kerim,

--*Çocuğun Dünyası ve Gelişme*, Çocuk Vakfı Yay., İst., 1992

--*"Din Psikolojisinin Araştırma Alanları"*, Ata.ÜİFD, sy.5, Erzurum, 1982

YAVUZ, Yusuf Şevki,

--*Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, Bursa, 1983

YAZIR, Muhammed Hamdi,

--*Hak Dini Kur'an Dili*, I-X, (sad. İsmail Karaçam , Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel), Azim Dağıtım, İst., 1992

YÖRÜKOĞLU, Atalay,

--*Çocuk Ruh Sağlığı*, Özgür Yay., İst., 1991

--*Gençlik Çağı*, İst., Ank., 1986

ZÜLLİGER, Hans,

--*Çocuk Vicdamı ve Biz*, (çev. Kâmuran Şipal), Bozak Yay., İst., 1977

--*Çocuklarımızın Korkuları*, (çev. Kâmuran Şipal), İst., 1975